

MEGATREND REVIJA

MEGATREND REVIEW

4 | 2020

MEGATREND REVIJA MEGATREND REVIEW

4/2020

Megatrend univerzitet, Beograd
Megatrend University, Belgrade

MEGATREND REVIJA • MEGATREND REVIEW

№ 4/2020

Izdavački savet / Publishing Council:

Predsednik izdavačnog saveta / President of the Publishing Council:

Professor Mića JOVANOVIĆ, PhD

Članovi iz inostranstva / International Members:

Yossef BODANSKY – Director of Research, The International Strategic Studies Associations, USA;

Director of Global panel America (Global panel foundation)

Professor Jean-Jacques CHANARON, PhD – Grenoble Ecole de Management, France

Academician Vlado KAMBOVSKI – Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje, FYR Macedonia

Professor Žarko LAZAREVIĆ, PhD – Institute for Contemporary History, Ljubljana, Slovenia

Professor Norbert PAP, PhD – University of Pécs, Hungary

Professor Sung Jo PARK, PhD – Free University, Berlin, Germany

Članovi iz Srbije / Members from Serbia:

Professor Milojko BAZIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Emeritus Oskar KOVAČ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Dragan NIKODIJEVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Milivoje PAVLOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Vladimir PRVULOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Milan STAMATOVIĆ, PhD – Metropolitan University, Belgrade

Professor Slobodan STAMENKOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Izdaje / Published by:

Megatrend univerzitet, Beograd / Megatrend University, Belgrade

Štampa / Printed by:

Tercija DOO, Bor

ISSN 1820-3159

UDK / UDC 33

Svi članci su recenzirani od strane dva recenzenta.

All papers have been reviewed by two reviewers.

Adresa redakcije / Editorial Address:

Megatrend revija / Megatrend Review

Bulevar maršala Tolbuhina 8

11070 Novi Beograd, Srbija

Tel.: (381 11) 220 31 50

Fax: (381 11) 220 30 47

E-mail: megatrendrevija@megatrend.edu.rs

<http://megatrendreview.megatrend.edu.rs>

Redakcija / Editorial Board:

Glavni urednik / Editor-in-chief:

Professor Mihajlo RABRENOVIĆ, PhD

Gostujući urednik / Guest Editor:

Professor Vesna BALTEZAREVIĆ, PhD

Članovi iz inostranstva / International Members:

Doc. dr Zijad BEĆIROVIĆ, IFIMES, Ljubljana, Slovenia

Professor Igor BOGDANOFF, PhD, University of Burgundy, France

Professor Grichka BOGDANOFF, PhD, University of Burgundy, France

Professor Vladimir DAVIDOV, PhD – Institute for Latin America, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia

Dr. Christophe de JAEGER, Institute de Jaeger, France

Associate Researcher Yury V. KULINTSEV, PhD – North-East Asian Strategic Issues and SCO Center, Institute of Far Eastern Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia

Professor Jana LENGHARDTOVÁ, PhD – The University of Economics, Bratislava, Slovakia

Professor Maria de MONSERRAT LLAIRÓ, PhD – Faculty of Economic Sciences, Buenos Aires University, Argentina

Research Professor Domenico MORRONE, PhD – LUM Jean Monnet University, Bari – Casamassima, Italy

Professor Kevin V. OZGERCIN, PhD – Department of Politics, Economics & Law, The State University of New York, USA

Research Fellow & Centre Coordinator Jagannath P. PANDA, PhD – East Asia Institute for Defence Studies and Analyses (IDSA), New Delhi, India

Članovi iz Srbije: / Members from Serbia:

Professor Tatjana CVETKOVSKI, PhD – Faculty of Business Studies, Megatrend University, Belgrade

Professor Vladimir GRBIĆ, PhD – Faculty of International Economy, Megatrend University, Belgrade

Assistant Professor Ratko LJUBOJEVIĆ, PhD, The Faculty of Law, Megatrend University, Belgrade

Professor Emeritus Mijat DAMJANOVIĆ, PhD, Megatrend University, Belgrade

Professor Vladan PAVLOVIĆ, PhD – Faculty of Economics, Kosovska Mitrovica, University of Priština

Professor Beba RAKIĆ, PhD – Faculty of Business Studies, Megatrend University, Belgrade

Associate Professor Vladimir RISTANOVIĆ, PhD – Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade

Assistant Professor Olja MUNTILAK – IVANOVIĆ, PhD – Faculty of Sciences, The Department of Geography, Tourism and Hotel Management, University of Novi Sad, Novi Sad

Direktor izdavačke delatnosti /

Publishing Director:

Branimir TROŠIĆ

Pomoćnik glavnog urednika/

Assitant to the Editor in Chief:

Mirjana TOPIĆ

Lektor za srpski jezik /

Proofreader for Serbian language:

Dr Maja RADONIĆ

Lektor za engleski jezik /

Proofreader for English language:

Mirjana TOPIĆ

“Megatrend review” is the leading scholarly journal of national importance, according to the classification M51 clasified by CEON, and M51 classified by the Ministry of Science of the Republic of Serbia

* * *

“Megatrend Review” is registered
in The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
produced by the London School of Economics and Political Science
– Pro Quest Michigan USA.

* * *

“Megatrend Review” is registered and published
in EBSCO's (EBSCO Publishing Inc.) Database "Business Source Complete":
<http://www.ebscohost.com/titleLists/bth-journals.xls>

* * *

“Megatrend Review” is registered
in GESIS "Knowledge Base SSEE", Leibniz Institute for the Social Science:
<http://www.cee-socialscience.net/journals/>

The Library of Congress Catalog

Megatrend review: the international review of applied economics.

LC Control No.: 2007201331

Type of Material: Serial (Periodical)

Uniform Title: Megatrend Revija. English.

Main Title: Megatrend review : the international review of applied economics.

Published/Created: Belgrade : ill. ; 24 cm.

Description: v. : Megatrend University of Applied Sciences, [2004]-

Year 1, no. 1 ('04)-

ISSN: 1820-4570

CALL NUMBER: HB1 .M44

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

33

MEGATREND revija = Megatrend Review / glavni urednik Mihajlo Rabrenović. -
God. 1, br. 1 (2004)- . - Београд : Megatrend univerzitet, 2004- (Бор : Терија). - 24 cm
Tri puta godišnje. - Tekst na srp. i engl. jeziku. - Drugo izdanje na drugom medijumu:
Megatrend revija (Online) = ISSN 2560-3329. - Ima izdanje na drugom jeziku: Megatrend
review = ISSN 1820-4570

ISSN 1820-3159 = Megatrend revija

COBISS.SR-ID 116780812

Sadržaj – Contents

UVEDENO PRIZNANJE PRIJATELJ MEGATREND REVIIJE	iii
REČ GOSTUJUĆEG UREDNIKA	3

TEORETSKE RASPRAVE – PRAVNI ASPEKT

ALEKSANDRA NIKOLOVA MARKOVIĆ; VESNA BALTEZAREVIĆ	
ZLOUPOTREBA DIPLOMATSKOG IMUNITETA I PRIVILEGIJA KAO SAVREMENI BEZBEDNOSNO-DIPLOMATSKI IZAZOV	7
SNEŽANA RADOVANOVIĆ	
ODNOS LJUDSKIH I MANJINSKIH PRAVA I PRIRODNOPRAVNIH IDEJA (<i>IUS NATURALE</i>) SA ASPEKTA RIMSKOG PRAVA	17
IVANA BALTEZAREVIĆ; RADOŠLAV BALTEZAREVIĆ	
UTICAJ KOMUNIKACIJE U VIRTUELNOJ OKRUŽENJU NA PRAVNU INFORMATIKU	27
SNEŽANA RADOVANOVIĆ	
SLOBODNI GRAĐANI, DEMOKRATIJA – PRETPOŠTAVKE PRIMENE RIMSKOG PRAVA	41
PETAR ČELIK; MIODRAG KOMARČEVIĆ; MILOVAN DIMIĆ	
KONVERGENCIJA PANDEMIJE KOVID 19 I SAJBER KRIMINALA: KONTEKST I OPSEG	49

TEORETSKE RASPRAVE – TRGOVINSKOPRAVNI I EKONOMSKI ASPEKT

RADICA Ž. PAVLOVIĆ; RAJKO M. BUKVIĆ	
UTICAJ POLITKE DEVIZNOG KURSA NA TRGOVINSKU RAZMENU REPUBLIKE SRBIJE U USLOVIMA KRIZE – TRGOVINSKOPRAVNI I EKONOMSKI ASPEKT	77
JELENA VITOMIR; IVAN ARNAUTOVIĆ; MILOŠ JOKIĆ	
PRAVNI SEKTOR PREDUZEĆA KAO FAKTOR IMPLEMENTACIJE INTERNE REVIZIJE U SISTEM INTERNO KONTROLNOG FUNKCIONISANJA	95
RADICA Ž. PAVLOVIĆ	
MODALITETI MEĐUNARODNIH UGOVORA U TRGOVINSKOM PROMETU ROBE – PRAVNI OSVRT	107
MILORAD M. ŠOLEVIĆ	
SAVREMENE PROMENE OBRAZOVNE STRUKTURE STANOVNIŠTVA I REGIONALNI EKONOMSKI RAZVOJ	125
ANTOANETA VASSILEVA; MIRJANA STEVANOVIĆ; MILICA SIMIĆ	
ECONOMIC RELATIONS BETWEEN BULGARIA AND SERBIA: CURRENT STATE AND OPPORTUNITIES	141
SPISAK RECENZENATA / LIST OF REVIEWERS	157
OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU I UPUTSTVO ZA AUTORE	161
GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL AND THE INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	171

Uvedeno priznanje *Prijatelj Megatrend revije*

Dragi čitaoci, uvažene kolege,

Sumirajući, na izmaku ove godine, rezultate rada svih koji učestvuju u kreiranju Megatrend revije, imamo razloga za optimizam, ukoliko očuvamo stepen posvećenosti unapredjenju kvaliteta časopisa koji se iskazuje u novijem periodu. Četiri blagovremeno objavljena broja, sa kvalitetnim radovima, govore tome u prilog.

Dopustite da podsetimo da je u godini u kojoj se planeta suočava sa izazovom virusa covid 19 i njegovim složenim posledicama u svakodnevnom životu, po nedavno objavljenoj, novoj kategorizaciji Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja za 2020. godinu, Megatrend reviji, posle nekoliko godina, vraćena kategorija M51, koju ovaj časopis od nacionalnog značaja u kontinuitetu ima kod CEON. Time je potvrđen stav da se zajedničkim radom može unaprediti stanje u svakoj oblasti, za šta se u Reviji zalažem od nedavnog preuzimanja dužnosti glavnog i odgovornog urednika.

U narednom periodu, između ostalog, planira se osavremenjivanje načina rada. Uvešće se portal – platforma koja će olakšati rad autorima i recenzentima, kao i komunikaciju sa uredništvom. Isto tako, u cilju utvrđivanja eventualnih propusta u citiranju izvora koristiće se savremen softver – pre započinjanja postupka recenziranja radova kako bi se i na taj način obezbedila autentičnost, s jedne strane, i zaštitila autorska prava, s druge strane.

Na početku nove kalendarske godine na prigodan način dodeljivaće se za prethodnu godinu posebno priznanje Megatrend revije onim njenim najvernijim čitaocima koji je citiraju u deset ili više prilika – *Prijatelj Megatrend revije*.

Pozivamo vas da u svojim naučnim istraživanjima koristite Megatrend reviju i da je kao izvor navodite u radovima koje objavljujete u drugim časopisima, ali i da je preporučujete svojim kolegama nastavnicima i studentima, kao i poslovnim prijateljima kao zanimljivo štivo, kako bismo je zajedno očuvali i dalje unapređivali.

Srdačan pozdrav,
Prof. dr Mihajlo Rabrenović,
Glavni i odgovorni urednik

BEZBEDNOSNI IZAZOVI SAVREMENOG DRUŠTVA

Poštovani čitaoci,

Ovaj broj Megatrend revije prikazuje dosadašnje rezultate istraživanja koje se sprovodi u okviru trogodišnjeg Projekta Pravnog fakulteta Megatrend Univerziteta, Beograd, broj: 2044/20 od 01.10.2020. pod nazivom „Bezbednosni izazovi savremenog društva" (FPBISD).

Rezultati istraživanja, koje je sprovedeno u prvoj godina trajanja projekta, prikazuju se kroz dve oblasti i to: Teoretske rasprave – pravni aspekt i Teoretske rasprave – trgovinskopravni i ekonomski aspekt.

Nadamo se da će rezultati istraživanja prikazani u ovim radovima pružiti doprinos za dalje proučavanje ove tematike.

Gost urednik,
Prof. dr Vesna Baltezarević

TEORETSKE RASPRAVE
PRAVNI ASPEKT

ZLOUPOTREBA DIPLOMATSKOG IMUNITETA I PRIVILEGIJA KAO SAVREMENI BEZBEDNOSNO-DIPLOMATSKI IZAZOV***

Sažetak: *U ovom naučnom radu izvršena je analiza zloupotreba diplomatskog imuniteta i privilegija kao savremeni bezbednosno-diplomatski izazov koji je neophodno da bude prevaziđen. Korišćene su metode analize, istorijski metod i induktivno-deduktivni metod. Zaključak do kojeg sam došla je da je zloupotreba diplomatskog imuniteta i privilegija problem koji odavno postoji, još od osamdesetih godina prošlog veka. Od tada postoje inicijative oko promene Bečkih konvencija u vezi sa zloupotrebama diplomatskog imuniteta i privilegija. Nažalost, ozbiljne promene nisu se dogodile do danas. Zbog toga je ovaj bezbednosni rizik još uvek prisutan u praksi zemalja u svetu, postoji sve više primera gde se diplomate vode individualnim interesima podstaknuti socio-destruktivnim ili političkim namerama, umesto institucionalnim i državnim ciljevima. Na taj način, dolazi do čestog kršenja principa diplomatskog rada i širenja opasnosti u vezi sa bezbednom budućnosti građana i institucija u državama primaocima.*

Ključne reči: *bezbednost, rizici, zloupotreba, diplomatija, politika, imuniteti i privilegije.*

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; anikmarkovic@gmail.com

** Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; vbaltezarevic@megatrend.edu.rs

*** Ovaj rad je napisan u okviru trogodišnjeg Projekta Pravnog fakulteta Megatrend Univerziteta, Beograd, broj: 2044/20 od 01.10.2020. pod nazivom „Bezbednosni izazovi savremenog društva" (FPBISD).

1. Uvod

Diplomatski i konzularni predstavnici angažovani su od strane ministarstava spoljnih poslova, u skladu sa zakonskim regulativama država i dobijanjem diplomatskog zvanja, stižu ovlašćenja za obavljanje zadataka iz delokruga spoljnih poslova i međunarodnih odnosa, u ime i u korist država od kojih su imenovani. Pri tome, važno je napomenuti da diplomatsko-konzularni predstavnici koji imaju diplomatski ili konzularni status, prava, obaveze, privilegije i imunitet ostvaruju u skladu sa zakonima zemlje imenovanja, po principu reciprociteta i međunarodnog prava. Suštinski značajno jeste da diplomatsko-konzularni predstavnici pri vršenju svojih diplomatskih poslova trebaju da poštuju:

- načelo ustavnosti i zakonitosti (da vrše radne zadatke i postupaju u skladu sa instrukcijama nadležnih organa na osnovu zakona i drugih propisa i međunarodno ratifikovanih ugovora, u skladu sa Ustavom),
- načelo nediskriminacije (da obavljaju svoje diplomatske poslove nediskriminirajućim pristupom po bilo kom osnovu, promovišući rodovnu jednakost i poštujući princip odgovarajuće etničke zastupljenosti na osnovu kriterijuma stručnosti i kompetentnosti),
- načela transparentnosti i poverljivosti (kako bi obezbedili diplomatsku odgovornost pred javnošću, da objektivno informišu poštujući klasifikovani režim informacija i dokumenata),
- načelo odgovornosti (da odgovara pred nadležnim ministarstvom za diplomatsko (ne)postupanje u vezi sa kvalitetom, efikasnosti i pravovremenom izvršavanju poverljivih diplomatskih zadataka),
- načela sprečavanja sukoba interesa (da ne dovodi u sukob lični, materijalni i nematerijalni interes sa javnim interesom),
- načela ekonomičnog korišćenja sredstava (da razumno i ekonomično koristi materijalna sredstva koja su mu dodeljena),
- načela profesionalne etike, nepristrasnosti i objektivnosti (da postupa objektivno, politički neutralno i nepristrasno i da ne pokazuje lični politički uticaj koji bi ugrozio ciljeve, interese i integritet ministarstva od koga je angažovan).

Nepoštovanje ovih načela u diplomatskim poslovima, direktno se povezuje sa pitanjem zloupotrebe diplomatskih privilegija i imuniteta koje je i istraživačko pitanje ovog naučnog rada.

Predmet istraživanja ove naučne analize jesu zloupotrebe diplomatskih privilegija i imuniteta kao savremena bezbednosna diplomatska pretnja. Zloupotreba diplomatskog imuniteta, takođe, je tema od interesa celokupne međunarodne zajednice, zato što svaka zloupotreba utiče na univerzalnu, svetski prihvaćenu validnost diplomatskog imuniteta i privilegija formiranih tokom dugog praktikovanja običajnog prava. Pri analizi diplomatskih privilegija i imuniteta, potrebno je da se uzme u obzir i stav 4 u Uvodu Bečke konvencije o diplomat-

skim odnosima, u kojoj se konstatuje da cilj privilegija i imuniteta nije da se da privilegija pojedincu, nego da se obezbedi uspešno izvršavanje funkcije diplomatske misije, kao predstavnika jedne u drugoj državi.

U cilju produbljivanja analize predmeta, tekst je strukturisan u nekoliko delova. U prvom delu je elaborirano kršenje diplomatskih propisa kao osnov za pokretanje disciplinskih postupaka protiv diplomata. Navedeni podaci se povezuju sa drugim delom gde je predmet posebne pažnje stavljen na definisanje pojmova diplomatskih privilegija i imuniteta, na razlike između ova dva termina kao i na zloupotrebu diplomatskih privilegija i imuniteta kao savremene bezbednosne pretnje. U trećem delu, na osnovu slučajeva iz prakse i putem analize nedostataka Bečkih konvencija, izrađen je detaljni osvrt na zloupotrebu diplomatskih privilegija i imuniteta u praksi zemalja u svetu.

2. Kršenje diplomatskih propisa kao osnov pokretanja disciplinskih postupaka

Diplomatski i konzularni predstavnici imaju obavezu da dodeljene radne zadatke obavljaju u skladu sa Bečkom konvencijom o diplomatskim odnosima¹ i u skladu sa Bečkom konvencijom o konzularnim odnosima². Isto tako, trebaju da poštuju međunarodno pravo, kao i zakone država u kojima su angažovani. Diplomatski i konzularni predstavnici su dužni da dostojanstveno predstavljaju svoju državu, da štite državne interese, ugled i državne institucije, da brinu i štite prava i interese državljana i pravnih lica svoje države u državi akreditovanja, da savesno i dosledno izvršavaju radne zadatke u skladu sa smernicama i instrukcijama nadležnog ministarstva, da redovno, precizno i objektivno obaveštavaju nadležno ministarstvo, da čuvaju dokumenta, podatke, instalacije i opremu kao i klasifikovane, poverljive informacije do kojih su došli pri obavljanju posla, da ne vrše profitabilnu aktivnost i da ne primaju poklone i druga materijalna sredstva, osim ličnih poklona male vrednosti u skladu sa zakonodavstvom države kojoj služe, da ne zloupotrebljavaju privilegije i imunitet koji proizilaze iz diplomatskog statusa i da ne koriste diplomatsku poštu suprotno njenoj nameni. Kršenje ovih propisa jeste teška povreda radne dužnosti i predstavlja odgovarajući osnov pokretanja disciplinskog postupka u vezi sa disciplinskim prestupom. U nastavku ćemo se fokusirati na zloupotrebu diplomatskih privilegija i imuniteta kao suštinski značajnoj bezbednosno-diplomatskoj pretnji.

¹ Bečka konvencija o diplomatskim odnosima od 18.04.1961.
<https://dw3yoh98rrrmk.cloudfront.net/9d9c5c2737b74f2abcbe791698f625da.pdf>

² Bečka konvencija o diplomatskim odnosima od 4.04.1963.
<https://dw3yoh98rrrmk.cloudfront.net/950901f6132a4661a5ab6f933c74784e.pdf>

3. Zloupotreba diplomatskih privilegija i imuniteta

Bečke konvencije o diplomatskim odnosima i konzularnim odnosima su važne pri definisanju pojmova diplomatskih privilegija i imuniteta. I u jednim i u drugim konvencijama se definiše koje su obaveze zemlje prijema, njihov sadržaj se često nadopunjuje i diplomatski predstavnici su u obavezi da ih poštuju.

Prema autorima Dostinova Zaprova i Sotiroski „pod imunitetom se, pre svega, podrazumeva oslobađanje, odnosno izuzimanje u međunarodnom pravu u konkretnom slučaju od jurisdikcije državnih organa zemlje prijema, a pod privilegijama se podrazumevaju različite pogodnosti koje se daju diplomatskim misijama i njihovom osoblju od strane zemlje prijema”³. Autor Janev dodaje da je „diplomatski imunitet pravno svojstvo uređeno međunarodno-pravnim konvencijama o imunitetima i privilegijama međunarodnih i diplomatskih predstavništava i predstavnika u drugoj zemlji pri obavljanju diplomatskih dužnosti”⁴. Induktivno posmatrajući, sam diplomatski imunitet jeste pogodnost i pored toga što je povlašćeni položaj diplomatske misije i njenog osoblja rezultat prava na izuzeće od jurisdikcije prijemne zemlje. Pod privilegijama se podrazumevaju različite pogodnosti, koje se tiču pre svega carinskih i poreskih pogodnosti, koje uživaju diplomatski predstavnici. Imunitet i privilegije jesu različiti termini, ali su srodni i prepliću se međusobno. Diplomatska pravila i diplomatski imunitet su veoma važni za održavanje odnosa između država i opšte su prihvaćena u svetu, između različitih nacija i kultura.⁵

Autori Dinh i ost., dodaju da je „u diplomatskoj doktrini ustanovljen izraz privilegije i imunitet kao jedna celina pod kojom se podrazumeva ceo sistem mera kojim se obezbeđuje zaštićeni položaj organa diplomatske komunikacije i diplomatske misije kao celine”.⁶

Naime, za diplomatsko predstavništvo vezuju se suštinski značajne privilegije i imuniteti kao što su: nepovredivost prostorija i prevoznih sredstava diplomatskog predstavništva, isticanje zastave i grba, nepovredivost diplomatske arhive, diplomatska valiza i poreska i carinska oslobađanja. Za diplomatske predstavnike, pak, vezuju se sledeće diplomatske privilegije i imuniteti: lična nepovredivost, sudski imunitet, krivično-pravni imunitet, građansko-pravni imunitet, sloboda kretanja, socijalno osiguranje i poreska i carinska oslobađanja. Nasuprot postojećim diplomatskim privilegijama i imunitetima, još odavno, prisutna su ubeđenja i argumenti izneti od strane javnosti i međunarodnih organizacija da se diplomatske privilegije i imuniteti u kontekstu diplomatskih misija

³ Достинова Запрова, Т., и Сотирски, Љ. (2014): *Дипломатска организација, делатност и професија*, Универзитет Гоце Делчев, Штип, стр.105

⁴ Видети више код Јанев, И. (2015): *Увод у дипломатију*, АГМ.

⁵ Malanczuk, P., (1997): Akehurst's modern introduction to international law, p.123

⁶ Dinh, K., Daillier, A., and Pellet A., (1994): *Droit international public*, 5e edition, Paris, p.717-719

masovno zloupotrebljavaju i da upravo zato iste treba kontrolisati i ograničiti. To je bio osnov za neke od inicijativa za reforme odredbi Bečkih konvencija.

Prema istraživanju autora McClanahan, „najveći otpor u vezi sa postojećim diplomatskim imunitetima i privilegijama u javnosti pokazale su SAD, t.j., još 1984 godine senator Denton (Denton) povodom rasprave o propisima oko čuvanja oružja, inicirao raspravu o reviziji Bečkih konvencija o diplomatskim odnosima mada je, stav Stejt departmenta oko toga bio da je njegova inicijativa odlučno neentuzijalistička”.⁷

To je bio osnov da se 1987 godine donese Nacrt zakona br.1437 čiji je cilj bio revizija određenih odredbi Bečkih konvencija o diplomatskim i konzularnim odnosima. Inicijativa za reviziju odnosila se na ukidanje imuniteta iz krivičnog sudstva za koje je krivično zakonodavstvo, bilo da je ono povezano sa nasiljem, prenošenjem narkotičkih sredstava, ili nepažljivim ponašanjem u saobraćaju (na primer, upravljanje motornim vozilom pod dejstvom alkohola ili drugih narkotika). Nacrt je bio osnov sprovođenja istraživanja u oblasti i pri tome, u tom periodu su bile publikovane statistike prema kojim je broj počinioaca ovakve vrste krivičnih dela, koji uživaju diplomatski imunitet znatno manji u odnosu na lica koja nemaju takav imunitet. Treba ipak imati u vidu da se lica koja uživaju diplomatski imunitet i privilegije, ređe, u praksi procesuiraju, uzimajući u obzir eventualne posledice pokretanja takvih postupaka. Ipak, i pored toga, procenat diplomata prekršioca nije za zanemarivanje.

Prema priloženim statistikama autora Zaprova i Sotiroskog, može da se zaključi da se diplomatski prekršaji najčešće događaju u velikim gradovima, jer u njima po pravilu, postoje najviše ambasada i diplomatskih predstavništava. U periodu od 1982. godine do 1988. godine na teritoriji Vašingtona registrovano je ukupno 147 krivičnih slučajeva, od kojih su 24 dela nasilja, 53 krađe iz prodavnica, 9 slučajeva posedovanja i prenošenja narkotika, 9 slučajeva običnih krađa, 9 prestupa u vezi sa posedovanjem oružja, 8 slučajeva nepristojnog ponašanja, 3 slučaja protiv javnog reda i mira, 3 slučaja falsifikovanja i 2 slučaja pronevere. Od toga je 30 članova diplomatskog osoblja izvršilo krivična dela, uključujući i 4 slučaja nasilja, 10 krađa i 5 delikata u vezi sa posedovanjem oružja. U tom periodu misije UN u Njujorku, odnosno njihovi članovi izvršili su ukupno 44 krivična dela, 9 od njih su akti nasilja, 10 krađa u prodavnicama, 7 krađa i 5 delikata u vezi sa posedovanjem oružja. Polovina ovih krivičnih dela bila izvršena od strane članova diplomatskih misija koji uživaju diplomatski imunitet.⁸

Karakterističan primer jeste slovenački, kada se protokol Ministarstva spolnih poslova suočio sa izazovom oko pitanja diplomatskog imuniteta turskog ambasadora u Republici Hrvatskoj, koji je u Sloveniji zbog nesavesnog upravljanja automobilom bio odgovoran za smrt pešaka.

⁷ McClanahan, G. (1976): *Diplomatic immunity, Principles, Practices, Problems*, London, p. 202-212

⁸ Достинова Запрова, Т., и Сотироски, Љ. (2014): *Дипломатска организација, делатност и професија*, Универзитет Гоце Делчев, Штип, стр.27

Zloupotreba diplomatskog imuniteta najčešće se javlja kršenjem krivičnog zakonodavstva i mora joj se pristupiti pažljivo, kako bi država primalac mogla uspešno da se bori protiv iste. Kršenje diplomatskih privilegija i imuniteta iz oblasti krivičnog zakonodavstva, obuhvata širok dijapazon zloupotreba kao što su : pranje novca, potkupljivanje, saobraćajni prekršaji, razne vrste nasilja, trgovina drogom, oružjem, dragocenostima, ljudima itd.

Nezadovoljstva zbog zloupotrebe diplomatskih privilegija i imuniteta, isto tako, ima i u više drugih razvijenih zemalja, kao što je i slučaj Velike Britanije. Razvijene zemlje godinama iniciraju da se izvrše promene Bečkih konvencija zbog toga što je zloupotreba diplomatskih privilegija i imuniteta opasnost za sve građane i za sve institucije. One konstatuju da je potrebno započeti ponovne pregovore o Bečkim konvencijama kojim su propisani diplomatski imuniteti.

Autor Frey u svom istraživanju ističe da „rasprave na temu u Savetu Evrope pokazuju da se nezadovoljstvo široke javnosti oko diplomatskih imuniteta ne stišava i ovo se posebno odnosi na diplomate koji rade u međunarodnim organizacijama, za koje se smatra da ne samo što su preplaćeni, nego i da su previše arogantni.”⁹ U praksi, zloupotreba diplomatskih imuniteta često se događa kada diplomate ili druga lica iz njegovog diplomatskog okruženja imaju nameru da ostvaruju određene ciljeve (socijalno nasilnički predvođene individualizmom, politički ili religiozno) koji su suprotni odredbama Bečke konvencije i apsolutno u suprotnosti sa diplomatskom funkcijom. Ipak, ovi zlonamerni ciljevi nisu usklađeni sa ciljem koji je utvrđen u preambuli Bečke konvencije o diplomatskim odnosima, kojom se traži da diplomatski imunitet ne bude razlog za ličnu korist pojedinca, nego da se diplomatski imunitet koristi u svrhu obezbeđivanja efikasnog izvršavanja diplomatskih funkcija. Pri tome, svaki pokušaj da se ostvare ciljevi koji su van diplomatskih funkcija narušava principe diplomatskog imuniteta i privilegija. Tri su glavne forme zloupotrebe diplomatskih privilegija i imuniteta i to : zloupotreba iz ličnih, političkih razloga i iz kulturnih razloga.¹⁰

Istovremeno važno je napomenuti da se diplomate pozivaju na princip lične nepovredivosti koji je najosnovniji i najstarije utvrđeni principi diplomatskog prava, mada, ipak, u praksi opseg lične nepovredivosti jeste neophodno da bude ograničen u tom smislu da i diplomate mogu biti odgovorne za teška krivična dela i za ista bi trebalo da snose posledice. Prema autorima Bohte i Sancin „suština lične nepovredivosti specijalne i poboljšanje zaštite za lica koja uživaju diplomatske privilegije i imunitete obuhvata sve akte od strane predstavnika u kontekstu predstavljanja svoje zemlje, kao i ličnih stvari”.¹¹

⁹ Frey, L. and Frey, M. (1998): *Privileges and Immunities of International Functions*, Modern Diplomacy, Malta, pp.122-129

¹⁰ Roskilde University (2015): *The abuses of diplomatic immunity*, p.17

¹¹ Bohte, B. (2006): *Diplomatsko in konzularno pravo*, Pravna fakulteta, Cankarjeva založba, Ljubljana, str.141-144

Ipak, u odsustvu međunarodne tekstualne odredbe o tome šta predstavljaju „teški zločini počinjeni od strane diplomata“, potrebno je održati dobru ravnotežu između moći zemalja primaoca da ih pritvaraju u slučajevima zloupotrebe diplomatskih imuniteta i interesa država imenovanja u cilju osiguranja da će diplomatske i konzularne usluge biti i dalje dostupne bez nepotrebnog prekidanja.

Pored toga, prisutni su i zakonski propusti zbog kojih diplomatski imunitet predviđa mogućnost zloupotrebe. Prema autoru Berridge, „neophodno je konkretizovati sredstva kojim raspolaže država primalac i koja treba da imaju slobodu da ih iskoriste u cilju suprotstavljanja dokazanoj diplomatskoj zloupotrebi”.¹² Problematična je i činjenica što država primalac daje samo saglasnost za izbor najviših predstavnika države pratioca, dok nema uticaj na izbor njegovih podređenih.

To ostavlja prostor da diplomatske privilegije i imunitet budu zloupotrebjene od strane lica na čiji izbor država primalac nije mogla da utiče. Država primalac može u svakom trenutku da otkáže gostoprimstvo diplomatskom predstavniku, bez obaveza da obrazloži svoju odluku.¹³ Postoje opcije proglašenja kao *persona non grata*¹⁴ i *odricanja privilegija i imuniteta od strane države imenovanja*. Ove opcije nisu u suštini efikasne u državnoj praksi t.j., širem tumačenju zahteva za *odricanje ne treba da se posmatraju kao opcije suprotstavljanja pretnji od zloupotrebe privilegija i imuniteta*. Isto tako, ozbiljna bezbednosna pretnja jeste i pitanje *ponovnog imenovanja optuženih diplomata na nediplomatska mesta, mada ova vrsta imenovanja ne predstavlja kršenje bilo koje specifične odredbe Bečkih konvencija*. Dodeljivanje ponovnog imuniteta prethodno optuženim diplomatama u zemljama imenovanja menja narušenu sliku optuženih diplomata i time se efektivno može narušiti ravnoteža prava i obaveza između zemalja imenovanja i prijema. Bečke konvencije propisuju veliki broj obaveza koje su vezane za diplomatske odnose, uključujući i dužnost poštovanja zakona i propisa o nemešanju u unutrašnje stvari države primaoca. Ipak, posledice kršenja takvih dužnosti nisu utvrđene u Konvencijama i to je početna tačka koju ubuduće treba razmotriti u cilju uspešnijeg suočavanja sa ovom bezbednosnom problematikom i njenim prevazilaženjem.

Zaključak

Princip diplomatskog imuniteta je dobro utvrđen princip međunarodnog prava. U suštini, diplomatija jeste osnovni temelj kvalitetnih međunarodnih odnosa i bez kojeg će u međunarodnim odnosima vladati opasnost po bezbedno-

¹² Berridge G. R. (2005): *Diplomacy, Theory and Practice, Third Edition*, Prentice Hall, pp.202-205

¹³ Аврамов С. (2011) : *Међународно јавно право*, Академија за дипломатију и безбедност, стр.343

¹⁴ U diplomatiji, *persona non grata* (latinski: „lice koje nije dobro došlo“, množina: *persona non gratae*) je status koji ponekad primenjuje zemlja akreditovanja, prema stranim diplomatama, kako bi se ukinula njihova zaštita od hapšenja i drugih vidova gonjenja.

sna pitanja. Drugim rečima, diplomatsko upravljanje je veoma suštinsko u pogledu unapređenja prijateljskih odnosa između država, bilo da je reč o međunarodnim odnosima koji su vezani za trgovinu, mir, bezbednost ili kulturne odnose. Diplomatske privilegije i imuniteti su obuhvaćeni Bečkim konvencijama i sa aspekta diplomatske bezbednosti smatraju se najvećim dostignućem Ujedinjenih nacija. Ipak, u bliskoj prošlosti uznemiravajuće je primetiti da su diplomatski zločini i slučajevi lošeg ponašanja od strane diplomata u porastu. Primećeno je da postoji zloupotreba privilegija i imuniteta od strane diplomata. U više navrata, pokazalo se da je problem rezultat širokih tumačenja imuniteta i privilegija diplomata koje je neophodno razgraničiti. Stoga se sugeriše da proces tumačenja treba da bude vođen od teorije o funkcionalnoj potrebi, koja je elaborirana u Bečkim konvencijama. Treba naglasiti da je funkcija diplomatske zaštite da obezbedi uslove za efikasno izvršavanje funkcija diplomatskih misija od strane diplomata kao predstavnike država, međutim, isto tako, treba podvući i da Bečke konvencije trebaju da propisuju kako da postupaju države u situacijama kada nema sumnje da diplomate zbog individualnih ciljeva ugrožavaju ciljeve institucija i građanska društva.

S obzirom na eskalaciju zloupotreba diplomatskih privilegija i imuniteta, procenjuje se da će ova destruktivnost biti veliki problem i tokom sledećih godina. Shodno tome, sugeriše se da određene proceduralne zaštitne mere mogu biti ugrađene u mehanizam Bečkih konvencija u cilju obezbeđenja ravnoteže. Takođe, predlaže se da u slučajevima kada postoje razlike u mišljenjima među državama o tome da li konkretno ponašanje diplomate predstavlja ozbiljno krivično delo, svaka dalja akcija treba da se izvrši u konsultaciji sa državom imenovanja, uvek kada uslovi to omogućavaju.

Literatura:

- Avramov S. (2011): Međunarodno javno pravo, Akademija za diplomatiju i bezbednost, str.343
- Berridge G.R. (2005): *Diplomacy, Theory and Practice*, Third Edition, Prentice Hall, pp.202-205
- Bohte, B. (2006): *Diplomatsko in konzularno pravo*, Pravna fakulteta, Cankarjeva založba, Ljubljana, str.141-144
- Dinh, K., Daillier, A., and Pellet A., (1994): *Droit international public*, 5e edition, Paris, pp.717-719
- Dostinova Zaprova, T., i Sotiroski, Lj. (2014): *Diplomska organizacija, delatnost i profesija*, Univerzitet Goce Delčev, Štip, str.105
- Frey, L. and Frey, M. (1998): *Privileges and Immunities of International Functions*, *Modern Diplomacy*, Malta, pp.122-129
- Janev, I. (2015); *Uvod u diplomatiju*, AGM
- Malanczuk, P., (1997): *Akehurst's modern introduction to international law*, pp. 123
- McClanahan, G. (1976): *Diplomatic immunity, Principles, Practices, Problems*, London, pp.202-212
- Roskilde University (2015): *The abuses of diplomatic immunity*, p.17
- Bečka konvencija o diplomatskim odnosima od 18.04. 1961,
<https://dw3yoh98rrrmk.cloudfront.net/9d9c5c2737b74f2abcbe791698f625da.pdf>
- Bečka konvencija o diplomatskim odnosima od 24.04. 1963,
<https://dw3yoh98rrrmk.cloudfront.net/950901f6132a4661a5ab6f933c74784e.pdf>

THE ABUSE OF DIPLOMATIC IMMUNITY AND PRIVILEGES AS A MODERN SECURITY-DIPLOMATIC CHALLENGE

Abstract: *In this scientific paper is made an analysis of the abuse of diplomatic immunities and privileges as a modern security-diplomatic challenge that needs to be overcome. The method of analysis, the historical method and the inductive-deductive method are used. It was concluded that the abuse of diplomatic immunities and privileges is a problem that dates back a long time and since the distant 1980s, there have been initiatives to change the Vienna Conventions related with the abuse of diplomatic immunities and privileges. Unfortunately, such serious changes have not taken place and therefore this security risk is still present in the practice of countries around the world and there are more and more examples of the practice where diplomats serve individual interests driven by socio-destructive or political intentions instead of institutional and state goals. Thereby, there is a violation of the principles of diplomatic work and the spread of the danger regarding the secure future of the citizens and institutions in the recipient countries.*

Keywords: *Security, Risks, Abuse, Diplomacy, Politics, Immunities and privileges.*

ODNOS LJUDSKIH I MANJINSKIH PRAVA I PRIRODNOPRAVNIH IDEJA (*IUS NATURALE*) SA ASPEKTA RIMSKOG PRAVA**

Sažetak: *U osnovi definisanja i pravne zaštite ljudskih i manjinskih prava jesu prirodno-pravne ideje. Zato se u razmatranjima o ovoj problematici mora poći od antičkog pogleda na pravo pa i na prirodnopravne ideje. Ove ideje su u kasnijim periodima razvoja ljudskog društva i pravne misli razrađivane i prilagođavane novonastalim društvenim prilikama tako da se moderno *JUS naturale* u nekoliko razlikuje od originalne, izvorne ideje *ius naturale* (prirodnog prava iz perioda Aristotela, Platona, sofista). U materiji ljudskih i manjinskih prava se prirodnopravne ideje sofista koriste za objašnjenje univerzalnosti odnosno opšteprihvaćenosti pravne zaštite ljudskih i manjinskih prava i njihovo svakodnevno unapređivanje.*

Ključne reči: *prirodnopravne ideje, ljudska i manjinska prava, sofisti, moderno *ius naturale*, antičke misli o pravu*

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; snezana.ra26@gmail.com

** Ovaj rad je napisan u okviru trogodišnjeg Projekta Pravnog fakulteta Megatrend Univerziteta, Beograd, broj: 2044/20 od 01.10.2020. pod nazivom „Bezbednosni izazovi savremenog društva“ (FPBISD).

1. Uvod

Antičke misli o državi i pravu, pre svega ideje Platona i Aristotela su osnova „za skoro sva kasnija gledišta o ovim pojavama” (posebno su bitna njihova gledišta o državi jer (...) njihova teorija prava je manje razvijena od njihove teorije države). U tim razmišljanjima preovlađuju dva: da su država i pravo posledica razvoja podele rada a drugo, zatim da je podela rada dovela do dve vrste ljudi koji se iz osnova razlikuju među sobom – do slobodnih ljudi i robova.¹ Može se reći da su drugi antički pisci „više razvili teoriju prava. Tu su naročito značajni sofisti koji postavljaju temelj tzv. teoriji prirodnog prava”² koja ce se i kasnije razvijati, naročito u srednjem veku i renesansi. Sva ova gledišta *ius naturale* biće utkana u ideju pravne zaštite ljudskih i manjinskih prava koja se realizovala kroz buržoaske revolucije i potom bila opšteprihvaćena.

2. Antički *ius naturale*

Suština antičke teorije prirodnog prava je da postoji prirodno, nepromenljivo pravo koje je neposredni, sastavni deo prirode čoveka „nezavisan od volje i shvatanja ljudi” nasuprot pravu (...) „koje ljudi stvaraju u društvu” a koje se može zvati (...) „pozitivnim pravom tj. pravom koje je dato, koje stvarno postoji u društvu”. Kako je ovo drugo tvorevina ljudi, ono se (...) „menja kada se menjaju potrebe ljudi”. Tako se dešava da (...) „pozitivno pravo može protivrečiti prirodnom pravu” a po mišljenju R. Lukića prednost bi trebalo dati prirodnom pravu (...) „jer ono odgovara pravoj prirodi i pravim potrebama čoveka”.³

Različiti teoretičari imaju različita viđenja osnova obaveznosti prirodnog prava. Prirodni zakoni, za razliku od državnih zakona, su jednoobrazni i svi im se pokoravaju. Državni, ljudski zakoni, jesu zapovesti upućene ljudima slobodne volje koje oni mogu ali ne moraju da izvrše. Za Kelzena, prirodni zakon je „ono što jeste” a pravno pravilo je stav o onome što „treba” da bude.⁴ Činjenice iz kojih izvire prirodno pravo i u kojima ono nalazi osnov svoje obaveznosti, u odnosu na izvore pozitivnog prava, predstavljaju primarne izvore prava. Da bi pozitivno pravo bilo pravo neophodna je pravna esencija (a to je realnost prava više nego pozitivitet, a ta pravna esencija može biti ideja prirodnog prava, ostvarenje apsolutne ideje ili narodnog duha, ideje slobode, društvene pravde ili pravičnosti, sposobnost izražavanja opštedruštvenih ili klasnih interesa ili drugih faktora

¹ Radomir Lukic, (1963), *Uvod u pravo*, Izdanje Saveza udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 80-81.

² ibid, 81.

³ ibid, 81

⁴ Kosta Čavoški, (1995), *Uvod u pravo I*, Izdavačka agencija “Draganić”, Beograd, 16-18.

života.⁵ Za Dvorkina je škola prirodnog prava protivna pozitivističkoj teoriji: ne može biti pravična pretpostavka koja nije istinita tj. pravo i pravda su identični. Prirodnopravne škole osporavaju da pravници poštuju kriterijume, koji im nisu u celosti činjenični, već najmanje u nekoj meri moralni, prilikom odlučivanja koje su pretpostavke prava istinite (za mnoge odnos morala i prava upućuje na teorije o prirodnom pravu).

Manje ekstremna škola prirodnog prava, nasuprot ekstremnoj (pravo i pravda su identični) ističe situacije kada je, ponekad, moral jedino relevantan za istinitost pretpostavki prava (Dvorkinov slučaj Elmers).⁶

Ideje rimskog prava o prirodnom pravu svrstavaju autore u dve grupe: po jednim autorima *ius naturale* je praktično pravno obavezujuće, a po drugima ono se mora posmatrati filozofski (kao ideja) a polaziste je u Ulpianovim Digestama.⁷

3. Moderni *ius naturale*

I sami rimski pravници su primetili da se *ius gentium* (zakoni koji se primenjuju na strance a takodje i na građane) u izvesnom svom delu primenjuje od strane svih koji žive u Rimskoj imperiji a da se ropstvo, iako prikazivano i prihvatano kao (...) „normalna institucija u svim delovima sveta”, dakle, (...) prihvatanje ljudi da rade za druge jeste proizvod uslova stvorenih od strane ljudi, ono nije smatrano prirodnim, tako da je smatrano *ius gentium* ali ne i *ius naturale*. Ovako shvaćeno *ius naturale* iz rimskog prava nije ono koje se u modernom svetu smatra prirodnim pravom kao nešto što je „izvučeno” (derivirano) iz (...) „čistog suda” (pure reason), dakle iz racionalnog argumenta. (...) Za Sir Henry James Sumner Maine *ius naturale* „leži u osnovi postojećeg prava i mora se kroz njega i sagledavati” (slično kao kod onih koji pravo i pravdu izjednačavaju)⁸

Tako, moderni jusnaturalizam je naročito prihvaćen u Italiji i uvažavaju ga pravници i danas, kritikujući pozitivizam, a kao odgovor renesanse idealističke filozofije.⁹

Jusnaturalizam je, dakle, pravna teorija koja ističe da „pravne norme slede ljudsko univerzalno shvatanje pravde i harmonije u odnosima”. Po jusnaturalistima (...) „važće pravo koje je u kontradikciji sa takvim univerzalnim shvata-

⁵ Budimir Košutić, (1973), *Sudska presuda kao izvor prava*, monografija, Institut za uporedno pravo, Beograd, 40.

⁶ Ronald Dworkin, (1997), *Šta je pravo*, Pravni život br.12, Beograd, 948.

⁷ http://www.researchgate.net/publication/326391367_understanding_the_concept_of_ius_naturale_in_ancient_Roman_law 18.10.2020

J. Erdody (2018) Understanding of concept of *ius naturale* in ancient Roman law, abstract

⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Ius_naturale 18.10.2020.

⁹ Gvido Faso, (2007), *Istorija filozofije prava*, CID Podgorica, Univerzitet Mediteran, Podgorica, 640, 642, 650-652

njem jeste nepravedno i nelegitimno". Neki autori ističu da, iako se pravi razlika između jusnaturalizma i pozitivnog prava, može se dogoditi da i jedno i drugo budu *good law* (ispravno pravo), pri čemu jusnaturalizam (...) „jusnaturalizam podvodi vlast pod pravo" a njegovo (...) „osnovno polazište je da je čovek slobodan i niko ne može imati vlast niti moralnu vlast nad njim bez njegove volje". U protivnom bi „to moglo voditi ka konfliktu". Ovaj pristup postaje popularan u srednjem veku i renesansi.¹⁰

Za teoriju prirodnog prava XVII i XVIII veka važi da je ono podeljeno na pozitivno pravo, dato istorijom i odnosom snaga, i prirodno pravo, dato razumom i zato savršeno (svetost privatne svojine, sloboda kretanja ljudi i dobra, odabir sopstvenog političkog sistema). Upravo su prve građanske kodifikacije, a naročito Francuski građanski zakonik (Code civil) iz 1804 g., rezultat učenja škole prirodnog prava¹¹ (zakon i kodifikacija jedini mogu da obezbede jednakost i pravdu). Buržoaskie prirodnopravne, jusnaturalističke teorije su neki kritikovali kao racionalističke i laičke. Naime, „razum je jednak za sve", zato „prirodno pravo nije stvoreno od države, dakle, i država je pod pravom".¹² S druge strane „prirodno, bezdržavno stanje društva u kome ljudi uživaju svoja prirodna prava, nije povoljno za potpuno jednako ostvarenje tih prava s obzirom da jači vređaju prava slabijih."¹³

I liberalne teorije su u osnovi prirodnopravne: vladavinu prava čine načela „nadprava" ili metaprava, koja izražavaju prirodnu pravdu i pravičnost. Predstavnik ovakvog pristupa Fridrih Hajek smatra da vladavina prava nije vladavina konkretnih zakona već onoga što oni treba da budu, više kao „politički ideal"¹⁴.

4. Ljudska i manjinska prava kao izraz ideje prirodnog prava

Proces donošenja buržoaskih deklaracija započinje u XVIII veku donošenjem Deklaracije prava čoveka i građanina od 1789, koja je bila pisani izraz demokratizacije ljudskih prava i sa kojom započinje pravno odnosno ustavno definisanje ljudskih sloboda i prava, koja su upravo ovom Deklaracijom uzdignuta na nivo ustavnog načela i svrhe države i društva.

Od tada katalog sloboda i prava se stalno dopunjuje i razvija. Sa razvojem demokratije proširivala se lista tih prava, pa su od početnih principa sloboda,

¹⁰ <https://en.wikipedia.org/wiki/Jusnaturalism> 18.10.2020.

¹¹ Aristotel je isticao da su „po prirodi izvesni ljudi predodređeni da budu slobodni (dakle, građani i upravljači) a drugi – da budu robovi. To se dokazivalo telesnim i duhovnim razlikama koje postoje između ove dve vrste ljudi. » vidi Radomir Lukić, 81

¹² Obrad Stanojević, (2007), *Rimsko pravo*, Dosije, Beograd, 135.

¹³ Radomir Lukić, 83.

¹⁴ Ibid, 84.

¹⁴ Ratko Marković, (2009): *Ustavno pravo*, Službeni glasnik, Beograd, 500.

jednakost, bratstvo, preko ere demokratsko-socijalne ustavnosti započete sa Vajmarskim ustavom od 1919, osvojena sasvim nova prava kao što je ekološko pravo, koje se razvija sredinom XX veka¹⁵, koje nije baš najprecizniji pojam, pa je supsumiran pojmom „okolinska prava”¹⁶, koji podrazumeva prava kojima čovek zadovoljava zahteve za sigurnijim i lepšim i boljim uslovima za svoj život., ili u francuskom sistemu kao civilizacijska tema „kvalitet života”¹⁷, pod kojim se podrazumeva staranje o zaštiti prirode, o zabavi i odmorima, o mestu i ulozi omladine, o sportu, čak i o turizmu. U grupu novih prava spadaju i kulturna prava¹⁸, koja podrazumevaju oslobođenje od političkog i ideološkog monopola, pravo na društvenu i moralnu sigurnost, kao i sloboda privrede i privredne aktivnosti¹⁹, kao pravo na slobodnu aktivnost koja se odvija po sopstvenim privrednim, ekonomskim zakonima a zakoni države ne smeju je sputavati već pospešivati i olakšavati, priznavanjem slobodnog tržišta i slobodne konkurencije, slobode preduzetništva, slobode ugovaranja, slobode udruživanja, zaštite privatne svojine.

Nova prava se, dakle, stvaraju sa razvojem civilnog društva²⁰ Iako se u teoriji ljudska prava i slobode na različite načine klasifikuju (prava prve, druge, treće generacije; tradicionalna i nova prava i slobode), iako se ona u nekim oblastima više i pravičnije ostvaruju nego u drugim, sve te klasifikacije svode se na terminološke razlike. Za razumevanje suštine ljudskih sloboda i prava nije moguće zaobići prirodnopravni pristup ljudskim slobodama i pravima. „Bez takvog pristupa ljudska prava lebde negde u nekom prostoru, lišena, ne samo svog istorijskog korena, već i pravca svoje budućnosti”²¹. Pitanje ostvarenja ovako koncipiranih ljudskih sloboda i prava je drugo polje posmatranja i izučavanja. Dakle, sva ljudska prava vezana su za čovekovu prirodnu sudbinu koja je imanentna hijerarhijskom ustrojstvu njegovog života i „pitanje stepena ostvarenja tih prava ne može uticati na dekompoziciju rečenog integriteta”²².

U savremenom svetu vidljiva je jedna kontradiktornost u pogledu razvoja i primene ljudskih sloboda i prava. S jedne strane, raste nivo garancija proklamovanih sloboda i prava kroz aktivnosti međunarodnih organizacija i sudova i ustavnopravno definisanje država članica, ali i nepoštovanje i zloupotreba u njihovoj primeni, s druge strane, pri čemu „razlozi neprimene” nisu samo rezultat

¹⁵ Jovan Đorđević, (1975) *Ustavno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 981.

¹⁶ Jovan Đorđević, 397.

¹⁷ Ibid, 397.

¹⁸ Jovan Đorđević, *Deset ogleda o otvorenim pitanjima političkog i pravnog sistema*, Naučna knjiga, Beograd, 1986, str.110.

¹⁹ Ratko Marković, 505.

²⁰ Ibid, 506.

²¹ Slobodan Perović, (1998) *Ljudska prava i sudijska nezavisnost*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 77.

²² Slobodan Perović, 80.

postojanja „pravne ili nepravne” države²³. Uočava se da je visok stepen poštovanja u državama u kojima je stepen vladavine prava visok, i suprotno, u državama koje bi objektivno mogle da obezbede poštovanje ljudskih sloboda i prava se to ne čini, obzirom na odsustvo vladavine prava. Postoje, međutim, i države koje takvu primenu nisu u stanju objektivno da obezbede iz razloga „nerazvijenosti”²⁴. Upravo ta nerazvijenost ukazuje na diskrepancu između legitimiteta ljudskih prava i legaliteta u ostvarivanju istih. To se naročito odnosi na ekonomska, socijalna i kulturna ali i druga prava kao što su pravo na život, na slobodu...

„Prema tome, dužnost je naša i individualna i opšta, i svekolika i sveta, da učestvujemo u procesu približavanja legitimiteta prema legalitetu ljudskih prava”²⁵. Problem implementacije ljudskih sloboda i prava uvek nas vraća na ideju pravde i filozofiju prirodnog prava. Za takve ideje nije dovoljno da nacionalna zakonodavstva ustavnopravno definišu slobode i prava i implementiraju odgovarajuće međunarodne konvencije. Potrebna je, dakle, aktivnost građana i svih nosilaca vlasti a pre svih razvijena sudska vlast.

Sud će u tom smislu, u najvećem broju slučajeva, pribеći primeni odredbi pozitivnog prava, dakle nacionalnog zakonodavstva i priznatih međunarodnih konvencija. „Taj fenomen, nazvali smo izvornim odnosom prirodnog prava prema pozitivnom pravu”²⁶. U slučaju pravnih praznina sud će primeniti suđenje po pravičnosti, nakon što je iscrpeo mogućnost rešavanja spornog predmeta po principu analogije (suđenje po sličnosti), pre svega na polju univerzalnih standarda ovih prava. S tim u vezi je i čl.18 st.3 Ustava Republike Srbije od 2006: odredbe o ljudskim i manjinskim pravima tumače se u korist unapređenja vrednosti demokratskog društva, saglasno važećim međunarodnim standardima ljudskih i manjinskih prava, kao i praksi međunarodnih institucija koje nadziru njihovo sprovođenje.

I najzad, treći odnos između pozitivnog i prirodnog prava je „korektivni odnos”²⁷ ili, u međunarodnoj teoriji poznatiji „interpretativni pristup” kada sud, ne našavši da su kriterijumi na koje zakon upućuje, kao što su pravičnost, jurisprudencija (nauka, običaji, praksa), principi savesnosti i poštenja, do pravde dolazi tumačenjem, interpretacijom, pozitivnog prava. Tada sud, u situaciji kada ima jednu nepravednu odredbu (koja to može postati i samom vremenskom prevaziđenošću usled tehnološkog napretka i razvoja), može primenom različitih metoda tumačenja, a naročito „ciljnog”²⁸, doći do pravednog rešenja. Za ovakav pristup imamo brojne primere naročito u zemljama sa sistemom sudske kontrole ustavnosti i zakonitosti.

²³ Ibid, 84.

²⁴ Ibid, 85.

²⁵ Slobodan Perović, 86.

²⁶ Ibid, 89.

²⁷ Ibid, 90.

²⁸ Ibid, 91.

Ipak, značajno je još jednom naglasiti potrebu široke društvene prihvaćenosti proklamovanih ljudskih sloboda i prava, koja se može obezbediti podizanjem pravne svesti o ljudskim pravima. Nije, dakle, dovoljno, ista proklamovati kao obavezujuća i direktno primenjiva a titulare prava svesti na „čulnu dimenziju prava”²⁹. Dakle, pojedinac takve odredbe ne treba da poštuje samo zato što su one obavezne, već kao „pravno i moralno organizovano biće prirode”³⁰ a za to su neophodni legitimitet i legitimnost proklamovanih sloboda i prava u pogledu nastanka i primene prava, jednom rečju – vladavina prava.

Upravo ciljevi savremene demokratije inicirani stepenom tehnološkog i sveopšteg društvenog razvoja, a pre svega zaštita i unapređenje osnovnih ljudskih sloboda i prava, pretpostavljaju dalji razvoj demokratije i vladavinu prava.

Zaključak

Značaj antičkih misli o prirodnom pravu je u otvaranju dileme šta se dešava za slučaj ako pozitivno pravo, ono koje stvarno postoji i primenjuje se u jednom društvu, protivreči prirodnom pravu. Mnogi teoretičari iz tog doba, ali i kasnije, zastupaju stanovište da bi prednost u tom slučaju trebalo dati prirodnom pravu jer ono bolje odražava potrebe čoveka. Za neke teoretičare pravo je pravda, a za neke je moral ponekad, posebno u nekim sudskim slučajevima (Dworkinov slučaj *Elmers*), jedini kriterijum istinitosti. Sve ove razlike svode se na to da li je neistoričnost antičkog prirodnog prava prednost ili nedostatak. Za moderno *ius naturale* ovo antiistorijsko stanovište se moralo korigovati jer je moguće poklapanje pozitivnog i prirodnog prava, dakle oba mogu biti *good law*, dakle, ispravna prava. Takvo poklapanje se upravo dešava u oblasti ljudskih i manjinskih prava, koja pravnom regulativom ne gube ništa od svoje univerzalnosti i opšteprihvaćenosti, naprotiv, ona se stalno razvijaju i obogaćuju a pravna priroda i opšti karakter su u funkciji te zaštite „s obzirom na to da jači vređaju prava slabijih”.

S druge strane bi se trebalo stalno i iznova vraćati antičkom prirodnom pravu kao osnovi za razmatranje prava pa i prirodnog prava da se ne bi udaljili od originalnih ideja *ius naturale* koja su omogućile poštovanje i opšte prihvatanje ideja slobode i jednakosti. Nema društva vladavine prava bez poštovanja univerzalnosti ideja slobode, jednakosti, pravde i jačanja moralnih vrednosti, a ona u izvornom obliku jesu rezultat antičke misli o pravu.

²⁹ Ibid, 93.

³⁰ Ibid, 93.

Literatura:

- Dworkin, Ronald (1997), *Šta je pravo*, Pravni život br.12, Beograd.
- Đorđević, Jovan (1986) *Deset ogleda o otvorenim pitanjima političkog i pravnog sistema*, Naučna knjiga, Beograd.
- Đorđević, Jovan (1975): *Ustavno pravo*, Savremena administracija, Beograd.
- Erdody, J. (2018) Understanding of concept of ius naturale in ancient Roman law, abstract
- Faso, Gvido (2007), *Istorija filozofije prava*, CID Podgorica, Univerzitet Mediteran, Podgorica.
- Košutić, Budimir (1973), *Sudska presuda kao izvor prava*, monografija, Institutu za uporedno pravo, Beograd.
- Lukić, Radomir (1963): *Uvod u pravo*, Izdanje Saveza udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd.
- Marković, Ratko (2009): *Ustavno pravo*, Službeni glasnik, Beograd.
- Perović, Slobodan (1998) *Ljudska prava i sudijska nezavisnost*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Stanojević, Obrad (2007), *Rimsko pravo*, Dosije, Beograd.
https://www.researchgate.net/publication/326391367_understanding_the_concept_of_ius_naturale_in_ancient_Roman_law 18.10.2020
- Čavoški, Kosta (1995), *Uvod u pravo I*, Издавачка агенција “Драганић”, Београд.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Ius_naturale 18.10.2020.
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Iusnaturalism> 18.10.2020.
- Ustav Republike Srbije od 2006 (“Službeni glasnik RS” broj 98/2006.)

RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN AND MINORITY RIGHTS AND NATURAL LAW IDEAS (*IUS NATURALE*) FROM THE ASPECT OF ROMAN LAW

Abstract: *The definition of human and minority rights is grounded on ideas of ius naturale. These ideas are developed in later progress of human society and legal theory and are adjusted to new social conditions. Thus, modern ius naturale partially differs from original, primarily developed idea of ius nature (from the era of natural law in works of Platon, Aristotel, sophists. In materia of human and minority rights, ideas of ius naturale developed by sophists are in the function of explanation the universality and general acceptance of legal protection of human and minority rights and day to day development.*

Keywords: *Ideas of natural law, Human and minority rights, Sophists, Modern ius naturale, Antic idea of law.*

UTICAJ KOMUNIKACIJE U VIRTUELNOM OKRUŽENJU NA PRAVNU INFORMATIKU***

Sažetak: *Pravna informatika nastaje u kontekstu primene računara u oblasti pravnih nauka. Proučavanje pravne komunikacije postalo je sve interdisciplinarnije tokom poslednjih godina i pored polja koja su tradicionalno zainteresovana za pravni jezik (poput filozofije i lingvistike), ova oblast obuhvata i niz drugih disciplina, poput ekonomije, sociologije, antropologije i psihologije. Komunikacija u virtuelnom okruženju u okviru pravne informatike i sprovođenja pravde, suočava se sa problemima kao što su globalizacija, migracije i sve veća višejezičnost u pravnom domenu, i uključuje ključna pitanja jednakosti u pristupu pravdi u složenijim, multikulturnim društvima.*

Društvene mreže utiču na različite aspekte modernog života i imaju dubok uticaj u međuljudskoj komunikaciji. One će nastaviti da se sve više integrišu u normalno ljudsko iskustvo i da povećavaju obim ljudskog komunikacijskog procesa. Svaki tradicionalni kanal komunikacije ima svoje očigledne prednosti i organizacije bi trebalo da nastave da ga koriste, ali internet je kanal u stalnom razvoju koji uživa veliku pažnju i koristi ga više od trećine globalne populacije. Pojavom i razvojem tehnika koje pruža viralna marketing strategija, koju snažno podupire i osnažuje razvoj digitalnih tehnologija, data je šansa manje poznatim brendovima da se pozicioniraju u svesti velikog broja potrošača. Ovo je moguće sprovesti u delo kreiranjem sadržaja koji će „dopreti“ do javnosti i na taj način je motivisala da dalje prenosi, putem društvenih mreža, svoje impresije o proizvodu ili usluzi svojim članovima porodice, prijateljima ili kolegama. Društvene mreže, ali i internet generalno, svojim ubrzanim razvojem postaju nezaobilazan marketinški medij koji će u bliskoj budućnosti postati bitan faktor poslovanja kompanija. Marketing komunikacija se svakim danom sve više menja u načinu na koji komunicira sa potrošačima. Praćenjem trendova i razvojem inovativnijih tehnika marketinške komunikacije na društvenim mrežama, moguće je preciznije odgovoriti zahtevima tržišta i bolje razumeti skrivene potrebe i želje potrošača i na njih efikasno odgovoriti. Pravna informatika koja se smatra

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; ivana.baltezarevic@gmail.com

** Cyprus International Institute of Management; rbaltezarevic@gmail.com

*** Ovaj rad je napisan u okviru trogodišnjeg Projekta Pravnog fakulteta Megatrend Univerziteta, Beograd, broj: 2044/20 od 01.10.2020. pod nazivom „Bezbednosni izazovi savremenog društva“ (FPBISD).

procesom upravljanja informacijama o podacima koji se tiču pravnih aspekata poslovanja sve više se bavi komunikacijom i sadržajem korisnika društvenih mreža. Upravo ova tema dovela je do toga da su usluge razvoja mobilnih aplikacija i drugih mobilnih uređaja napredovale da zakorače u polje prava. Takođe, pravna informatika, ali i pravo uopšte, imaju veliku ulogu u identifikovanju i sankcionisanju neetičkih i ilegalnih aktivnosti u virtuelnom okruženju, kao što su govor mržnje i sajber kriminal, koji mogu imati nesagledive posledice kako po korisnike informacionih tehnologija tako i na organizacije i njihovo poslovanje.

Ključne reči: *Pravna informatika, komunikacija, viralna markentiška komunikacija, internet, društvene mreže, potrošači*

1. Uvod

Napredak u oblasti informacione tehnologije proširio je temu na informacionu i komunikacionu tehnologiju. Nisu više samo automatizovani elementi ti koji se odnose na informacije, već i komunikacijski. Danas mnoge integrisane aplikacije sa veštačkom inteligencijom pomažu komunikaciju sa lokalnim i globalnim mrežama privatnog i javnog sektora. Pristup pravnoj dokumentaciji i izrada zakona su nekoliko primera. Ukupne koristi od komunikacije u virtuelnom okruženju, ali i komunikacije uopšte, mogu pomoći u rešavanju pravnih problema kao što su govor mržnje i sajber kriminal.¹

Govor mržnje i sajber kriminal u mnogim zemljama još uvek nisu adekvatno pravno sankcionisani. Pored neželjenih efekata na same korisnike društvenih mreža koji su ovakvim aktivnostima izloženi, ova pojava može imati, takođe, nepovoljni uticaj i na poslovanje kompanija, koje komuniciraju sa svojim potrošačima u virtuelnom okruženju. Adekvatno pravno regulisanje ovih pojava, bi zaštitilo kompanije i njihov korporativni imidž.

Pojam „društvena mreža” odnosi se na upotrebu interneta i mobilnih tehnologija za pretvaranje komunikacije u interaktivni dijalog. Koristeći društvene mreže, komunikacija se može postići sa značajnom ciljnom publikom, koja se više ne zadovoljava samo primanjem i korišćenjem informacija, već želi da doprinese tumačenju i komentarisanoj podataka. Zaposleni u organizacijama sve više komuniciraju na društvenim mrežama i doprinose imidžu i ugledu kompanije, pa se može reći da se menja i interna komunikacija.²

¹ <https://theninehertz.com/blog/what-is-the-role-of-artificial-intelligence-in-legal-informatics> (Pristupljeno: 14.10.2020)

² Julich, T. (2012). BMW Group: Social Media-un canal de comunicare, dar cu alte reguli de joc (traducere din original: Ein Kommunikationskanal, aber mit anderen Spielregeln. *Kommunikations Manager, PR Romania*.

Društvene mreže olakšavaju razvoj „moćnog globalnog diskursa” u kojem svako može dobiti prostor za razmenu mišljenja, ideja, znanja i slika.³

Prema Kastelsu, prelazak sa tradicionalnih masovnih medija na sistem horizontalnih komunikacionih mreža organizovanih oko interneta i bežične komunikacije uveo je mnoge komunikacione obrasce bazirane na temelju kulturne transformacije, jer virtuelnost postaje suštinska dimenzija u našem životu i naša stvarnost. 1995. godine Rodžers i Albriton analizirali su kako se komunikacione tehnologije menjaju i razvijaju. Rezultati njihovog istraživanja naglasili su prednosti novih komunikacionih tehnologija koje se mogu koristiti na mreži. Ove tehnologije se zasnivaju na medijima i međuljudskoj komunikaciji. Pokazali su da interaktivne komunikacione tehnologije omogućavaju protok informacija i za komunikaciju jedan-na-jedan i jedan-prema-mnogima.⁴ Ove tehnologije pružaju organizacijama i trgovcima mogućnost interakcije sa potrošačima na više načina nego ranije.⁵

U današnje vreme kompanijama je teško da pronađu način da dođu do potrošača. Konkurencija na tržištu je jaka i potrošači su preplavljeni reklamnim porukama. Potrebno je pronaći nove, efikasnije metode komunikacije koje će zadovoljiti potrebe i želje potrošača, a virusna marketinška komunikacija to može omogućiti.

Uspešne virusne marketinške kampanje sadrže lako prepoznatljive poruke koje uključuju maštu i zabavu, podstiču jednostavnost upotrebe i vidljivosti, ciljaju na verodostojne izvore i koriste tehnološke kombinacije. Danas kompanije imaju odlične mogućnosti da primene marketinške programe kroz komunikaciju od usta do usta, a potrošači koji su zadovoljni proizvodom ili uslugom sada mogu lako da podele svoje iskustvo sa velikim brojem drugih ljudi putem društvenih mreža.⁶

Ako kompanije žele da opstanu na tržištu, treba da prate nove trendove u komunikaciji, kako unutar organizacije, tako i sa svojim postojećim i potencijalnim kupcima. Međutim, virusne marketinške kampanje je teško kontrolisati, kada je sadržaj jednom postavljen na društvenim mrežama, kompanije više nemaju nikakvog uticaja na način širenja sadržaja od strane korisnika interneta. Često, vrlo lako ovakav sadržaj bude transformisan u negativnu elektronsku komunikaciju od usta do usta, a takođe se takva komunikacija u nekim slučajevima može smatrati i govorom mržnje. Glavni akteri ovakvog načina komunikacije su uglavnom potrošači koji su iz nekog razloga nezadovoljni tretmanom od strane kompanija, pa svoje nezado-

³ Berger, B. K. (2008). Employee/Organizational Communications. *Institute for Public Relations. The science beneath the art of Public Relations*. <http://www.instituteforpr.org/topics/employee-organizational-communications/>.

⁴ Castells, M. (2010). *The rise of network society*. Chicester, England: Wiley-Blackwell.

⁵ Rogers, E.M., Allbritton, M.M.: *Interactive Communication Technologies in Business Organizations*. In: *Journal of Business Communication*, Volume 32, Number 2, Sage Publication, 1995, 137-195.

⁶ McColl, P. (2010). *Viral Explosions!*, Career Press, Franklin Lakes, NJ.

voljstvo, veoma često predimenzionirano, žele da podele sa drugim korisnicima na internetu, ali takođe se dešava da upravo konkurentske kompanije (direktni ili indirektni konkurenti) budu inicijatori ovakvog vida komunikacije. Osnovni motiv u takvom slučaju konkurenti imaju u pre svega narušavanju reputacije targetirane organizacije, a u cilju kreiranja većeg udela na tržištu. Zadatak pravne informatike je upravo identifikovanje i adekvatno sankcionisanje ovakvih aktivnosti.

2. Pravna informatika – definisanje i konceptualizacija

Razvoj računarskih tehnologija u dvadesetom veku, učinio je da odnos između tehnologije i prava postane važna tema u pravnom diskursu. Ova veza proučavana je u određenim kontekstima: ugovorni odnosi prema zakonu o e-trgovini, regulisanje prava intelektualne svojine pod sistemima za upravljanje digitalnim pravima, zaštita softvera i baza podataka itd., kriminalne aktivnosti potpomognute savremenim tehnologijama u kibernetičkim kriminalima, zaštita ličnih podataka, upravljanje internetom, forenzičke istrage, elektronski dokazi i tako dalje. Informacione i komunikacione tehnologije i sajber zakoni su nesumnjivo još jedan pokušaj da se utvrdi ovaj odnos tehnologije i zakona sa posebnim fokusom na zemlje u razvoju, u kojima ova oblast još uvek nije adekvatno pravno regulisana.⁷

Standardne teme računarske etike kao što su narušavanje privatnosti, zloupotreba ličnih podataka i osporeno vlasništvo nad intelektualnom svojinom sve više su predmet analize. Međutim, postoji još jedan set normativnih pitanja od jednake ili možda veće važnosti, a to je uloga koju informacione komunikacione tehnologije igraju u globalizaciji i iskorenjivanju siromaštva itd. Sva tehnološka dostignuća i pronalasci su, uostalom, za potrebe i boljitak čovečanstva i trebali bi biti korisni u podizanju i razvoju društva.⁸

Definicije pravne informatike su različite, ističući različite dimenzije. Prema Erdelezu i O'Hari pravna informatika predstavlja „primenu informatike u pravnom okruženju”. Za Sorkina pravna informatika je „proučavanje pravnih informacionih sistema i njihove upotrebe”, dok Matijesen naglašava da se „rad pravnika može podržati tehnologijom”. Hinson pravnu informatiku definiše kao „proučavanje informacija, tehnologije i njihovih implikacija i uticaja u polju prava”. Drugi autori iz oblasti pravne informatike naglašavaju primenu informatike „u polju prava”, uključujući „upotrebu računara u pravnoj oblasti”.⁹

⁷ Adam J. Mambi, Dar es Salaam & Mkuki na Nyota (2010). ICT law book: a source book for information & communication technologies and cyberlaw, xxiii+292 pp., ISBN 9789987080748

⁸ Williams, Christopher. (2011). Legal English and Plain language: an update. ESP Across Cultures. Vol. 8.

⁹ Hinson, C. L., (2005). Legal informatics: Opportunities for information science. Journal of Education for Library and Information Science, 46, 2, pp. 134–153. <http://www.jstor.org/stable/40323866>.

Bez obzira na prirodu aktivnosti, svaka kompanija se u nekom trenutku može suočiti sa pravnim sukobima. Predmet prava je tako sveobuhvatan da je moguće povremeno podbacivanje u vezi nekog pitanja. U svakom slučaju, da bi posao mogao nesmetano da funkcioniše, neophodno je pažljivo pratiti pravni otisak. Pravna informatika je ono što igra suštinsku ulogu u ovom aspektu i smatra se procesom upravljanja informacijama o podacima koji se tiču pravnih aspekata poslovanja. Pravna informatika je grana informacionih nauka i kao rezultat uključuje intenzivno prikupljanje, skladištenje i obradu podataka. Pored toga, kada je relevantno područje pravo, izvori podataka se intenzivno proširuju. U pogledu upravljanja podacima, pravna informatika se fokusira na dve oblasti – aktivnosti kompanija i korporativno pravo. Sama ideja pravne informatike pojavila se sa razvojem tehnologije. Ovaj koncept je zauzeo alternativni pristup tradicionalnoj perspektivi korporativnog prava i pristupa iz informatičke perspektive. Pravna informatika uglavnom upija nekoliko drugih srodnih ideja kao što su teorija sistema, teorija informacione sigurnosti, i kognitivne nauke.¹⁰

3. Virusna marketinška komunikacija

Evolucija komunikacionih tehnologija redefinisala je ne samo kanale komunikacije na radnom mestu, već i celokupnu strukturu poslova i organizacioni dizajn, zbog čega Furnham ističe da je brzina kojom se nove tehnologije uvode u poslovanje velikog broja kompanija treba razmotriti.¹¹ Drastičan porast upotrebe tehnologije posebno je primetan kod mlađih generacija. Studija koju je sprovedla Fondacija porodice Kajzer otkrila je da su mladi ljudi između 8 i 18 godina provodili više vremena u medijima nego bilo koju drugu aktivnost – u proseku 7,5 sati dnevno.¹² Izbor komunikacionih kanala (medija) koje organizacija koristi često zavisi od tehnologija, karakteristika kupaca i radne snage, raznolikosti i očekivanja, potrošačkih tržišta, ekonomije i informacija.¹³

Pojam virusni marketing definiše fenomen kojim potrošači dele i šire komercijalno relevantne informacije, koje su trgovci u početku poslali kako bi podstakli i naglasili širenje komunikacijom od usta do usta.¹⁴ Glavni pokretač

¹⁰ <https://theninehertz.com/blog/what-is-the-role-of-artificial-intelligence-in-legal-informatics> (Pristupljeno: 14.10.2020)

¹¹ Furnham, A. (2005). *The psychology of people at work: The individuals in the organization* (2nd ed.). New York, NY: Psychology Press.

¹² Rideout, V.J., Foehr, U.G., & Roberts, D.F. (2010). Generation M2: Media in the lives of 8- to- 18-year olds. Kaiser Family Foundation.

¹³ Axley, S. R. (2000). Communicating change: Questions to consider. *Industrial Management*, July-August

¹⁴ Van der Lans, R., Bruggen G., Eliashberg, J., and Wierenga, B. (2010), A Viral Branching Model for Predicting the Spread of Electronic Word-of-Mouth, *Marketing Science*, 29 (2), 348-365.

virusnog marketinga je efikasnost, jer elektronski stvara svest, izaziva interesovanje i generiše prodaju ili prilagođavanje proizvoda.¹⁵

Prema Vilsonu, efikasna strategija virusnog marketinga treba da sadrži nekoliko elemenata. Prvo, proizvod bi trebao biti relevantan i ugodan, što potrošaču ne samo da skreće pažnju, već i povećava želju da informacije o proizvodu podeli sa drugima. Na samom početku mogu jednostavno obavestiti svoje prijatelje i porodicu na mreži. Drugo, poruka kampanje treba da sadrži česte motivacijske faktore, tako da ljudi uopšte imaju želju da poruku prenesu dalje mrežom.¹⁶

Vilson ističe sledeće važne elemente virusnog marketinga:

- Poklanjanje proizvoda i usluga: većina programa virusnog marketinga donira svoje vredne proizvode ili usluge kako bi privukla pažnju.
- Lako se prenose drugima: virusne marketinške poruke moraju se lako prenositi i ponavljati putem e-pošte, grafike ili veb stranice;
- Fleksibilnost od vrlo male do vrlo velike: da bi se poruka prenela kao šumski požar, metoda prenosivosti mora biti sposobna za konvertovanje iz vrlo male u vrlo veliku.
- Iskorišćavanje motivacije i ponašanja: pametni virusni marketinški plan koristi uobičajene ljudske motivacione faktore.
- Korišćenje tuđih resursa: najkreativniji planovi virusnog marketinga koriste tuđe resurse za plasiranje svoje poruke.
- Korišćenje postojećih komunikacionih mreža: šira mreža jedne osobe može da sadrži od par stotina do par hiljada ljudi, u zavisnosti od njenog položaja u društvu.¹⁷

Prema Armstrongu i Kotleru, virusni marketing je mrežna verzija marketinga od usta do usta – veb stranice, video snimci, e-mailovi ili drugi marketinški događaji koji su toliko „zavisni“ da će potrošači želeti da ih prenesu svojim prijateljima.¹⁸ Prajd i Ferel uključuju još jedan element i kažu da je virusni marketing strategija koja omogućava potrošačima da na dramatičan i brz način dele marketinške poruke, često putem e-pošte ili video zapisa na mreži.¹⁹

Smatra se da je virusna marketinška komunikacija daleko efikasniji i brži medij od tradicionalne komunikacije. Takođe je mnogo fokusiraniji medij jer potrošači prenose stavove iz svoje socijalne sfere, uključujući prijatelje, porodicu i kolege, gde je njihov uticaj važan. Stoga virusni marketing može postepeno da dosegne širu publiku i maksimizira doseg ne samo u njihovoj neposrednoj oko-

¹⁵ Bruyn, A.D., Lilien, G.L. (2008). A multi-stage model of word-of-mouth influence through viral marketing. *International Journal of Research in Marketing*, 25, 151-163.

¹⁶ Wilson, R. F (2012). *The Six Simple Principles of Viral Marketing*. E-Commerce Consultant, *Web Marketing Today*, Issue 70.

¹⁷ Ibid

¹⁸ Armstrong, G. and Kotler, P. (2011). *Marketing: An introduction*, Prentice Hall, Boston.

¹⁹ Pride, W.M. and Ferrell, O.C. (2011). *Foundations of Marketing*, South-Western, Mason.

lini, kao što je slučaj sa tradicionalnom komunikacijom, već se može proširiti i na nacionalnom i globalnom nivou.²⁰

U virusnom marketingu, stil komunikacije koji se koristi obično je neformalan. Poruke se šire putem različitih kanala, uključujući e-poštu, sobe za časkanje i forume za diskusiju. Koriste različite vrste sadržaja, od teksta, preko slika, do fleš animacija i video zapisa.²¹ Prema Krišnamurti, cilj virusnog marketinga je da koristi komunikaciju od potrošača do potrošača, za razliku od komunikacije od kompanije do potrošača, za širenje informacija o proizvodu ili usluzi, što dovodi do bržeg i ekonomičnijeg usvajanja na tržištu. I na kraju, postoje dve značajne razlike između virusnog i tradicionalnog marketinga koje treba uzeti u obzir. Virusna marketinška komunikacija je elektronske prirode i stoga ne postoji direktna komunikacija licem u lice.²² Drugo, u virusnom marketingu preporuke su obično nepoželjne, tj. poruke se šalju primaocima koji ne traže aktivno informacije i stoga nisu nužno spremni da na njih obrate pažnju.²³

4. Društvene mreže kao sredstvo moderne komunikacije

Danas korisnici interneta i njihovi pojedinačni dijalozi, zajedno sa njihovim objavama na internetu, čine društvene mreže i nude mnoge mogućnosti za korisnike. Društvene mreže su termin koji se koristi za mrežne alate i veb lokacije koji nude priliku za zajedničku interakciju putem informacija, mišljenja, interesovanja i deljenja. Takođe je važno napomenuti da društvene mreže posreduju u stvaranju društava i mreža podstičući učešće i interesovanje.²⁴

Betner je društvene mreže definisao kao tehnologije koje koriste računare kao sredstvo koje omogućava korisnicima, kompanijama, nevladinim i vladinim organizacijama i drugima da vizualizuju, kreiraju i dele profesionalne informacije, ideje, interese i druga sredstva izražavanja putem virtuelnih zajednica i mreža.²⁵

²⁰ Helm, S. (2000). "Viral marketing –Establishing customer relationship by „word-of-mouth“, *Electronic Markets*, Vol. 10 No. 3, стр. 158-161

²¹ Woerndl, C., Papagiannidis, S., Bourlakis, M.A. & Li, F. (2008). "Internet-induced marketing techniques: Critical factors in viral marketing campaigns", *International Journal of Business Science and Applied Management*, Vol. 3 No. 1, стр. 33-45.

²² Krishnamurthy, Sandeep (2001). Understanding online message dissemination: Analyzing 'Send a message to a friend' data. *First Monday*, 6(5).

²³ De Bruyn, A. & Lilien, G.L. (2008). "A multi-stage model of word-of-mouth influence through viral marketing", *International Journal of Research in Marketing*, Vol. 25 No. 3, стр. 151-163

²⁴ Sayimer, Idil, Sanal Ortamda Halkla Iliskiler, Beta Basim A.S.,2008. Istanbul

²⁵ Buettner, R. (2016). Personality as a predictor of business social media usage: An empirical investigation of XING usage patterns. PACIS 2016 Proceedings. June 27-July 1, Chiayi, Taiwan.

Ne bi bilo pogrešno reći da društvene mreže omogućavaju kompanijama da komuniciraju sa svojim potrošačima, a takođe i potrošačima da međusobno razmenjuju ideje direktno. Vreme i učestalost komunikacije potrošača na društvenim mrežama regulišu potrošači, a ne menadžeri. Ovo je razlika u poređenju sa tradicionalnim marketinškim konceptom. Iz tog razloga, društvene mreže se mogu posmatrati kao važna promena u marketing komunikacijama.²⁶

Kao rezultat činjenice da je to osnovna potreba ljudi, stvorene su veb lokacije za društvene mreže kako bi društvene mreže učinile vidljivim, dostupnim za uređivanje i na raspolaganju svima. Stoga su ih u vrlo kratkom vremenskom periodu prihvatili milioni ljudi. Mreže uglavnom stvaraju ljudi koji pripadaju istoj socioekonomskoj grupi sa sličnim interesima. Sadržaj koji se deli putem digitalnih društvenih mreža proširen je i usmeren na određenu grupu ljudi, jer je želja za brzim pristupom informacijama jedan od glavnih razloga zbog kojih ljudi redovno posećuju stranice društvenih mreža.²⁷

Društveni mediji se mogu naći u mnogim oblicima, ali među najpopularnijima su blogovi, mikroblogi, društvene mreže i veb lokacije za razmenu video zapisa.²⁸

Blog je vrsta sistema za upravljanje sadržajem koji omogućava bilo kome da lako objavi članke (postove). Oni čine sjajna središta za druge marketinške aktivnosti na društvenim mrežama, jer se mogu integrisati sa skoro bilo kojom drugom platformom. Blogovi se sastoje od postova koji mogu biti bilo koje dužine, 100 ili 200 reči na više stranica, da bi bili efikasniji, uvek se treba držati jedne teme. Većina blogova ima odeljak ispod svakog posta gde korisnici mogu da postavljaju komentare, što je odlično mesto za izgradnju zajednice i dobijanje povratnih informacija.²⁹

Mikroblogiranje je oblik bloga koji ograničava veličinu svakog posta; na primer, ažuriranja na Tviteru mogu da sadrže samo 140 znakova. Ovo ograničenje prouzrokovalo je niz karakteristika, protokola i ponašanja koji su u potpunosti jedinstveni za ovaj medijum. Mnogi uspešni korisnici Tvitera koriste svoje ime i prezime kombinovano u jedan dugački niz kao svoje korisničko ime. Nakon kreiranja naloga, korisnici imaju 160 znakova u odeljku pod nazivom „Bio” da bi objasnili ko su. Za pisanje je potrebno vrlo malo vremena, a istraživanje je pokazalo da nalozi sa opisima imaju mnogo više sledbenika nego oni bez ličnog opisa.³⁰

²⁶ Tosun, Babür Nurhan, Levi, Eser, (2010). “Marka Toplulugu Yaklasiminda Sosyal Medyanin Kullanimi”, Derleyen: Aydoğan, Filiz, Akyüz, Aysen, İkinci Medya çağında İnternet, Alfa Basım Yayım Dağıtım San.ve Tic.ltd.Sti., İstanbul.

²⁷ Varnali, Kaan, (2012), Dijital Tutulma: Pazarlama İletisimi ve İnsan, İstanbul: Kapital Medya Hizmetleri A.Ş.

²⁸ Zarrella Dan, (2010). *The Social Media Marketing Book*, O’Reilly Media, Inc., 1-89.

²⁹ Zarrella Dan, (2010). *The Social Media Marketing Book*, O’Reilly Media, Inc., pp. 9 -25.

³⁰ Ibid, pp. 31-45.

Društvena mreža je veb lokacija na kojoj se ljudi povezuju jedni s drugima, kako sa onima koje lično poznaju, tako i sa onima koji su samo „virtuelni prijatelji”. Veb lokacije društvenih mreža najpopularnija su platforma za marketinške stručnjake jer predstavljaju brojne mogućnosti za interakciju sa kupcima. Konstrukcijski blok društvenih mreža su korisničke stranice, poznate kao profili. Stranica profila osobe može sadržati lične podatke, uključujući podatke o zaposlenju, istoriju obrazovanja, status veze, kontakt informacije, interesovanja i hobije. Društvene mreže su dizajnirane da naglašavaju jake veze među ljudima – onima koje zapravo poznajete u stvarnom životu, pre veza koje su uspostavljene u virtuelnom svetu. Neki ljudi prihvataju samo ljude koje lično poznaju, dok neki prihvataju gotovo sve. Većina društvenih mreža sadrži koncept grupe – skupa ljudi koji su se grupi pridružili zbog nekih zajedničkih interesa. Javne poruke se vide u obliku komentara ili objava na zidu, u zavisnosti od oblika društvene mreže. Komentare možete pronaći na zidu profila u javnim grupama, na stranicama događaja i na poslovnim stranicama. Privatnost je osetljivo pitanje na društvenim mrežama. Mlađi korisnici uživaju deliti detalje svog života na svim svojim veb lokacijama društvenih mreža i često ih treba podsećati da neki sadržaj može biti problematičan kasnije u životu. S druge strane, stariji korisnici su uglavnom zabrinutiji i svesniji svoje privatnosti.³¹

Glavna prepreka pristupanju društvenim mrežama kod starijih je nedostatak znanja, ali i otpor koji nastaje prilikom usvajanja savremenih informacionih tehnologija.³² Veb lokacije za deljenje video zapisa omogućavaju korisnicima da kreiraju i otpremaju multimedijalni sadržaj. Pojavom jednostavnih digitalnih fotoaparata i bržeg protoka na internetu, sajtovi za razmenu video zapisa postali su izuzetno popularni. Marketinški stručnjaci mogu da kreiraju video snimke sa vrlo malo stručnosti i da ih otpremaju na JuTjubu da bi dosegli milione korisnika. Iako ove veb lokacije uključuju društvene funkcije svojih članova, većina korisnika veb lokacija za razmenu video zapisa nisu članovi, već samo gledaju otpremljeni sadržaj. JuTjub je trenutno najveća platforma za razmenu video zapisa i treća najposećenija lokacija na internetu. Promenio je izgled mreže i teško da postoji marketinška kampanja koja ne bi našla vrednost ukoliko je prisutna na JuTjubu. Korisnički nalozi na JuTjubu nazivaju se kanali. JuTjub, takođe, omogućava korisnicima da prilagode svoj profil određenim bojama prednjeg plana i pozadine, kao i fontovima, a određeni delovi profila mogu se sakriti ili preurediti. Korisnici JuTjuba vide automatski generisane sličice svakog video zapisa. Sličica je prva ekspozicija koju korisnik postavi na video, pa je veoma važno da bude što atraktivnija.³³

³¹ Ibid, pp. 53-66.

³² Baltezarević, Borivoje, Baltezarević, Radoslav, Baltezarević, Vesna (2018). ACTIVITIES OF OLDER PEOPLE ONLINE ON SOCIAL NETWORKS, Megatrend Review, Vol. 15 (3) 2018, p. 157-172 • UDK 33 • ISSN 1820-3159, UDC 316.472.4-053.9

³³ Zarrella Dan, (2010). *The Social Media Marketing Book*, O'Reilly Media, Inc., pp. 77-89.

Zaključak

Današnje kompanije su nezadovoljne efikasnošću svojih marketinških rezultata u poređenju sa svojim troškovima, zbog čega tradicionalne marketinške metode postaju sve upitnije usled nereda u oglašavanju i selektivne percepcije.³⁴

Zajedno sa razvojem novih tehnologija, menjaju se i trendovi u svakodnevnim promotivnim aktivnostima. Ako kompanije žele da prežive na turbulentnom i zahtevnom tržištu, više nije dovoljno pratiti trendove, već kompanije moraju biti spremne i predvideti promene u bliskoj budućnosti i ponuditi nova rešenja da privuku pažnju svojih kupaca.

Internet ima ogroman uticaj na sve oblasti društvenih aktivnosti. Svakim danom su socijalne interakcije sve više bazirane na novim informacionim i komunikacionim tehnologijama.³⁵

Razvijanje dobrog proizvoda koji zadovoljava potrebe i želje potrošača ponekad nije dovoljno. Kompanije, takođe, moraju da komuniciraju sa svojim postojećim i potencijalnim kupcima da bi im privukle pažnju.³⁶ Da bi virusni marketing bio uspešan, marketinška kampanja mora imati elemente iznenađenja, profilisati kompaniju kao uspešnu i pouzdanu, prilagoditi poruku određenoj demografskoj kategoriji i održavati jake veze sa drugim organizacijama na tržištu ili u industriji.³⁷

Virusni marketing i komuniciranje sa potrošačima u virtuelnom okruženju su moćno marketinško sredstvo koje pomaže kompanijama da osvoje tržište. Ako je sadržaj poruke vezane za brendove privlačan i blizak potrošačima, veća je verovatnoća da će im se taj brend svideti, što će ih dodatno motivisati da sadržaj prenose drugim korisnicima interneta. Iako je virusni marketing jeftiniji i ubedljiviji od tradicionalnih marketinških metoda, mora se primetiti da ga je takođe vrlo teško kontrolisati. Rezultat virusne marketinške kampanje ponekad je teško predvideti, a često se dešava da virusno širenje poruke brenda ne dovodi nužno do pozitivnog razmišljanja i može proizvesti negativne komentare pa čak i govor mržnje, što može imati veoma destruktivne posledice na imidž brenda. Naneta šteta se kasnije ne može lako otkloniti. U takvim situacijama kompanije imaju veoma slabu kontrolu nad ovakvom neplaniranom interakcijom sa potrošačima. Iz tog razloga, neophodno je pravno urediti i sankcionisati ovakve epilogе nastale kao posledica negativne elektronske komunikacije od usta do usta i na taj način zaštititi organizacije i potrošače, naročito u zemljama koje još uvek nisu na visokom nivou ekonomskog razvoja.

³⁴ Oosterwijk, L., & Loeffen, A. (2005). How to use buzz marketing effectively: A new marketing phenomenon explained and made practical. Unpublished master's thesis, Sweden, Eskilstuna: Mälardalen University.

³⁵ Baltezarević, Vesna and Baltezarević, Radoslav (2017): PRIVACY PROTECTION ON THE INTERNET-EUROPEAN MODEL (ZAŠTITA PRIVATNOSTI NA INTERNETU-EVROPSKI MODEL), Megatrend Review, Vol. 14 (1). ISSN 1820-3159; COBISS.SR-ID 116780812. UDK 004.738.5316.774, pp. 241-252.

³⁶ Kotler, P., Bowen, J., & Makens, J. (1996). *Marketing for hospitality and tourism*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

³⁷ Clark, Irvine and Theresa Flaherty (2005). *Advances in Electronic Marketing*. Hershey, PA: IGI Publishing.

Literatura:

- Adam J. Mambi, Dar es Salaam & Mkuki na Nyota (2010) ICT law book: a source book for information & communication technologies and cyberlaw, xxiii+292 pp., ISBN 9789987080748
- Armstrong, G. and Kotler, P. (2011). *Marketing: An introduction*, Prentice Hall, Boston.
- Axley, S. R. (2000). Communicating change: Questions to consider. *Industrial Management*, July-August
- Baltezarević, Vesna and Baltezarević, Radoslav (2017): PRIVACY PROTECTION ON THE INTERNET-EUROPEAN MODEL (ZAŠTITA PRIVATNOSTI NA INTERNETU-EVROPSKI MODEL), *Megatrend Review*, Vol. 14 (1). ISSN 1820-3159; COBISS. SR-ID 116780812. UDK 004.738.5316.774, pp. 241-252.
- Baltezarević, Borivoje, Baltezarević, Radoslav, Baltezarević, Vesna (2018). ACTIVITIES OF OLDER PEOPLE ONLINE ON SOCIAL NETWORKS, *Megatrend Review*, Vol. 15 (3) 2018, p. 157-172 • UDK 33 • ISSN 1820-3159, UDC 316.472.4-053.9
- Berger, B. K. (2008). Employee/Organizational Communications. *Institute for Public Relations. The science beneath the art of Public Relations*. <http://www.instituteforpr.org/topics/employee-organizational-communications/>.
- Bruyn, A.D., Lilien, G.L. (2008). A multi-stage model of word-of-mouth influence through viral marketing. *International Journal of Research in Marketing*, 25, 151-163.
- Buettner, R. (2016). Personality as a predictor of business social media usage: An empirical investigation of XING usage patterns. PACIS 2016 Proceedings. June 27-July 1, Chiayi, Taiwan.
- Castells, M. (2010). *The rise of network society*. Chicester, England: Wiley-Blackwell.
- Clark, Irvine and Theresa Flaherty (2005). *Advances in Electronic Marketing*. Hershey, PA: IGI Publishing.
- De Bruyn, A. & Lilien, G.L. (2008). "A multi-stage model of word-of-mouth influence through viral marketing", *International Journal of Research in Marketing*, Vol. 25 No. 3, crp. 151-163
- Furnham, A. (2005). *The psychology of people at work: The individuals in the organization* (2nd ed.). New York, NY: Psychology Press.
- Helm, S. (2000). "Viral marketing –Establishing customer relationship by „word-of-mouse“, *Electronic Markets*, Vol. 10 No. 3, crp. 158-161
- Hinson, C. L., (2005). Legal informatics: Opportunities for information science. *Journal of Education for Library and Information Science*, 46, 2, pp. 134–153.<http://www.jstor.org/stable/40323866>.
- Julich, T. (2012). BMV Group: Social Media-un canal de comunicare, dar cu alte reguli de joc (traducere din original: Ein Kommunikationskanal, aber mit anderen Spielregeln. *Kommunikations Manager, PR Romania*.
- Kotler, P., Bowen, J., & Makens, J. (1996). *Marketing for hospitality and tourism*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

- Krishnamurthy, Sandeep (2001). Understanding online message dissemination: Analyzing 'Send a message to a friend' data. *First Monday*, 6(5).
- McColl, P. (2010). *Viral Explosions!*, Career Press, Franklin Lakes, NJ.
- Oosterwijk, L., & Loeffen, A. (2005). How to use buzz marketing effectively: A new marketing phenomenon explained and made practical. Unpublished master's thesis, Sweden, Eskilstuna: Mälardalen University.
- Pride, W.M. and Ferrell, O.C. (2011). *Foundations of Marketing*, South-Western, Mason.
- Rideout, V.J., Foehr, U.G., & Roberts, D.F. (2010). Generation M2: Media in the lives of 8- to- 18-year olds. Kaiser Family Foundation Rogers, E.M., Allbritton, M.M.: Interactive Communication Technologies in Business Organizations. In: *Journal of Business Communication*, Volume 32, Number 2, Sage Publication, 1995, 137-195.
- Rogers, E.M., Allbritton, M.M.: Interactive Communication Technologies in Business Organizations. In: *Journal of Business Communication*, Volume 32, Number 2, Sage Publication, 1995, 137-195.
- Sayimer, Idil, Sanal Ortamda Halkla Iliskiler, Beta Basim A.S., 2008. Istanbul
- Tosun, Babür Nurhan, Levi, Eser, (2010). "Marka Toplulugu Yaklasiminda Sosyal Medyanin Kullanimi", Derleyen: Aydogan, Filiz, Akyüz, Aysen, İkinci Medya çağında İnternet, Alfa Basim Yayim Dagitim San.ve Tic.ltd.Sti., Istanbul.
- Van der Lans, R., Bruggen G., Eliashberg, J., and Wierenga, B. (2010), A Viral Branching Model for Predicting the Spread of Electronic Word-of-Mouth, *Marketing Science*, 29 (2), 348-365.
- Varnali, Kaan, (2012), Dijital Tutulma: Pazarlama İletisimi ve İnsan, Istanbul: Kapital Medya Hizmetleri A.S.
- Williams, Christopher. (2011). Legal English and Plain language: an update. *ESP Across Cultures*. Vol. 8.
- Wilson, R. F (2012). *The Six Simple Principles of Viral Marketing*. E-Commerce Consultant, *Web Marketing Today*, Issue 70.
- Woerndl, C., Papagiannidis, S., Bourlakis, M.A. & Li, F. (2008). "Internet-induced marketing techniques: Critical factors in viral marketing campaigns", *International Journal of Business Science and Applied Management*, Vol. 3 No. 1, ctp. 33-45.
- Zarrella Dan, (2010). *The Social Media Marketing Book*, O'Reilly Media, Inc., 1-89.
- <https://theninehertz.com/blog/what-is-the-role-of-artificial-intelligence-in-legal-informatics> (Pristupljeno: 14.10.2020)

THE IMPACT OF COMMUNICATION IN THE VIRTUAL ENVIRONMENT ON LEGAL INFORMATICS

Abstract: *Legal informatics is created in the context of the application of computers in law. The study of legal communication has become increasingly interdisciplinary in recent years, and in addition to fields traditionally interested in legal language (such as philosophy and linguistics), this area encompasses other disciplines, such as economics, sociology, anthropology, and psychology. Communication in a virtual environment within legal informatics and the administration of justice faces the challenges posed by globalization, migration and the growing multilingualism in the legal domain, and includes key issues of equality in access to justice in more complex, multicultural societies. Social networks influence different aspects of modern life and have a profound impact on interpersonal communication. They will continue to integrate more and more into the normal human experience and increase the scope of the human communication process. Every traditional communication channel has its obvious advantages and organizations should continue to use it, but the Internet is a channel in continuous development that enjoys great attention and is used by more than one-third of the global population. The emergence and development of techniques provided by the viral marketing strategy, strongly supported and empowered by the development of digital technologies, have given the opportunity to lesser known brands to position themselves in the mind of a large number of consumers. This can be done by creating content that will „reach” to the public and in that way to motivate further transmit of the message, through social networks, about their impressions of the product or service to other family members, friends or colleagues. Social networks, but also the Internet in general, with their rapid development become an inevitable marketing medium that will become an important factor in the business of the companies in the near future. Marketing communication is changing more and more every day in the way it communicates with consumers. By monitoring trends and developing innovative marketing communication techniques on social networks, it is possible to respond to market demands more precisely and better understand and respond to the hidden needs and wishes of consumers. Legal informatics, which is considered to be the process of managing information about data related to the legal aspects of business, is increasingly dealing with communication and content of social network users. This*

topic, therefore, has led to the development of mobile application and other mobile device development services advancing to step into the realm of law. Also, legal informatics, but also law in general, play a major role in identifying and sanctioning unethical and illegal activities in a virtual environment, such as hate speech and cybercrime, which can have unforeseeable consequences for information technology users and organizations and their business.

Keywords: *Legal informatics, Communication, Viral marketing communication, Internet, Social networks, Consumers*

SLOBODNI GRAĐANI, DEMOKRATIJA – PRETPOSTAVKE PRIMENE RIMSKOG PRAVA**

Sažetak: *Danas se u većini društava smatra da se sloboda čuva širenjem demokratije a ne ograničenjem državne vlasti. Ovo shvatanje suprotno je antičkom viđenju slobode kao suštine čovekovog bića i njegove najveće vrednosti. Antičke definicije slobode upućuju na zahtev za razvoj naših najviših sposobnosti. Tako se sprečavaju negativne tendencije u društvu kao što je demokratski despotizam (veličanje vlasti i autoriteta i koncentracija moći u rukama vođe), i urušavanje najviših vrednosti u globalnom društvu. U antičkom polisu se ius civile primenjivao samo na slobodne građane, što nije bio slučaj sa strancima, koji su smatrani robovima. Oni kao robovi nisu uživali nikakva prava i bili su pribavljani od strane rimskih građana kao bilo koja druga imovina. Ropstvo se u Rimskoj imperiji shvatalo kao normalno stanje a objašnjavalo se sociološkim i biološkim razlozima. Ius gentium je, međutim, sa širenjem Imperije na nove provincije, obezbedio primenu i na građane i na strance. Antički polis je, takođe, iznedrio neposrednu demokratiju kao vladavinu naroda, koja je bila dužnost i privilegija slobodnih građana, dakle primat su imale javne obaveze. Danas se demokratija shvata individualno, kao zaštita pojedinca, njegove imovine i privatnog života.*

Ključne reči: *sloboda, rimski građani, demokratski despotizam, ropstvo, savremena demokratija.*

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; snezana.ra26@gmail.com

** Ovaj rad je napisan u okviru trogodišnjeg Projekta Pravnog fakulteta Megatrend Univerziteta, Beograd, broj: 2044/20 od 01.10.2020. pod nazivom „Bezbednosni izazovi savremenog društva“ (FPBISD).

1. Uvod

Antičke misli o slobodi danas su aktuelne više nego ikada, a razlog je što je došlo do urušavanja najviših vrednosti u globalnom svetu. Status slobodnog građanina u antičkom polisu nas podseća na potrebu jačanja svesti o javnom aspektu i posledicama učešća građana u odlučivanju, bilo neposredno ili preko izabranih predstavnika. To, međutim nije slučaj sa savremenim demokratijama, koje su u krizi i svakodnevno se urešavaju jačanjem moći i autoriteta u funkciji finansijalizovanog kapitalizma, umesto jačanjem svesti i brige o javnom interesu. Zato je potrebno stalno se vraćati izvornim idejama i antičkoj misli i njenom proučavanju u svetlu svakodnevnih globalnih promena.

2. Slobodni građani

2.1. Sloboda

„Sloboda se kao univerzalna vrednost još u antičko doba vezivala za čovekovu prirodnu sudbinu koja je imanentna hijerarhijskom ustrojstvu njegovog života u kome bolji deo vlada nad gorim i tako dolazi do punog razvoja njegovih najviših sposobnosti”. Iz ove definicije vidljiva je i moralna komponenta slobode, a radi se o ostvarenju „najviših mogućnosti čoveka”, pri čemu se sloboda vezuje za samu čovekovu suštinu (...) „kao osnovnog atributa ljudske ličnosti, njegove najveće vrednosti.” Ropstvo je, međutim (...) „suprotno suštini i ličnosti čoveka, ili osnovnim uslovima slobode i civilizacije.”¹

Sloboda je i kriterijum za određivanje stepena demokratije u jednom društvu. „Da bi neki režim smatrali demokratskim... mora biti garantovana sloboda njegovih građana”.²

Sa stanovišta građana, prava sloboda nije u kontroli vlasti već „se sastoji iz privatnog uživanja svog života i imovine.” Ali, ipak, prava sloboda u društvu ima veze sa vlašću, jer prava sloboda shvaćena kao jedno od „zarađenih” prava (well – earned rights) (...) „može biti postignuta ograničenjem državne vlasti.” Ali, često se ljudska sloboda meša „sa principom narodne suverenosti”. Međutim, (...) „ovo mešanje može voditi demokratskom despotizmu”. Demokratski despotizam je veličanje vlasti i moći, autoriteta.³

¹ Snežana Radovanović, (2009), *Sloboda stvaranja*, master rad, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 11.

² [www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic, %20 Demokratija%20...](http://www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic,%20Demokratija%20...) PDF 21.10.2020. Nataša Krivokapić (2016), *Demokratija – definisanje i karakteristike*, 30-35.

³ <https://time.com/5882978/freedom-definition-history> 21.10.2020. Annelien de Dijn, August 25, 2020.

„Autoritet pretežno izražava svojstvo ili vlast nekog da se njegove odluke (misli, shvatanja i sl.) poštuju, prihvate i to po pravilu bez spoljne ili normativne pretnje.” Ova mogućnost se naročito vezuje za praksu globalnog društva.⁴ Autoritet je „moralna kategorija”.⁵

Za mnoge, zato, prava sloboda se jednostavno ostvaruje kada se društvo reši kraljeva, aristokratije, duhovnih vođa, a nasuprot tome je stav da se to postiže jačanjem vlasničkih ovlašćenja (i opstrukcijom demokratije).⁶

Zato se može reći da u istoriji ljudskog društva preovlađuje ono koje počiva na dominaciji. „Težnje većine kao i mnogih filozofa i naučnika još od vremena antičke Grčke često su bile usmerene na ideju slobodnog društva, društva u kojem su svi jednaki i imaju ista prava, društva u kojem ne postoji apsolutna vlast, bilo monarha ili oligarhijske grupe...”⁷

2.2. Slobodni građanin

Istorijski posmatrano, bilo je primera, kao što je to bio slučaj sa antičkim polisom, gde su u odlučivanju učestvovali *slobodni ljudi*, međutim, u polisima su svi građani bili jednaki, ali nisu svi bili građani. Osnovna karakteristika je bila da je „Privatni život bio u potpunosti podređen javnom, a individualna sloboda bila je podređena opštoj političkoj slobodi.”⁸

Ius civile (građansko pravo) je bilo razvijano u doba republike (753 p.n.e) ali je bilo, rezervisano, dakle, primenjivano, na rimske građane. Sredinom III veka pre nove ere, međutim, bilo je u primeni drugačije pravo, ius gentium (ius gentium, nacionalno pravo) i kao takvo je primenjivano na rimske građane ali i na strance. Ono nije bilo produkt vlasti već rezultat rada sudova (magistrata) koji su bili nadležni za raspravljanje slučajeva u kojima su kao stranka u postupku učestvovali stranci. Dakle, za rimsko pravo važio je princip ličnosti, što znači da se ono primenjivalo na rimske građane lično. Stranci nisu imali prava, osim kada su bili zaštićeni ugovorom između njihove države i Rima, i mogli su biti pribavljani od strane rimskih građana kao bilo koja imovina, odnosno roba, vlasništvo. Rano ius civile je bilo praćeno formalizmom. Širenjem Rimskih provincija, razvojem trgovine i trgovinskog prava, menjao se odnos prema strancima koji su se na taj način zatekli unutar granica Rimske imperije. Ius gentium se primenjivao i na „Rimljane” koji nisu imali status građana a koji su kao stranke uče-

⁴ Jovan Đorđević, (1980), *Politički sistem*, Savremena administracija, Beograd, 111.

⁵ ibid, 111.

⁶ <https://time.com/5882978/freedom-definition-history> 21.10.2020.
Annelien de Dijn, August 25, 2020.

⁷ [www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic, %20 Demokratija%20...](http://www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic,%20Demokratija%20...) PDF 21.10.2020.
Nataša Krivokapić (2016), *Demokratija – definisanje i karakteristike*, 30-35.

⁸ [www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic, %20 Demokratija%20...](http://www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic,%20Demokratija%20...) PDF 21.10.2020.
Nataša Krivokapić (2016), *Demokratija – definisanje i karakteristike*, 30-35.

stvovali u sporovima pred Rimskim sudovima. Ius gentium je, dakle, počivao na univerzalnosti u primeni, a ova ideja o opštoj primeni prava koju je diktirala priroda (natura), bila je od strane Rimljana preuzeta od grčkih filozofa.⁹

Originalno, na sva ljudska bića bilo je primenjivano pravo ličnosti (Law of persons), čak i kada su, kao u slučaju robova, individue smatrane više kao stvar. Pravo ličnosti bilo je u primeni i na organizacijama pod pretpostavkom da i one imaju svoju volju, koju su izražavale preko zastupnika. Kasnije je, međutim, došlo do razdvajanja pojmova ljudsko biće i puni pravni kapacitet, pa je Ulpijan tvorac izreke da robovi nemaju nikakva prava ("Servile caput nullum ius habet"). Da bi se, dakle, uživao pun pravni kapacitet u razvijenom rimskom pravu bilo je potrebno ispuniti dva uslova: 1) oslobođenost od ropstva (libertas), i 2) državljanstvo (citizenship/civitas). Mora se istaći da i drugi, osim robova, nisu imali pun pravni kapacitet npr. žene, maloletnici, lica pod roditeljskim staranjem ili u bračnom statusu supružnika i sl.¹⁰

Postojanje robova u antičkom društvu vezuje se za postojanje podele rada, koja je dovela do postojanja dve osnovne klase: slobodni i robovi, a praćena je pokušajem da se robovlasništvo sociološki opravda. Za Aristotela je to bilo biološki opravdano: „Aristotel smatra da su po prirodi izvesni ljudi predodređeni da budu slobodni (dakle, građani i upravljači) a drugi – da budu robovi. To se dokazivalo telesnim i duhovnim razlikama koje postoje između ove dve vrste ljudi.”¹¹

3. Demokratija

Pojam demokratije znači suverenitet odnosno vladavinu naroda. Na to upućuje i sam naziv sastavljen od grčkih reči „demos” (narod) i „kratein” (vladavina). Demokratija je izraz kojim se označava politički sistem u kojem je suverenitet baziran odnosno počiva na narodnoj volji i gde je vlast odgovorna narodu.¹²

Grčka demokratija se pojavila u petom veku pre naše ere. Pojava demokratije izazvala je „transformaciju u političkim idejama, institucijama kod starih Grka” a neki to smatraju pojavom koja se može uporediti (...) „sa pronalaskom točka” a koja je značila (...) „prekid sa autoritarnim i despotskim vladavinama” a za suvereni narod značila je „pravo da sobom vlada”. Međutim, vladavina naroda, kao osnovno značenje demokratije, je kontroverzna. Naime, ako je vlast u rukama naroda, postavlja se pitanje nad kim se onda vrši vlast. Ova kontroverza naročito važi za savremene demokratije. (...) „Savremeno društvo je masovno društvo, društvo prenaseljenih gradova tako da ... ova nova stvarnost zahteva i novo ime”. Naime, grčka demo-

⁹ <https://www.britannica.com/topic/Roman-law> 18.10.2020.

¹⁰ https://www.jstor.org/stable/3306244?seq=1#metadata_info_tab_contents 18.10.2020.

¹¹ Radomir Lukić (1963): *Uvod u pravo*, Izdanje Saveza udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 81.

¹² Europaeischewerte.info/fileadmin/templates/Documents/ewdef-en.pdf 18.10.2020.

kratija se vezuje za grčke gradove-države (polise) sa po nekoliko desetina hiljada stanovnika, tako da je (...) „pogodovala održavanju neposredne demokratije”.¹³

Naime, „najraniji oblici neposredne demokratije pojavili su se u V i IV veku pre naše ere. Bile su to skupštine svih slobodnih građana u Atini (eklezije) na kojima su bile donošene državne odluke. Svi slobodni građana bili su, dakle, država, pa nije bilo potrebe za formiranjem posebnih državnih organa. „Zato se može reći da je neposredna demokratija (...) „sa stanovišta savremenih država domen utopije”.¹⁴

Savremena demokratija, u tom smislu, znači da „narod odnosno građani učestvuju u političkom odlučivanju i daju legitimitet vlasti koja je odgovorna pred svojim biračima. To znači da demokratija ipak nije forma vladavine u kojoj svi neposredno vladaju. To je vladavina izabrane manjine u interesu svih građana”.¹⁵

Adler je u vladavini buržoazije koja pronalazi podršku izvesne većine poštujući ustav, video „demokratsku diktaturu”. Za njega je (...) „svaka formalna demokratija u društvu u kome postoje klase, suštinski diktatura”.¹⁶

„Grčka demokratija polisa se radikalno razlikuje od docnije, naročito liberalne kapitalističke demokratije.” Prva je (...) „aktivna demokratija”, dok je druga (...) „defanzivna demokratija”. Polis je (...) „još uvek nastavak celog skupa”, a reč je o privilegiji (...) „zajedničkog učestvovanja u izgradnji države, zajedničke države u ime zajedničkih interesa; privilegija biti vitalni deo jedne celine”. Razlika je što (...) „docnije, a naročito liberalna demokratija, se zasniva na dualizmu između građanina i države. Takva demokratija prvenstveno znači zaštitu privatnog pojedinca od mešanja zajednice u njegov ekonomski i uopšte u privatni život...”¹⁷

Ipak se može reći da je demokratija „jedan od najoptimalnijih i najosmišljenijih načina organizovanja političke zajednice, bar za sada i do sada. U odnosu na populaciju građana u polisima, gradu-državi, ujedinjenih zajedničkom privrženošću gradu, jeziku, mitovima, bogovima, struktura modernih država ni u pogledu veličine zemlje ni broja stanovnika ne predstavlja prepreku za njeno ostvarenje (politička reprezentacija, demokratija nacionalne države, parlamenta, izabranih predstavnika...)”.¹⁸

„Svakako, u ovako organizovanim uslovima postoji realna opasnost da država prekorači svoja ovlašćenja”.¹⁹

¹³ [www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic, %20 Demokratija%20...](http://www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic,%20Demokratija%20...) PDF 21.10.2020. Nataša Krivokapić (2016), *Demokratija – definisanje i karakteristike*, 30-35.

¹⁴ Ratko Marković, (2009): *Ustavno pravo*, Službeni glasnik, Beograd, 211.

¹⁵ [www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic, %20 Demokratija%20...](http://www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic,%20Demokratija%20...) PDF 21.10.2020. Nataša Krivokapić (2016), *Demokratija – definisanje i karakteristike*, 30-35.

¹⁶ Jovan Đorđević, 141.

¹⁷ Jovan Đorđević, 157.

¹⁸ <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=1820-670008020470> 21.10.2020 Orlović Slaviša, *Klasična i savremena shvatanja demokratije*, 2008.

¹⁹ [www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic, %20 Demokratija%20...](http://www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic,%20Demokratija%20...) PDF 21.10.2020. Nataša Krivokapić (2016), *Demokratija – definisanje i karakteristike*, 30-35.

Na to upućuju događaji posle finansijske krize 2008. kao što je personalizacija autoritarizma (politički preduzetnik) i nastupanje krize „demokratskog kapitalizma kroz različite fenomene: *depolitizovana demokratija, demokratija bez demosa, izborna entropija* kao posledica pojave da (...) „finansijalizovani kapitalizam dospeva u perpetuiran protivrečni odnos sa demokratskim intencijama.”²⁰

Demokratiji grčkih polisa se upućuje jedna retka kritika. Naime, robovi su činili skoro polovinu Atinske populacije, a ljudi bez imovine, žene, nepismeni, pa i mnogi punoletni građani „nisu predstavljali deo demosa i bili su potpuno isključeni iz vlasti.” Upravo ta činjenica da je veliki broj ljudi bio isključen iz vlasti (...) „stvara sumnju da li se grčki polisi mogu nazvati demokratskim”. Za druge, opet, „narod ne može da upravlja državom jer nije kompetentan. Narod možda zna koji su njegovi interesi i potrebe, ali on ne zna kako da ih ostvari i šta treba da radi da bi postigao postavljene ciljeve.”

Ipak, zaključak je i da Rim (...) „nikad nije na pravi način prilagodio uvećanje stanovništva i teritorije, pa je vremenom postalo gotovo neizvodljivo da svi ljudi učestvuju u gradskoj skupštini na forumu.” Rimska demokratija se tako ugasila.²¹

Zaključak

Sloboda shvaćena u antičkom smislu kao univerzalna vrednost vezana za suštinu ljudskog bića ni danas nije prevaziđena i ona se može smatrati čovekovom prirodnom sudbinom. Prava koja je u antičkom polisu slobodan građanin uživao, u odnosu na obespravljene strance odnosno robove, bila su i privilegija ali i dužnost, dakle dužnost učešća u donošenju odluka u interesu svih, više kao javna stvar. Za mnoge, objašnjenje ove situacije je bilo sociološko.

Tek u liberalnom kapitalizmu se demokratska vladavina vidi kao individualna, u funkciji zaštite privatne ličnosti, privatnog života i privatne svojine. Po mnogima je zanemarivanje ograničenja vlasti i briga oko prostog širenja demokratije i dovela do urušavanja i sveopšte krize demokratije i njenih institucija. Zanemarivana je svest građana o javnim posledicama njihovog odlučivanja i potrebi zaštite javnih interesa. Zato se moramo, u preispitivanju prepreka za ostvarivanje i razvoj demokratije, stalno vraćati njenim originalnim idejama koje je iznedrila antička misao o demokratiji i njenom javnom aspektu.

²⁰ www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2017/01/urusavanje-ili-slom-demokratije-zbornik-fpn-korice.pdf 21.10.2020.

Alpar Lošonc, Postoji li nova (mađarska) paradigma autoritarnosti? Polit-ekonomski osvrt

²¹ [www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic, %20 Demokratija%20...](http://www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic,%20Demokratija%20...) PDF 21.10.2020.
Nataša Krivokapić (2016), Demokratija – definisanje i karakteristike, 30-35.

Literatura:

- Alpar Lošonc, Postoji li nova (mađarska) paradigma autoritarnosti? Polit-ekonomski osvrt www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2017/01/urusavanje-ili-slom-demokratije-zbornik-fpn-korice.pdf 21.10.2020.
- Annelien de Dijn, August 25, 2020. <https://time.com/5882978/freedom-definition-history> 21.10.2020.
- Đorđević, Jovan (1980), *Politički sistem*, Savremena administracija, Beograd.
- Europaeischewerte.info/fileadmin/templates/Documents/ewdef-en.pdf 18.10.2020. <https://www.britannica.com/topic/Roman-law> 18.10.2020.
- [https:// www.jstor.org/stable/3306244?seq=1#metadata_info_tab_contents](https://www.jstor.org/stable/3306244?seq=1#metadata_info_tab_contents) 18.10.2020.
- Krivokapić, Nataša (2016), Demokratija – definisanje i karakteristike, 30-35. [www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic, %20 Demokratija%20...](http://www.socioloskaluca.ac.me/pdf26/krivokapic,%20Demokratija%20...) PDF 21.10.2020.
- Lukić, Radomir (1963): *Uvod u pravo*, Izdanje Saveza udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd
- Marković, Ratko (2009): *Ustavno pravo*, Službeni glasnik, Beograd.
- Orlović, Slaviša, Klasična i savremena shvatanja demokratije, 2008. <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=1820-670008020470> 21.10.2020
- Radovanović, Snežana (2009), *Sloboda stvaranja*, master rad, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.

FREE CITIZENS, DEMOCRACY – ASSUMPTIONS OF THE APPLICATION OF ROMAN LAW

Abstract: *Majority of the nowadays societies consider that spreading of democracy, rather than limitation of state power, preserves freedom. This idea is in the contrary to antic idea of freedom as the essence of human being and its highest value. By such an idea, the society will be preserved from negative tendencies like democratic despotism (glorifying power and authority as well as concentration of power in the hands of the leader), and decline of the highest values in global society. In antic polis ius civile used to be applied to free citizens only, rather than strangers, being slaves. As slaves, strangers had no any right recognised, and were acquired like any other property. Slavery in Roman empire was considered as normal phenomena and was also approved mostly by social and biologic reasons. Ius gentium was, however, by spreading Empire to provinces, applied to both citizens and strangers. Antic polis produced direct democracy, being ruling of the people, which was duty as well as the privilege of the free citizens, thus, the priority were public obligations. Nowadays, however, democracy is considered individually, as a protection of individual, its property and private life.*

Keywords: *freedom, Roman citizen, democratic despotism, slavery, contemporary democracy.*

KONVERGENCIJA PANDEMIJE KOVID 19 I SAJBER KRIMINALA: KONTEKST I OPSEG****

Sažetak: *Duboka i sveopšta kriza globalnih razmera izazvana pandemijom korona virusa generisala je direktno ili indirektno brojne i različite pojave i procese koji su u potpunosti promenili percepciju i način života i rada i na taj način uspostavili novi kontekst, radikalno promenivši konfiguraciju i pejzaž bezbednosti. Aktuelna kriza je, istovremeno, postala glavni akcelerator nekoliko važnih trendova i transformacija u području sajber bezbednosti: najpre iniciranja, zatim podrške procesima privatizacije, militarizacije i sekuritizacije ovog područja. U strateškom okruženju koincidirala su dva potpuno različita, po nastanku, ispoljenim efektima i načinu delovanja, recentna procesa, čija je rezultanta jedna fundamentalna asimetrija: raste intenzitet, dinamika i učestalost sajber napada, dok se drastično smanjuju operativne sposobnosti države i drugih aktera, na planu njihovog sprečavanja i suzbijanja. Težišni cilj istraživanja je, najpre, sagledavanje, a zatim i utvrđivanje globalnog konteksta koji produkuje različite i vrlo kompleksne međuodnose, interakcije, uslovljenosti između širenja pandemije sa jedne, i ekspanzije rasta hibridnih pretnji, a naročito sajber kriminala, sa druge strane sa značajno redizajniranim sofisticiranim formama, modalitetima, narativima i ciljevima.*

Usled složenosti, višedimenzionalnosti i relevantnosti problemsko-predmetnog sklopa, u toku istraživanja primenjen je standardni metodološki instrumentarij, sa osloncem na DESK metode.

U zaključnom delu, konverzijski smisao i hibridna priroda sajber pretnji naglašavaju važnost i potrebu inoviranja postojećih javnih politika i bezbednosnih agendi u kreiranju kombinovanog hibridnog odgovora sa naglašenim sinergetskim efektima.

Ključne reči: *pandemija, sajber bezbednost, hibridne pretnje, disruptivne tehnologije*

* Visoka strukovna škola za preduzetništvo, Beograd; petar2celik@gmail.com

** Visoka strukovna škola za preduzetništvo, Beograd; mile.komarcevic@gmail.com

*** Pravni fakultet Megatrend univerziteta, Beograd; m.dimic@megatrend.edu.rs

**** Ovaj rad je napisan u okviru trogodišnjeg Projekta Pravnog fakulteta Megatrend Univerziteta, Beograd, broj: 2044/20 od 01.10.2020. pod nazivom „Bezbednosni izazovi savremenog društva" (FPBISD).

1. Uvod

Tekuća transformacija i „veliko resetovanje“ imaju višedimenzionalni karakter, pri čemu brojni procesi, kretanja i pojave, nose sve više bezbednosnu konotaciju. Među brojnim strateškim varijablama i vektorima koji određuju stanje bezbednosti na globalnom i lokalnom nivou, posebno se danas izdvajaju dva procesa: digitalizacija i pandemija, dok njihova vremenska i prostorna podudarnost ima konvergentan značaj i smisao.

Nagli i ubrzani razvoj digitalnih tehnologija i disruptivnih inovacija za svega nekoliko godina u potpunosti su izmenili, najpre naše vizure i mogućnosti društveno-ekonomskog razvoja, a usled lake dostupnosti i masovne proizvodnje tehnoloških sredstava i uređaja, drastično su promenili način proizvodnje, rada, poslovanja, modela funkcionisanja, zabave, kulture, informisanja i sl., do granica koje su do skora bile teško razumljive i praktično nedostižne.

Takav trend razvoja generisao je novo strateško okruženje u kome transformacija pod digitalnim pritiskom postmodernog društva prevodi u digitalno doba, odnosno doba „postnormalnosti“ koga karakterišu dinamični procesi umrežavanja „svega sa svime i svuda“, što rezultira uvođenjem novih „klizećih“ pravila i obrazaca života i rada koji se razvijaju pod stalnom pretnjom i pritiscima tekuće disrupcije.

Široka primena novih ili tzv. konvergentnih tehnologija dovela je do opštih trendova rasta, uvodeći revoluciju ne samo u ekonomiji i industriji, već i u svim drugim povezanim oblastima. Međutim, dinamični tehnološki napredak prate i brojni izazovi, pretnje i rizici iz sajber prostora što iziskuje potrebu oblikovanja prema promenama, adekvatnog odgovora u vidu sajber bezbednosti.

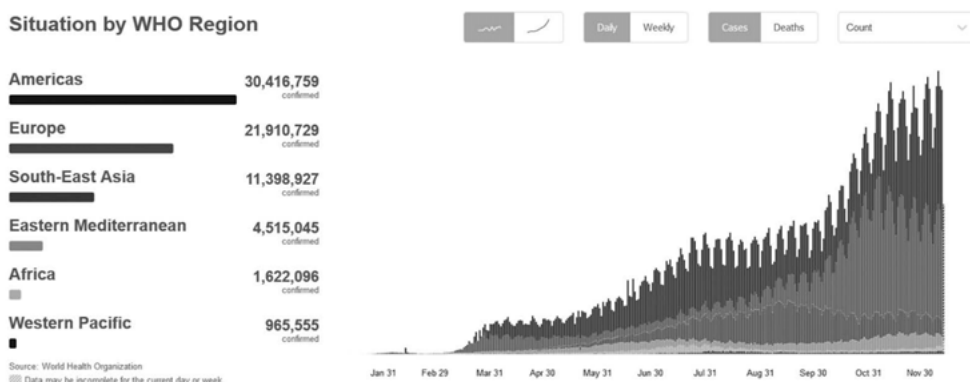
Upravo takvo dinamično i nestabilno okruženje nastalo dubokim promenama u digitalnom prostoru, trasira i usmerava razvoj društva koje se prema naučniku H. Saurungu naziva „VUCA“ pravac ili doba, što je u stvari akronim za nestabilnost, ugroženost, složenost i dvosmislenost vremena u kome živimo¹.

Postojeći pravac i okruženje dodatno usložnjava i opterećuje pojava nastanka, a zatim i razmere pandemijske krize uzrokovane korona virusom 19, produkujući sinergetski efekat u sadejstvu sa ugrožavajućim pretnjama i rizicima koji dolaze iz sajber prostora. Neočekivana konvergencija između digitalne transformacije i pandemije kao rezultantu ima eksponencijalni rast sajber izazova i pretnji koji podjednako ugrožavaju, kako pojedince, tako i kompanije i ekonomiju, ali i vojno-bezbednosni sektor i državu kao celinu.

¹ Ovaj tekst je originalno napisan 2016. godine kao doprinos knjizi, ali je objavljen u blago izmenjenoj verziji nešto kasnije na blogu na web stranici <http://www.herbert.saurugg.net/2016/blog/vernetzung-und-komplexitaet-complexity-systemic-risks-and-converging-technologies>, pristupljeno 11. decembra 2020.

2. Uticaj pandemije i sajber bezbednosti

Prema mišljenju brojnih stručnjaka, pandemija uzrokovana korona virusom, obzirom na globalne razmere, intenzitet, obuhvat, dinamiku širenja, učestale pikove i njihovu trajnost, kao i mnoštvo različitih agregatnih uticaja, posledica i pratećih i sukcesivnih implikacija, spada u najveću globalnu elementarnu nepogodu – katastrofu u poslednjih 100 godina.

Izvor: Svetska zdravstvena organizacija (WHO), decembar 2020

Grafik 1: Globalna pandemijska situacija na dan 14.12.2020. godine

Upravo zbog tih karakteristika i naglašenih specifičnosti, tekuća pandemija se suštinski razlikuje od drugih elementarnih nepogoda ili katastrofa, u prvom redu zbog širine i obuhvata svetske ugrožene populacije, mikro i makro-ekonomskih posledica koje su bez presedana u istoriji, velike nezaposlenosti, siromaštva, otežanog funkcionisanja kritičnih usluga i javnih službi, preopterećenosti globalne digitalne infrastrukture i internet platformi, itd.

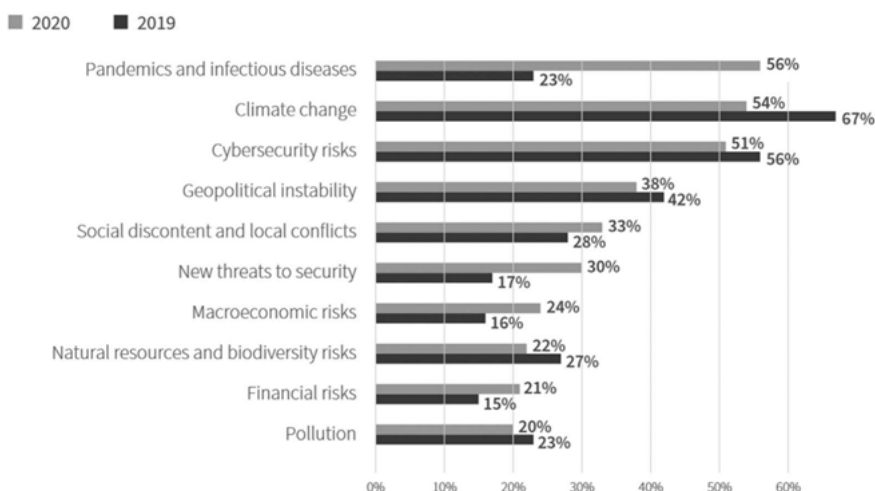
Pandemija nije samo zdravstvena kriza, kao što se u početku smatralo, već je tokom širenja postalo jasno da se radi o globalnoj krizi širokih razmera i nesaagledivih posledica, tj. nesvakidašnjem i vanstandardnom fenomenu i izazovu koji prevazilazi mogućnosti i kapacitete bilo koje nacionalne države pojedinačno. Imajući u vidu evolucijski kontekst, termin pandemija kao zdravstvena kriza, uporedo sa širenjem virusa, postepeno se, više spontano, nego intencionalno, impostira kao nova diskurzivna formacija zbog svoje visoke frekventnosti i procesa sekuritizacije koji je ubrzo zahvaljujući tome dobio svoje političke i bezbednosne fundamente².

Kako na globalnom, tako i na nacionalnom nivou, tekuća pandemija je različitom snagom preoblikovala, ne samo ekonomski, socijalni, geopolitički, već i

² Mark Lacy, Daniel Prince, Securitization and the global politics of cybersecurity, *Global Discourse: An interdisciplinary journal of current affairs*, Volume 8, Number 1, January, Bristol, Engleska, 2020, 2018, pp. 100-115

bezbednosni pejzaž. U atmosferi rastućeg osećaja straha, neizvesnosti i nemogućnosti uticaja na dalji tok i razvoj pandemije, države i njihovi nadležni sektori su na različite načine reagovali u cilju zaustavljanja širenja epidemije, primenjujući širok spektar, često i zaboravljenih mera, poput policijskog časa, vanrednog stanja i situacije, ograničavanja kretanja i rada građana i poslovnih subjekata, uvođenje karantina i samoizolacija, zatvaranja granica i sl. Pod dejstvom navedenih mera, prestaju sa radom brojna preduzeća, kompanije i državni organi i zbog potrebe nastavka proizvodnje i rada uvodi se sistem rada od kuće i redukovana proizvodnja. Rezultanta takve iznuđene situacije jeste smanjivanje rada u fizičkoj i povećanje učešća rada u digitalnoj sferi, što je u praksi izazvalo i ubrzan rast sajber kriminalnih aktivnosti, najčešće sa transnacionalnim obeležjima.

Osim toga, pandemija kovid 19 je za sve države, gotovo bez izuzetka, predstavljala svojevrsni test za ocenu pripremljenosti i funkcionisanja zdravstvenih i socijalnih sistema, posebno sa aspekta ranjivosti i otpornosti i proveru institucionalnih kapaciteta države na planu pružanja adekvatnog sveopšteg odgovora. Defakto, pandemija razotkriva globalnu ranjivost u javnom zdravlju ističući slabosti nacionalne i globalne spremnosti u domenu zdravstvene zaštite, raspoloživih kapaciteta, logistike i operativnih efektivna, koordinacije odgovora, te ukupne spremnosti za pružanje preventivnih i terapijskih mera uključujući i razvoj vakcine i njene distribucije. U akademskoj zajednici preovladava mišljenje da pandemija nije samo aktuelni rizik, već ona, za razliku od drugih elementarnih nepogoda i sama produkuje čitav spektar novih rizika u nastajanju. Među tim rizicima, u prvi plan tokom pandemije izbijaju pretnje i rizici iz sajber prostora. Povećana anksioznost i unutrašnji i kolektivni strahovi stanovništva doveli su do rasta verovatnoće rizika od sajber kriminala, što odgovara porastu broja i opsega sajber napada u celini.

Izvor: AXA Future Risks Reports 2020, Pariz, Francuska

Grafik 2: Rizici u nastajanju u uslovima pandemije

3. Pandemija kao pozadina i strateška prilika za razvoj sajber kriminala

U etabliranim naučnim krugovima, naučnoj produkciji, međunarodnim naučnim skupovima, konferencijama, kongresima i sl., sve više dominira stav da je recentno promenljivo i turbulentno strateško okruženje omogućilo stvaranje povoljnih uslova za ubrzanje procesa digitalizacije, a time posredno dovelo i do rasta, bolje reći eksplozije sajber kriminala. U prilog tome, idu i najnovija empirijska istraživanja koja ukazuju na enorman rast sajber kriminala u odnosu na prethodne godine. Detaljnije analize i istraživački nalazi potvrđuju da to nije slučajnost, već postoje dublji razlozi, uzroci i vektori koji u uslovima pandemije pojačavaju sajber napade, kriminal i uopšte sajber kampanje.³

Prilikom razmatranja ovih korelacija, mora se imati u vidu da je porast sajber napada na internet sadržaje i putem interneta kao vektora i ranije postojala, ali razlika je u tome što je pandemija bila katalizator i akcelerator da se kriminalni akteri prilagode novonastalim okolnostima i u velikoj meri promene: kriminalni narativ, sredstva i metode napada, modus operandi, izbor potencijalnih meta, ciljeve svog delovanja, kao i načine prikrivanja, uključujući tu i različite atribucije. Istovremeno, situacija u vezi korona virusa, za brojne kriminalne aktere i njihovu kriminalnu infrastrukturu, predstavlja stratešku priliku, odnosno povoljno okruženje za kriminalno delovanje. U osnovi, kriminalni akteri adaptiraju svoj pristup i nastup aktuelnom društvenom kontekstu, kao izrazito pogodnom tlu za poboljšanje svojih operativnih kapaciteta, nezavisno od toga da li se radi o pojedincima, organizovanim kriminalnim grupama ili vladama pojedinih država i drugih nedržavnih aktera. Samim tim, proširuje se i dispozicija ciljeva koje kriminalni akteri nastoje preko svojih napada da ostvare.

Pored tradicionalnih ciljeva, koji uključuju protivpravnu imovinsku korist i političke ciljeve, uključujući tu i terorizam, novonastala pandemijska kriza pruža dodatne mogućnosti za ostvarenje i novih ciljeva kao što su: osveta, špijunaža i ometanje koji vrlo često imaju hibridni karakter⁴. U složenoj konfiguraciji prilagođavanja novim uslovima, kriminalni akteri su u svom nastupu pokazali visok nivo sofisticiranosti, maštovitosti, kreativnosti, inventivnosti, ali i upornosti, drskost i bezobzirnost kada su u pitanju ciljevi i mete napada.

Da i najmoćnije zemlje u vojnom i tehnološkom smislu i njihova kritična infrastruktura mogu biti meta sajber napada od strane hakera podržanih od stranih vlada, najbolje ilustruje nedavni događaj u vezi napada na Ministarstvo finansija SAD koje važi za jednu od najzaštićenijih institucija SAD. Prema najnovijem saopštenju Agencije za sajber bezbednost i bezbednost infrastrukture

³ Harjinder Singh Lallie et al, *Cyber Security in the Age of COVID-19: A Timeline and Analysis of Cyber-Crime and Cyber-Attacks during the Pandemic*, str. 1-2

⁴ The European Union External Action Service (EEAS), "A Europe that Protects: Countering Hybrid Threats", https://eeas.europa.eu/topics/economic-relations-connectivity-innovation/46393/europe-protects-countering-hybrid-threats_en accessed 27 July 2020

(CISA) koja deluje u sastavu Agencije za nacionalnu bezbednost, potvrđen je sajber napad na internet mreže vlade SAD. Naime, hiljade organizacija širom SAD koje koriste platformu Orion Solar Winds izložene su hakerskom napadu i tom prilikom je otet softver koji inače koriste i mnoge druge vladine službe i tehnološke kompanije u severnoj Evropi, Aziji i Bliskom istoku.

Istovremeno je Fire Eye kao vodeća kompanija u domenu sajber bezbednosti objavila da je i ona bila žrtva sajber napada od iste hakerske grupe. Neposredno nakon otkrivanja ovog napada, za sada sa nepoznate adrese, Ministarstvo finansija je zatražilo od CISA i Agencije koja je zadužena za izradu internet i telekomunikacione politike i Federalnog istražnog biroa da se angažuju na identifikovanju počinitelja i ublažavanju posledica izazvanih kompromitovanjem njihovih baza podataka. Američka agencija za sajber bezbednost pri Nacionalnoj bezbednosnoj agenciji (NSA) naložila je svim nacionalnim službama i agencijama da se automatski isključe sa platforme koju koriste za nadzor i upravljanje svojim sistemima i mrežama. Mejnstrim mediji su ne čekajući zvanične izveštaje objavili da je za napad odgovorna hakerska grupa pod nazivom „APT 29“, koja je i ranije izvršavala slične napade pokušavajući da ukrade laboratorijske podatke i istraživače nalaze o vakcini protiv korona virusa.⁵

Novija istraživanja ukazuju da kriminal koji je povezan sa pandemijom uključuje online i offline distribuciju zaštitne opreme, farmaceutskih i sanitarnih proizvoda; lažne testove za koronu, navodne vakcine protiv kovida 19, različite forme seksualnog iskorišćavanja dece na internetu, brojne šeme prevara koje se tiču nepokretnosti i sl., različite kampanje sa temom pandemije, iza kojih stoje skriveni ciljevi, kao i brojne kampanje dezinformisanja i kompromitovanja poslovnih e-mail adresa, kao i mejl adresa državnih institucija, kompanija i pojedinaca, socijalni inženjering, itd.

Prema izveštaju Interpol-a za tekuću godinu, navodi se da „različiti kriminalni akteri nastoje iskoristiti krizu javnog zdravlja kako bi unapredili ili usavršili nove tehnike napada, a istovremeno redukovali mogućnost njihovog otkrivanja.“⁶ Usled nepostojanja sredenih statističkih baza i opšteusvojene metodologije evidentiranja sajber krivičnih dela, veoma je teško doći do preciznijih parametara o razmerama, veličini i opsegu globalnog sajber kriminala. Nasuprot tome, situacija na nacionalnom i regionalnom nivou je daleko povoljnija, posebno kada je reč o EU. Prema sadašnjima EU rešenjima, sajber bezbednost je zajednička odgovornost institucija EU i nacionalnih država, što implicira potrebu međusektorskog i sveobuhvatnog okvira saradnje i razmene podataka. Upravo iz tih razloga, evropske institucije koje se bave zaštitom od sajber kriminala, poput EUROPOL-a, ENISA-a, EC3, sistematski prate, registruju, obrađuju i analitički i grafički prikazuju statističke nalaze o kretanju sajber kriminala, njegovim razmerama po kategorijama, kao i potencijalnim žrtvama

⁵ Fox Business, White House confirms cyberattack report on U.S. Treasury by foreign government, www.foxbusiness.com

⁶ Izveštaj Europol-a o sajber kriminalu za 2020. godinu

kao metama, visini materijalne i nematerijalne štete, što predstavlja dovoljno široku osnovu za utvrđivanje trendova i planiranje i upravljanje daljim aktivnostima na planu njihovog suzbijanja, ali i platformu za dalja istraživanja. Među brojnim korisnicima tih baza, posebno se izdvaja zajednički naučno-istraživački centar EU (JRC), čije nalaze i stručna mišljenja koriste gotovo svi segmenti briselske administracije.

4. Krajolik sajber pretnji za vreme kovid 19

Evropska Unija je među prvim globalnim akterima, veoma rano prepoznala potrebu razvijanja i institucionalnog uokvirivanja politike, mehanizama i sredstava za zaštitu od sajber pretnji i rizika. U okviru toga, poslednjih godina je zao-kružen proces formiranja relevantnih institucija sa odgovarajućim delokrugom i nadležnostima koji praktično pokrivaju sve aspekte sajber bezbednosti.

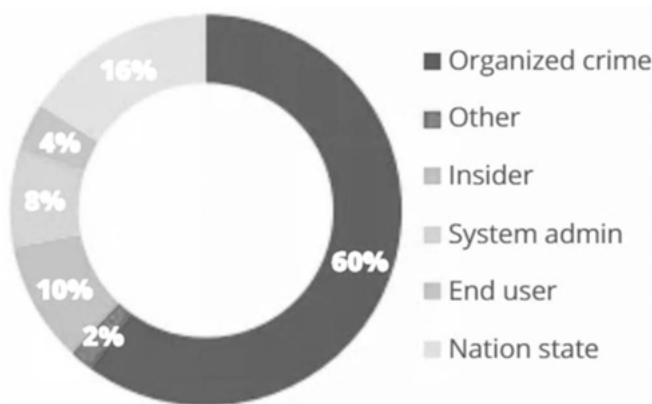
U suočavanju sa novim izazovima i pretnjama, EU je preko svojih institucija i agencija postavila borbu protiv sajber kriminala u sam vrh prioriteta, pored borbe protiv terorizma, zaštite javnih prostora, zaštite kritične infrastrukture i bezbednosti granica. U institucionalnom i operativnom smislu, pored Agencije EU za sajber bezbednost – ENISA, formirane su nove ili dograđene postojeće službe kao što su: Evropska agencija za operativno upravljanje velikim informacionim sistemima u području slobode, bezbednosti i pravde (eu-LISA), Evropske agencije za bezbednost vazdušnog saobraćaja (EASA), Agencije EU za osposobljavanje u području izvršavanja zakonodavstva – (CEPOL) i Regulatorno telo za elektronske komunikacije (BEREC).

Na planu borbe protiv sajber kriminala, EU se oslanja i na brojne politike, a pre svega EMPACT kao ciklus politika usmerenih na suzbijanje krivičnih dela sa kojima se suočava EU iz domena organizovanog kriminala. Tokom 2017. godine, Savet Evrope je ponovo pokrenuo ciklus politika EU-EMPACT, stavljajući u njegovu nadležnost 7 prioriteta i to: sajber kriminal, krijumčarenje narkotika, trgovina ljudima, organizovani imovinski kriminal, proliferacija oružja, ekonomski kriminal, finansijski kriminal, pranje novca i prevare sa dokumentima.

U nedavno objavljenoj Strategiji EU za bezbednosnu uniju, decidno se ističe „da broj sajber napada i dalje raste. Ti su napadi sofisticiraniji nego ikada pre, dolaze iz niza izvora unutar i izvan EU, te su usmereni na područja najveće ranjivosti. U njima često učestvuju državni akteri ili akteri sa podrškom države i usmereni su na kritičnu digitalnu infrastrukturu, kao što su veliki pružaoci klad usluga.⁷

U nizu dokumenata objavljenih tokom 2020. godine, za vreme trajanja pandemije kovid 19, ENISA je kroz brojne izveštaje i analize, svoje težište rada usmerila na mapiranje i vizuelizaciju pejzaža sajber pretnji, pružajući na taj način uslugu svim donosiocima odluka i politika vezanih za područje sajber bezbednosti, upotrebu sajber prostora, uključujući tu i pretnje koje dolaze iz njega.

⁷ Evropska komisija, COM (2020) 605 final, Brisel, str. 8

Izvor: ENISA – Cybersecurity Threat Landscape, 2020⁸

Grafik br. 3: Procentualna zastupljenost vrsta kriminala

Analizirajući posljednje događaje vezane za sajber bezbednost u uslovima pandemije, u godišnjem izveštaju ENISA notira 15 eskalirajućih pretnji tokom 2020. godine, uz istovremeno obrazloženje njihove učestalosti, razmera, karakteristika, ciljeva i meta napada, žrtava i štetnih posledica uz navođenje mera za ublažavanje i smanjenje izloženosti tim pretnjama za sve relevantne aktere.

Statistički gledano, broj pretnji svakodnevno raste, dok se obim napada povećava i po broju i po složenosti. U takvom redu veličina, ne samo da raste broj potencijalnih napadača zajedno sa veličinom mreža, nego su i novi alati dostupni potencijalnim napadačima koji su znatno sofisticiraniji u pogledu performansi, efikasniji i delotvorniji. Iz širokog dijapazona evoluirajućih pretnji, težište je usmereno na sledeće:

1. **Malver (Zlonamerni softver)** – je česta vrsta sajber napada čiji je osnovni cilj krađa podataka ili identiteta, špijunaža ili ometanje usluga. U arsenal zlonamernog softvera uključujemo kriptominere, viruse, ransomware, crve i špijunski softver. Tokom 2019. godine, kriptomineri su bili dominantna malver familija u području pretnji i izazvali su povećane IT troškove, uvećali potrošnju električne energije i istovremeno umanjili produktivnost rada među zaposlenima. Kada su u pitanju empirijski pokazatelji, zvaničnim analizama utvrđeno je preko 400.000 detekcija⁹ preinstaliranog spajver i adver softvera na mobilnim uređajima. U periodu od 2019.-2020. godine došlo je do povećanja od 13% malver detekcija vezanih za Windows operativni sistem u poslovnim krugovima na globalnom nivou. U isto vreme 71% organizacija je doživelo malver aktivnost koja se širila od zaposlenog do zaposlenog, tj. putem bočnog širenja unutar korporativne mreže, a ne putem interneta, što je tehnika koja se primenjuje u

⁸ <https://securityboulevard.com/2020/11/the-enisa-cybersecurity-threat-landscape/>

⁹ “2020 State of Malware Report”. February, 2020. Malware Bytes. https://resources.malwarebytes.com/files/2020/02/2020_State-of-Malware-Report.pdf

napadima na javni sektor kako bi povećala sposobnost naplate većih otkupnina nakon zaključavanja podataka. Preko 46% celokupnog malvera širio se putem e-mail poruka a bio je vezan za .docx tip fajla. Novija istraživanja, takođe, pokazuju povećanje od 50% u domenu malvera projektovanog za krađu ličnih podataka, odnosno malvera projektovanog za proganjanje žrtava, dok je istovremeno 67% malvera¹⁰ isporučeno putem kriptovanih HTTPS konekcija. U svetu sajber kriminala povezanog sa malverom, posebno su zanimljive forme tipa malver kao servis čija prodaja i distribucija potiče iz foruma povezanih sa podzemljem, gde se sajber kriminalcima nude alati i infrastruktura neophodna za izvođenje ciljanih napada. Pružalac i vlasnik malvera kao servisa, sajber kriminalcu pruža usluge koje prate celokupan postupak napada u formi kompleta koji sadrži inicijalni loader, komandni i kontrolni server i tzv. backdoor sistem za preuzimanje kompletne kontrole nad inficiranim računarom. Takođe, povećana je i pojava malvera u oblasti mobilnog bankarstva gde su mobilne aplikacije specifično dizajnirane za krađu podataka, a posebno ličnih podataka, podataka o plaćanjima i iznosu sredstava žrtava koji se nalaze na njihovim bankovnim računima, pa je porast sajber kriminala u ovoj oblasti za period 2019.-2020. godine, uvećan za 50%. Uobičajene forme sajber kriminala u ovoj oblasti bile su bazirane na phishing tehnikama radi pribavljanja poverljivih bankarskih podataka, što se najčešće odigravalo, bilo putem lažnih stranica banke, tzv. klonova, sa log in opcijom, a onda i lažnih mobilnih aplikacija koja izgledaju kao originalne bankarske aplikacije. Međutim, od 2019. godine, sajber kriminalci su postali još kreativniji, pa su kreirali trojanski softver za android operativni sistem koji je u stanju da preuzme kontrolu nad legitimnom bankarskom aplikacijom, zloupotrebivši pristupne funkcije operativnog sistema, kako bi automatizovao maliciozne transakcije. I ova vrsta malicioznog softvera (malvera) kao finansijskog malvera, prodaje se na forumima crnog tržišta, gde se i usavršavaju tehnike izbegavanja bezbednosnih mehanizama. Izuzetna malver inovacija otkrivena je 2019. godine, kroz mogućnost da malver upotrebi senzore pokreta, koji se aktivira samo kada se pametni mobilni telefon kreće, za šta je napravljen trojanac za mobilno bankarstvo koji je sposoban da otkrije „sandboxed environment“. Velika inovacija na polju malvera nastala je i kroz zlonamerni softver bez datoteka, tzv. file-less malver, koji iz razloga što ne sadrži izvršni fajl može da izbegne najveći broj uobičajenih sigurnosnih filtera, kao i da zaobiđe tehnike odobravanja po modelu „bele liste“. Iz ovog razloga ova malver tehnika je efikasnija i do 10 puta od ostalih tehnika, obzirom da koristi sistem injektiranja malicioznog koda u već instalirani pouzdani softver, bilo da napadač to radi na daljinu, ili putem aktivnog preuzimanja dokumenata koji sadrže maliciozne makroe, odnosno makro naredbe nakon čega se zlonamerni softver integriše u registar Windowsa. Ova vrsta napada je samo u prvoj polovini 2019. godine imala rast od 265%. Prema

¹⁰ “Malware statistics and facts for 2020” July 29, 2020. Comparitech. <https://www.comparitech.com/antivirus/malware-statistics-facts/>

najnovijim Botnet Threat izveštaju za 2019. godinu, čak 94% od svih vrsta malvera isporučeno je putem e-maila, koji se koristi kao ulazna tačka/vektor kako bi nakon uspešnog napada maliciozni softver bio u mogućnosti da preuzme i dodatni maliciozni softverski kod, koji se onda izvršava u sistemu po principu crva, što mu omogućava bočno i neometano širenje po mreži među svim njenim korisnicima. Među najpoznatijim incidentima u ovoj oblasti, izdvojeni su incident u kompaniji Airbus, gde je došlo do curenja podataka zaposlenih u ovoj kompaniji u Evropi, onda instaliranje malicioznog softvera za obradu kreditnih kartica na sajtu American Medical Collection Agency, što je rezultiralo krađom 12 miliona dosijea sa ličnim podacima pacijenata. Jedan od najvećih pružalaca usluga laboratorijske dijagnostike LifeLabs takođe je postao žrtva ransomware napada koji je rezultirao krađom 15 miliona naloga koji su sadržali rezultate medicinskih testova i brojeve zdravstvenih kartica. Ransomware napad grada Pensacola na Floridi rezultirao je time što je 2GB podataka postalo dostupno online za koje se veruje da su sadržali lične identifikacione podatke građana.

2. **WEB bazirani napadi**¹¹ – predstavljaju atraktivnu metodu kojom generatori pretnje mogu obmanjivati žrtve korišćenjem web sistema i servisa kao vektora pretnje. Najčešći mehanizam je upotreba zlonamernih URL-ova ili zlonamernih skripti sa ciljem preusmeravanja korisnika (žrtve) na željenu web stranicu radi preuzimanja zlonamernog sadržaja ili injektiranja malicioznog koda u pravi ali kompromitovani web sajt radi krađe informacija, protivpravne imovinske koristi, ali i iznuda putem ransomvera.
3. **Fišing** – predstavlja pokušaj prevare radi krađe korisničkih podataka, kao što su log-in podaci, podaci o kreditnim karticama, čak i krađa novca putem korišćenja tehnika socijalnog inženjeringa. I ova vrsta napada se uobičajeno pokreće putem e-mail poruka koje su koncipirane tako da izgledaju kao da su poslate iz kredibilnih izvora, a iza kojih stoji namera da se primalac takve poruke navede da otvori maliciozni prilog ili pokrene maliciozni URL¹². Ciljani sistem krađa identiteta nazvan „spear phishing“ oslanja se na tehniku istraživanja ličnosti i navika žrtve, kako bi prevara izgledala što više prilagođena afinitetima žrtve, što ovu prevaru čini jednom od najuspešnijih kada su u pitanju kompanijske mreže. Ovaj sistem prevare skrojen je na način da izazove emotivnu reakciju žrtve, što je upravo ono što hakeri traže. Iako je ova tehnika od ranije poznata, inventivni hakeri konstantno menjaju modus operandi ove tehnike i na taj način umanjuju stepen uspeha različitih uobičajenih zaštitnih sistema od spam napada. Iako su e-mailovi glavni nosilac ove vrste sajber kriminalne aktivnosti, novija istraživanja ukazuju da se određeni broj ovih aktivnosti polako premešta na polje poruka koje se razmenjuju na društvenim mrežama gde se istovremeno povećava broj

¹¹ “What is Formjacking and How Does it Work?”, Norton. <https://us.norton.com/internet-security-emerging-threats-what-is-formjacking.html>

¹² “What Is Phishing?”, Cisco. <https://www.cisco.com/c/en/us/products/security/emailsecurity/what-is-phishing.html>

ovih i ovakvih napada. Stručnjaci pretpostavljaju da će i metodologija sajber kriminala u ovoj oblasti u skorije vreme biti modifikovana ka novim sofisticiranim metodama slanja poruka pri čemu će one postati znatno rizičnije zbog upotrebe veštačke inteligencije koja će obavljati pripremu i slanje specijalizovanih i objektno skrojenih poruka da bi iste bile upotrebljene kao vektori za druge pretnje poput nenamernih unutrašnjih pretnji. Ono što je karakteristično za ovu vrstu sajber kriminala, jeste da je istraživanjima utvrđeno da se kovid 19 veoma često koristi kao fišing mamac, putem koga sajber kriminalci iskorišćavaju strah javnosti od kovida 19, sve radi ostvarivanja prethodno pobrojanih kriminalnih ciljeva. Brojni empirijski nalazi pokazuju da su se fišing napadi koji uključuju pominjanje ovog virusa za samo 1 mesec u 2020. godini (februar, mart), uvećali za 667%¹³, čime je ova vrsta prevare u ukupnom broju svih prevara dostigla zapaženih 2%, samim tim što su ove tehnike pokazale izuzetne rezultate u korist kriminalaca. Nove verzije prevara sada uključuju specijalno dizajnirane e-maile koji izgledaju kao da su poslali od strane Američkog Centra za kontrolu bolesti (US-CDC), Svetske zdravstvene organizacije (WHO) ili čak poznatih univerzitetskih medicinskih timova. Komunikacija ovog tipa se vrši sa zlonamernim ciljem da se žrtva navede da prati maliciozni link, pa su iz tog razloga i FBI i WHO nedavno dali upozorenja građanima i zaposlenima, jer veliki broj njih radi na zastarelim bezbednosnim i operativnim sistemima u čemu su sajber kriminalci videli šansu i pokušavaju da iskoriste njihovu ranjivost i izloženost.

4. **Napadi putem web aplikacija** – Web aplikacije i tehnologije postale su centralni deo interneta time što su uslužno usvojile različite namene i funkcionalnosti. Povećanje broja i kompleksnosti web aplikacija i njihovih široko rasprostranjenih usluga, veliki je izvor bezbednosnih izazova i pretnji koje su različito motivisane počev od narušavanja ugleda pa preko finansijske štete, do krađe važnih ličnih podataka. Kako web usluge i aplikacije uglavnom zavise od baza podataka, bilo da su one namenjene za pohranjivanje ili njihovo isporučivanje, napadi tipa SQL Injection dobro su poznati primer i najčešća pretnja ovim servisima. Napadi na više lokacija tzv. Cross-site Scripting napadi funkcionišu tako što maliciozni akter pronalazi i zloupotrebljava slabosti, kako u formularima, tako i u drugim ulaznim oblicima na web aplikacijama, jer one vode do drugih malicioznih osobina, poput onih za preusmeravanje na zlonamernu web lokaciju. Kako organizacije postaju sve više stručne u poslovima kojima se bave i u tom pravcu razvijaju neophodnu automatizaciju, tokom životnog ciklusa web aplikacije koju koriste, dosledna automatizacija zahteva najviši stepen bezbednosti i predstavlja najvažniji deo njihove ponude i najvažniji parametar pri određivanju poslovnih prioriteta. Na ovaj način su stvorena složena okruženja koja vode do usvajanja novih usluga kao što su programske interfejs aplikacije (APIs) čija je osnovna uloga podizanje nivoa bezbednosti web aplikacije kroz više preventivnih i detek-

¹³ "Coronavirus phishing emails: How to protect against COVID-19 scams" 2020. <https://us.norton.com/internetsecurity-online-scams-coronavirus-phishing-scams.html>

tivnih mera. Približno 80% organizacija¹⁴ je usvojilo ove kontrolne protokole za njihov ulazni saobraćaj.

5. **Spam ili neželjena pošta** – datira od 1978. godine¹⁵ i ima, kako široku rasprostranjenost, tako i veliki uticaj na razvoj i obim sajber kriminala, kao i razne vektorske tehnike njegovog izvođenja. Iako prijem neželjene pošte uglavnom izaziva nelagodnost, istovremeno to predstavlja i priliku da se putem malicioznog softvera nekome ukradu lični podaci ili instalira malver. Neželjena pošta se u principu sastoji od grupnog slanja poruka i smatra se ozbiljnom sajber pretnjom, posebno u slučaju kada predstavlja vektor za distribuciju ili omogućavanje drugih pretnji. Samim tim spam često biva pogrešno percipiran kao fišing kampanja, međutim, glavnu razliku između ove dve maliciozne radnje, predstavlja činjenica da je fišing strogo targetirana akcija koja koristi metode i taktike socijalnog inženjeringa, aktivno ciljajući na krađu korisničkih podataka. Sa druge strane, spam je taktika za slanje velike količine poruka korisnicima koji se nisu prijavili za njihovo primanje. Samim tim, fišing kampanja može koristiti spam taktiku za distribuiranje poruka, dok spam može povezati korisnika sa kompromitovanim web sajtom, kako bi na njegovom računaru mogao biti instaliran malver radi krađe njegovih ličnih podataka. Tokom 41 godine postojanja spama¹⁶, tokom kojih je došlo do zloupotrebljavanja mnogih popularnih sportskih i društvenih događaja, nikada u istoriji ništa nije omogućila toliko zlonamerne spam aktivnosti kao ona koja je viđena u vreme ovogodišnje kovid 19 pandemije.
6. **DDoS sajber napadi** – su distribuirano uskraćivanje usluge i predstavljaju slučaj kada korisnici sistema ili usluge nisu u mogućnosti da pristupe relevantnim informacijama, servisima ili drugim resursima. Ovaj efekat može biti postignut iscrpljivanjem sistema pružanja usluga ili preopterećenjem mrežnih komponenti ili infrastrukture. Izvođači ovih malicioznih aktivnosti konstantno povećavaju broj napada time što targetiraju nove sektore kroz korišćenje različitih motiva, iako su odbrambeni mehanizmi i strategije vremenom postale znatno robusnije. I maliciozni akteri takođe unapređuju njihove tehničke sposobnosti i dostignuća. To je otišlo dotle da maliciozni akteri unapređuju svoje komercijalne taktike time što u poslednje vreme čak i javno reklamiraju svoje usluge na internetu, iako je ranije ova vrsta usluga bila reklamirana samo na darkweb forumima, sada se taj reklamni mehanizam preselio na društvene medije i kanale, kao što su Youtube

¹⁴ “2020 State of Application Services Report” F5 Networks, 2020. <https://www.f5.com/state-of-application-services-report>

¹⁵ “Email: Click with Caution – How to protect against phishing, fraud, and other scams” June, 2019. Cisco. <https://www.cisco.com/c/dam/en/us/products/collateral/security/emailsecurity/email-threat-report.pdf>

¹⁶ “Naming the coronavirus disease (COVID-19) and the virus that causes it”. 2020. WHO. [https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-\(covid-2019\)-and-the-virus-that-causes-it](https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-(covid-2019)-and-the-virus-that-causes-it)

i Redit.¹⁷ Tokom 2019. godine, primećena je značajna promena na listi zemalja koje generišu DDoS saobraćaj, gde se među najviše plasiranim pojavljuju Hong Kong, Južna Afrika itd. Prošla 2019. godina je donela uvećanu DDoS aktivnost¹⁸ izvedenu preko Botnet mreža i IoT uređaja koji predstavljaju središte Bot mreža. Kada su u pitanju zemlje koje su najviše zaražene Botnet agentima, tu su najzastupljenije Kina, Brazil i Iran, pa se obzirom na razvoj implementaciju i distribuciju 5G mreža, s pravom očekuje eksponencijalni rast u ovoj oblasti, ne samo broja povezanih uređaja, već i širenja Botnet mreža.

7. **Krađa identiteta** – predstavlja nedozvoljenu upotrebu ličnih podataka žrtve putem kojih se sajber kriminalac može predstavljati kao osoba čiji su lični podaci ukradeni, kako bi na taj način stekao protivpravnu finansijsku korist, ili druge beneficije. Trend krađe identiteta u uobičajenoj formi najčešće čini povreda privatnosti, koja u periodu od 2018.-2020. godine beleži porast od 54% i to usled 4,1 milijarde evidentiranih slučajeva u ovom periodu¹⁹.
8. **Povreda tajnosti podataka** – Povreda tajnosti podataka predstavlja sajber bezbednosni incident u kome se informacijama jednog dela ili celog informacionog sistema neovlašćeno pristupa, najčešće sa zlonamernim ciljevima ili namerama, što dovodi do potencijalnog gubitka ili zloupotreba takvih informacija. Ovakvi incidenti veoma često podrazumevaju posledicu ljudske greške, bilo da se ona dešava prilikom konfiguracije sistema ili uspostavljanja određenih usluga baziranih na sistemu, u kom slučaju može doći do nenamernog izlaganja podataka. Praksa je pokazala da je najčešće potrebno oko 206 dana²⁰ da bi bilo utvrđeno kršenje tajnosti podataka u organizaciji, što jasno pokazuje odsustvo ili kašnjenje kod preventivnih i detektivnih mera vezanih za informacioni sistem, a time nastaje i značajno kašnjenje i u primeni korektivnih mehanizama. Nova saznanja sugerišu da nakon kršenja tajnosti podataka, odnosno nakon njenog otkrivanja, finansijske posledice po organizaciju mogu trajati i dve godine nakon inicijalnog incidenta. Prema dostupnoj statistici, 71% kršenja tajnosti podataka finansijski je motivisano, dok 32% uključuje fišing aktivnosti. Takođe, 52% slučajeva u ovoj oblasti uključuje hakovanje kao bezbednosni problem, dok u 70% slučajeva dolazi do od incidenata vezanih za kompromitovanje podataka putem e-mail servisa.
9. **Insajderska pretnja** – predstavlja radnju koja može rezultirati incidentom, a koju vrši pojedinac ili grupa ljudi povezanih sa žrtvom. Najčešće takve radnje

¹⁷ Oleg Kupreev, Ekaterina Badovskaya, Alexander Gutnikov. "DDoS attacks in Q1 2019" May 21, 2019. Kaspersky. <https://securelist.com/ddos-report-q1-2019/90792/>

¹⁸ Tomer Shani. "Updated: This DDoS Attack Unleashed the Most Packets Per Second Ever. Here's Why That's Important." April 30, 2019. Imperva. <https://www.imperva.com/blog/this-ddos-attack-unleashed-the-most-packets-per-second-ever-heres-why-thats-important/>

¹⁹ "\$19 million worth of iPhones stolen in massive identity theft scam" June 15, 2019. 9To5Mac. <https://9to5mac.com/2019/06/05/19-million-worth-of-iphones/>

²⁰ "Cost of Data Breach Report." 2019. IBM Security, Ponemon Institute. <https://www.ibm.com/security/data-breach>

potiču od zloupotreba privilegija kada insajderski element nedozvoljeno sarađuje sa eksternim faktorima koji putem takve aktivnosti ostvaruju neovlašćeni pristup određenom informatičkom dobru ili imovini. Takođe, do istog ili sličnog štetnog efekta može doći i posredstvom nenamernih insajderskih grešaka do kojih dolazi usled neodgovornosti ili nebrige, ali i neznanja. Samim tim, postoji 5 insajderskih pretnji²¹ koje mogu biti definisane prema njihovim karakteristikama i ciljevima i to: neoprezni insajderi koji nepravilno rukuju podacima, krše bezbednosne politike i neovlašćeno instaliraju aplikacije; insajderski agenti koji krađu informacije u korist trećih lica; nezadovoljni zaposleni koji žele naneti štetu organizaciji u kojoj rade; zlonamerni insajderi koji zloupotrebljavaju važeće privilegije za krađu informacija zarad lične koristi; i neodgovorna treća lica koja ugrožavaju bezbednost putem obaveštajnog rada, zloupotrebe i zlonamernog pristupa ili korišćenja sredstava organizacije.

10. **Botnet mreže** – su mreže povezanih uređaja zaraženih bot malverom. Ovako inficirane uređaje, maliciozni akteri najčešće koriste za sprovođenje distribuiranih napada za uskraćivanje usluge (DDoS). Najčešće funkcionišu po sistemu P2P (peer to peer)²² pod kontrolom određenog komandnog ili kontrolnog centra sa udaljene lokacije, kako bi zlonamerni akter njima sinhronizovano upravljao radi ostvarivanja unapred ciljanog malicioznog rezultata. Najveća opasnost u ovoj oblasti preti iz domena interneta stvari podržanog 5G tehnologijom, koja je drastično povećala mogućnosti i kapacitete komunikacije mašina sa mašinama (M2M). Botnet mreže često predstavljaju vektor za sajber kriminalce kako bi oni, pored ostalog, pokretali različite operacije koje se kreću od elektronskog bankarstva, prevara sa ransomverom, rudarenjem kriptovaluta i DdoS napadima. Jedan od najpoznatijih i najrazornijih botnet incidenata povezuje se sa Mirai botnet virusom koji je od svog puštanja u opticaj nastavio da „živi“ u raznim inoviranim varijantama, obzirom da je njegov izvorni kod bio dostupan na internetu.
11. **Fizičke manipulacije, oštećenja, krađe i gubici** – Fizička ometanja, oštećenja, krađe i gubici doživeli su značajne promene poslednjih godina. Integritet uređaja postao je ključni faktor da bi jedna tehnologija postala mobilna, a uz to i primenjiva u oblasti interneta stvari (IoT).²³ IoT je pružio mogućnost poboljšanja fizičke bezbednosti posredstvom primene veoma složenih i naprednih rešenja. Na ovim osnovama kreirani su IP sistemi koji poseduju pametne senzore, wi-fi kamere, pametno sigurnosno osvetljenje, dronove i elektronske brave, koje su u stanju pružiti sistem nadzora koji prikuplja podatke sa senzora i iste isporučuje

²¹ “Insider Threat Report”, 2019. Verizon. <https://enterprise.verizon.com/resources/reports/insider-threat-report.pdf>

²² 2. Monnappa K A. “Learning Malware Analysis.” June 2018. O’reilly. <https://www.oreilly.com/library/view/learning-malware-analysis/9781788392501/17a1735d9583-4d86-9dle-8b2735af5168.xhtml>

²³ 1. “Physical Security Guide”. Kisi. <https://pages.getkisi.com/physical-security-guide>

sistemu sa veštačkom inteligencijom (AI) i sposobnošću mašinskog učenja (ML), kako bi putem analize ovih podataka analitički sistemi mogli prepoznati postojanje pretnje i kreirati odgovarajući odgovor uz minimalno kašnjenje i maksimalnu preciznost. Uprkos postojanju ovakvog bezbednosnog sistema, činjenica je da objekti kao što su inteligentne zgrade, ali i mobilni uređaji i pametni nosivi uređaji i dalje mogu biti upotrebljeni za zaoblazanje fizičkih bezbednosnih mera, što potvrđuju napadi povezani sa ATM mašinama²⁴ i POS terminalima koji su se događali širom Evrope i sveta tokom 2019. godine.

12. **Curenje informacija** – Povreda podataka predstavlja bezbednosni incident, do koga dolazi kada podaci za koje je organizacija odgovorna, usled bezbednosnog incidenta bivaju kompromitovani i time dođe do kršenja njihove poverljivosti, dostupnosti ili integriteta²⁵. Ova povreda najčešće uzrokuje curenje informacija i obično obuhvata spektar, od ugrožavanja ličnih podataka i informacija, preko finansijskih podataka pohranjenih u IT infrastrukturi, pa sve do ličnih podataka iz domena zdravstva koji se čuvaju u repozitorijumu pružalaca zdravstvenih usluga. Do ovakvih incidenata najčešće dolazi usled neodgovorne ili zlonamerne radnje pojedinca ili neuspeha primenjenog organizacionog procesa u organizaciji.
13. **Ransomver** – predstavlja vrstu malvera čiji je zadatak da se na prevarni način infiltrira u sistem, nakon čega kriptuje, odnosno zaključava fajlove računara žrtve i pokreće proces iznude kako bi žrtva platila traženu otkupninu napadaču, ali bez garancije da će zaključani materijali biti vraćeni u prvobitno stanje. Samim tim, ovaj oblik sajber kriminala postao je veoma popularno oružje za nanošenje štete vladama, kompanijama i pojedincima. Iako bezbednosne politike u ovoj oblasti suštinski datiraju još od početka 2000. godine,²⁶ one ni nakon 20 godina nisu dale jasan odgovor na ovu vrstu sajber pretnje, osim što je u poslednjih nekoliko godina došlo do povećanog interesovanja za osiguranje od ovakvih šteta, pa se troškovi iznude pokrivaju ugovorima sa osiguravajućim društvima. Obzirom da je ovaj trend u oblasti osiguranja poznat u sajberkriminalnim krugovima, samim tim je u istim stvoreno uverenje da će im nakon ransomver napada biti plaćena zahtevana suma od strane osiguravača, pa se u praksi neretko dešava da osiguravači plate zahtevanu sumu kako bi ublažili efekte nastale štete i sačuvali ugled žrtve u javnosti. Iako ovakvi slučajevi mogu predstavljati trenutno i relativno bezbolno rešenje za određene žrtve ransomver napada, jer su sa jedne strane i povratili podatke i sačuvali javni ugled, u

²⁴ Jovi Umawing. "Everything you need to know about ATM attacks and fraud: Part 1." May 29, 2019. Malwarebytes Labs. <https://blog.malwarebytes.com/101/2019/05/everything-you-need-to-know-about-atm-attacks-and-fraud-part-1/>

²⁵ "What is a data breach and what do we have to do in case of a data breach?" European Commission. <https://www.ncsc.gov.uk/news/reckless-campaign-cyber-attacks-russian-military-intelligence-service-exposed>.

²⁶ "What you – and your company – should know about cyber insurance", August 20, 2019. Talos. <https://blog.talosintelligence.com/2019/08/cyber-insurance-FAQs.html>

globalu ovakav trend samo podstiče sajber kriminalnu zajednicu da nastavi sa ovim delovanjem, a to na dugi rok ne doprinosi ni osiguranju žrtve od ponavljanja ovakvih incidenata, niti očuvanju ili održanju njenog ugleda. Tome u prilog govori da su procenjeni troškovi iznuda po ovom osnovu već dostigli 10,1 milijardu evra, odnosno 3,3 milijarde više nego 2018. godine, pa ovaj kriminal time beleži porast od 365%,²⁷ dok je 45% napadnutih organizacija u 2019. godini platilo ovakav otkup.

14. **Sajber špijunaža** – predstavlja specifičan fenomen, jer se smatra i pretnjom i motivom iz domena sajber kriminala.²⁸ Uobičajena definicija za ovu vrstu sajber kriminala je da se radi o upotrebi računarskih mreža za ostvarivanje nezakonitog pristupa poverljivim informacijama, koje uobičajeno predstavljaju vlasništvo vlada ili drugih važnih organizacija. Tokom 2019. godine rađene su brojne analize koje su prikazale da globalne organizacije sajber špijunažu ili špijunažu sponzorisanu od strane nacionalnih država tokom vremena vide kao sve veću pretnju, tj. pretnju koja utiče na skoro sve industrijske sektore, kritičku i stratešku infrastrukturu širom sveta, uključujući tu i ministarstva, železnice, telekomunikacione provajdere, energetske sisteme, bolnice i banke. Sajber špijunaža je, stoga, najčešće fokusirana na geopolitičko polje, obzirom da je ona pretežno usmerena na krađu poslovnih tajni, intelektualne svojine i drugih zaštićenih informacija iz strateških oblasti. Ova vrsta sajber kriminala često mobiliše privredne i industrijske aktere, ali i strane obaveštajne službe, odnosno lica angažovana da rade u njihovo ime. I ova oblast sajber kriminala u 2019. godini beleži rast, posebno u domenu napada sponzorisanih od strane države, ali i napada na industrijske sisteme interneta stvari, najčešće u oblastima nafte i gasa, javnim postrojenjima i proizvodnim sektorima. Sajber napadi izvršeni putem naprednih upornih pretnji (APT) sada već jasno pokazuju da su finansijski napadi veoma često motivisani špijunažom.

15. **Kriptorudarenje** – predstavlja neovlašćeno korišćenje resursa uređaja za rudarenje kriptovaluta.²⁹ Mete ove vrste sajber kriminala uključuju svaki povezani uređaj, uključujući i kompjutere i mobilne telefone. Trendovi pokazuju, da sajber kriminalci u poslednje vreme sve više targetiraju infrastrukturu oblaka, međutim, iako je to tako, takva dešavanja nisu privukla značajniju pažnju ni zakonodavaca, ni agencija za sprovođenje zakona. Jedan od glavnih razloga za to je što se ovakvi slučajevi retko prijavljuju, pretežno iz razloga manjeg obima negativnih posledica. U svakom slučaju, najčešće posledice za organizacije obuhvataju

²⁷ 22. "BDO's Fall 2019 Cyber Threat Report: Focus on Healthcare". October 2019. BDO. <https://www.bdo.com/insights/business-financial-advisory/cybersecurity/bdos-fall-2019-cyber-threat-report-focus-on-health>

²⁸ "Cyber Threatscape Report. 2019." IDefense – Accenture. https://www.accenture.com/_acnmedia/pdf-107/accenture-security-cyber.pdf

²⁹ Sergiu Gatlan. "Cryptominers Still Top Threat In March Despite Coinhive Demise." April 9, 2019. Bleeping Computer. <https://www.bleepingcomputer.com/news/security/cryptominers-still-top-threat-in-march-despite-coinhive-demise/>

uvećane troškove u IT sektoru, degradiranje računarskih komponenti, uvećanu potrošnju električne energije, ali i umanjeње produktivnosti zaposlenih usled usporenog funkcionisanja radnih stanica.

5. Višedimenzionalne konvergenije i novi trendovi u sajber bezbednosti

Dramatičan razvoj industrije 4.0, u čijem središtu se nalazi razvoj i upotreba nano/bio/informacionih tehnologija u kombinaciji sa AI, robotikom, minijaturizacijom internet stvari i pametnih uređaja, imaju širok uticaj, ne samo na ekonomiju i društvo, već i na područje bezbednosti. Konvergencija, kako se ističe u stručnoj literaturi javlja se, po pravilu, uvek tamo gde se naučne discipline i ključne tehnologije kombinuju, umrežavaju i prepliću sa drugim disciplinama i tehnologijama, koje omogućavaju ili perspektivno nude novu ili dodatnu vrednost izvan sinergije. Dakle, konvergencija je daleko više od kombinacije različitih disciplina i tehnologija, jer pored sinergije generiše i novu i veću dodatnu vrednost.

U postojećem ambijentu, pogođenom virusom sa vektorom širenja, više nego jasno se može uočiti da između pandemije i sajber bezbednosti postoje čvrste konvergentne veze i odnosi. Nesporna je činjenica da pandemija kao kriza, nije za sada došla do svoje silazne putanje, usled čega produkuje celu jednu panoramu uticaja, štetnih posledica i manifestnih efekata. Jednom rečju, ona je sama po sebi izazov i konkretna pretnja širem okruženju, pa i globalnom. Sa druge strane, sajber prostor tokom poslednjih godina, sve više se tretira kao peta dimenzija ratovanja i sve se više koristi kao arena vojnog, bezbednosnog, obaveštajnog, izviđačkog i informacionog ratovanja između globalnih sila.

Brojne države izdvajaju rastuća budžetska sredstva za vođenje sukoba u sajber prostoru, razvijaju organizacione kapacitete za izvođenje operacija i usvajaju savremene doktrine, strategije i vojne recepture.³⁰ Teroristi su poslednjih godina počeli intenzivnije da koriste prednosti sajber prostora, brzinu komunikacije, lakoću, skrivanja, smanjenu mogućnost presretanja komunikacije i kontrole novčanih tokova u kripto valutama od strane policijskih ili bezbednosnih službi.³¹

Istovremeno, sajber prostor poslednjih godina, usled geostrateškog preslaganja i resetovanja odnosa među globalnim silama, koristi se sve više kao prostor za pripremu i izvođenje ofanzivnih modela hibridnog rata, u koje spada i sajber kriminal, koji je indukovao od državnih, ali često nedržavnih aktera i struktura. Sajber kriminal je, takođe, velika opasnost i izazov za većinu modernih država sveta zbog njihove izražene digitalne i ključne infrastrukture.

³⁰ Više o tome: Mladenović D., Multidisciplinarni aspekti sajber ratovanja, doktorska disertacija, Fakultet organizacionih nauka, Univerzitet u Beogradu, 2016

³¹ Opširnije: Putnik N., Sajber prostor i bezbednosni izazovi, monografija, Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu, 2009

Sušтина konvergentne veze i odnosa koji se uspostavlja između pandemije i sajber kriminala, nije samo u sinergiji štetnih efekata, povećanja ranjivosti, već u generisanju potpuno novih, pre aktuelne situacije nepoznatih i nedovoljno istraženih sajber izazova, vektora napada, konkretnih pretnji i evoluirajućih rizika koji svojim multipliciranjem i kaskadnim razvojem mogu dovesti pojedince, društvo, državu i druge subnacionalne strukture u neodrživu situaciju sa čitavim spektrom nadolazećih faktora, štetnih efekata, nepodnošljivih gubitaka i nenadoknadive štete.

Drugim rečima, u takvoj kombinatorici faktora, nastupaju, po pravilu, ireverzibilne promene koje jednostavno ne dozvoljavaju uspostavljanje prethodnog stanja. Suština te veze ili odnosa, ogleda se u tome da pandemija svojim uticajem generiše povoljnu klimu za porast međusobnih malicioznih veza i interakcija koje daju dejstvujuće efekte u formi kvantnih skokova, stvarajući tako čitav niz različitih scenarija od kojih nijedan nije potpuno povoljan i poželjan usled njihove stalno cirkularne konvegencije.

Jedna od vodećih globalnih istraživačkih i konsalting kompanija koja se inače bavi tehnološkim pitanjima, uključujući i sajber bezbednost, privatnost i upravljanje rizicima, identifikovala je 9 novih trendova u ovim oblastima za 2020-2021, koji će, kako to ističu stručnjaci, dugoročno uticati na kreatore politike, kompanije, operatere kritičnih usluga, kao i državne institucije³².

Za razliku od nekih drugih relevantnih sajber aktera, Gartner određuje vrhunske trendove kao tekuće strateške korake u bezbednosnom sajber okruženju, koji još uvek nisu široko prepoznati, ali će zbog svoje učestalosti i zamaha imati sasvim izvesno širok industrijski uticaj i značajan potencijal za disrupciju. Među najvažnije trendove, Gartner ubraja:

- Nastaju nove mogućnosti pokrivanja i reagovanja na sajber pretnje i incidente, kako bi se poboljšala tačnosti produktivnost;
- Postepeno se uvodi automatizacija bezbednosnih procesa i receptura radi uklanjanja ponavljajućih zadataka;
- Veštačka inteligencija (AI) stvara nove bezbednosne odgovornosti za zaštitu digitalnih poslovnih inicijativa;
- Uvode se glavni bezbednosni službenici na nivou kompanija koji okupljaju više silosa usmerenih na bezbednost;
- Privatnost postaje samodisciplina;
- Novi timovi „digitalnog poverenja i bezbednosti“ fokusirani su na održavanje integriteta u kome potrošači komuniciraju sa drugim učesnicima;
- Bezbednost mreže prelazi sa fokusa na modele uređaja baziranih na LAN tehnologiji u tehnologije sigurnog pristupa;
- Pristup celovitom životnom ciklusu za zaštitu dinamičkih zahteva aplikacija u oblaku;

³² <https://www.gartner.com/smarterwithgartner/gartner-top-9-security-and-risk-trends-for-2020/>

- Tehnologija mrežnog pristupa bez poverenja, počinje menjati VPN-ove.³³

Prilikom istraživanja novih pojava i procesa u sajber domenu, koji su uslovljeni pandemijom kovid 19, analitičari ENISA-e najavljuju početak nove dekade sa potpuno novim normama, dubokim promenama u fizičkim i digitalnim sistemima koji opredeljujuće utiču na fizionomiju i konfiguraciju savremenih sajber pretnji i rizika, uključujući tu i njihov evolucionu kontekst.

Primenjujući inoviranu metodologiju za procenu rizika u sajber okruženju, ENISA najpre određuje fundamentalne izazove u sajber bezbednosti, a tek nakon toga, uz pomoć metoda dedukcije definiše i osnovne trendove. Rezimirajući udarne tačke relevantnih nalaza iz napred navedenih razmatranja, prema iznetoj metodologiji, ENISA utvrđuje 10 izazova u sajber bezbednosti i to:

- suočavanje sa sistemskim i složenim rizicima;
- široko rasprostranjena primena AI;
- smanjenje nenamernih grešaka, a time i opšte ranjivosti digitalnih sistema;
- uspostavljanje diversifikovanog lanca snabdevanja i pretnji trećih strana;
- bezbednosna automatizacija i instrumentacija;
- redukovanje lažno pozitivnih rezultata;
- bezbednosne strategije bez poverenja;
- greške prilikom migracije poslovnih podataka u oblak;
- hibridne pretnje i novi modus operandi u domenu virtuelnih pretnji fizičkom svetu sa hibridnim dimenzijama;
- veće oslanjanje na javnu infrastrukturu u oblaku.

Kroz izradu najnovije izveštaja pod nazivom „Procena pretnji organizovanog sajber kriminala“ SOCTA 2020³⁴, pored razrade i akceptiranja krajolika savremenih pretnji iz domena sajber kriminala, isticanja ili razrade ranjivosti internet platformi, određivanja najugroženijih sektora – meta napada, određeno je 5 novih trendova koji su u odnosu na ranije izveštaje i period prilično modifikovani i usklađeni sa aktuelnim promenama izazvanih pandemijom kovid 19³⁵. U 5 trendova koji obeležavaju aktuelne sajber pretnje ubrajamo:

- nadogradnja zlonamernog softvera;
- pretnje postaju sve mobilnije;
- kriminalni akteri koriste nove vrste datoteka za širenje zlonamernog softvera (ISO, IMG, DOC, ZIP i XLS);
- rast ciljanog i koordinisanog ransomver napada;

³³ Isto

³⁴ EUROPOL, Procena pretnji organizovanog sajber kriminala 2020, Hag, Holandija

³⁵ Durbin, Steve, “The Future’s Biggest Cybercrime Threat May Already Be Here”, <https://www.darkreading.com/vulnerabilities---threats/the-futures-biggest-cybercrime-threat-may-already-be-here/a/d-id/1338439>, 2020

- rast broja napada automatskim injektiranjem ukradenih korisničkih imena i kombinacija lozinki putem velikog broja automatizovanih login zahteva usmerenih na web aplikacije.

Izvlačenje dubljih normativnih supstanci iz svega navedenog, podrazumeva daleko šire sagledavanje konteksta pandemije i svih propratnih pojava i nus efekata koje ona sa sobom neizbežno nosi, što predstavlja polaznu osnovu i fundamentalnu poziciju za sve političke aktere, specijalizovane i profesionalne službe, proizvođače savremenih tehnoloških sredstava i uređaja, vlasnika i operatora kritičnih infrastrukture, kao i samih korisnika/potrošača da značajno unaprede svest, znanje i potrebu zaštite od navedenih pretnji i ranjivosti, kao i razvijanje sposobnosti za prepoznavanje, preveniranje i saniranje svih izazova, pretnji, rizika i eventualnih šteta. Osnov za jedan takav poduhvat leži u formalizovanju adekvatne politike sajber bezbednosti kao integralnog dela nacionalne politike bezbednosti i dizajniranje fleksibilnog sistema i mehanizama zaštite po opšte-prihvaćenim evropskim i svetskim standardima.

Zaključak

Za razliku od prethodnih kriza i katastrofalnih događaja, pandemija kovid 19 u širokom luku i različitim intenzitetom pogađa pojedince, kompanije, javne službe, operatere kritičnih usluga, državne strukture, najpre izazivajući osećaj trajne ranjivosti, kao i permanentnog stanja ugroženosti, stvarajući promenljivo strateško okruženje u kome dominira tržište straha gde se većina građana ne oseća dovoljno bezbedno i zaštićeno.

Kovid 19 u velikoj meri ubrzava i produbljuje konfiguraciju rizičnog okruženja u kome se sistemski i evoluirajući rizici uzrokovani pandemijom susreću, umrežavaju i prožimaju zajedno sa vektorima i strateškim varijablama u domenu sajber kriminala, pri čemu dolazi do konvergencije između njih, a to praktično znači stvaranje novih hibridiziranih pretnji i rizika koji pogađaju i privredu i javni sektor i pojedince, bez razlike.

Globalna pandemija kovid 19, predstavlja, ne samo ozbiljnu zdravstvenu krizu, već i značajan rizik i vektor sajber bezbednosti. Naime, kriminalni akteri su veoma brzo shvatili potencijal globalne zdravstvene krize i prelaska svih aktivnosti iz fizičke u digitalnu sferu, što je značajno umnožilo mogućnosti za uspešnu kriminalnu aktivnost, kako po obimu, tako i po visini štete koju mogu da proizvedu.

U praksi je stvorena jedna fundamentalna asimetrija: rast i šira digitalizacija donose brojne prednosti, dobrobiti, beneficije i sl., dok se istovremeno registruje i povećanje pretnji, rizika i šteta iz sajber prostora, a naročito u domenu sajber kriminala, što potvrđuju brojne zvanične statistike na svim meridijanima.

Najnovija istraživanja, rezolutno pokazuju da se svet u globalu suočava sa rapidnim i raznovrsnim rastom sajber kriminala uz korišćenje savremenih tehnika i mehanizama. Prema istim nalazima, očekuje se masovna primena inovativnih tehnika sajber napada u kojima će se koristiti alati poput automatizovanog hakovanja sa primenom veštačke inteligencije, kao i sve veće učešće botnet mreža i interneta stvari kao vektora ranjivosti širokog spektra.

Sve češća primena interneta stvari, pametnih uređaja i veštačke inteligencije i sve veća dostupnost istih različitim akterima, uključujući i one zlonamerne, može imati takve razmere da kriminalni akteri mogu bez većih teškoća uspostaviti nove nivoe neovlašćenog nadzora građana, privrede i državnih organa, povrede privatnosti i sl., čime se otvara put za radikalno i nekontrolisano prelivanje moći između pojedinaca, korporacija i država, ali i kriminalnih aktera.

U tom kontekstu posebno zabrinjavaju statistički podaci o kretanju sajber kriminala i njegovog sve izraženijeg ubrzanja i disperzije, kao i trendova njegovog daljeg razvoja. Stručnjaci predviđaju da će sajber kriminal samo u 2021. godini pričiniti finansijsku štetu od 6 triliona američkih dolara, dok će do 2025. godine taj iznos porasti do 10,5 triliona dolara. **Taj iznos je daleko veći od štete nanete prirodnim katastrofama u svetu u isto vreme, ali i daleko nadmašuje iznose od globalne trgovine svim narkotičkim sredstvima zajedno.**

Uvažavajući sve napred navedeno, proizilazi jasan i vrlo uverljiv zaključak: svaki dalji korak u razvoju i primeni tehnoloških sredstava i dostignuća, usko je vezan sa širenjem skale rizika od njihove primene. Navedeno implicira stav, da ukoliko se nastavi ovaj trend štetnih posledica vezanih za primenu tehnoloških sredstava i dostignuća, bez adekvatnog operativnog odgovora, mora se postaviti pitanje svrsishodnosti i racionalnosti daljeg nekontrolisanog širenja digitalizacije i njene dostupnosti zlonamernim akterima, ako se prethodno ne razreše pitanja u vezi uspostave adekvatnog međunarodnog pravnog okvira u cilju sankcionisanja takvih aktivnosti, kao i definisanje savremene politika sajber bezbednosti i najzad, dizajnira efikasan i institucionalizovan sistem sajber bezbednosti sa svim pratećim elementima vezanim za organizaciju, logistiku, planiranje i operativne kapacitete.

Pandemije globalnih razmera, ukoliko su aktivno povezane sa drugim kriznim stanjima, po pravilu, su izuzetno komplikovan objekat usmeravanja, regulisanja i upravljanja. Drugim rečima, stepen upravljivosti je jako nizak, bez obzira na obuhvat, alokaciju resursa i preduzete radnje.

Suptilnija analitička razlaganja dala bi mnogo čvršću podlogu za ocenu da je situacija u vezi pandemije jedan nedovoljno upravljiv i za usmeravanje nepogodan objekat, kako u domenu formulisanja, tako i u domenu implementacije političkih mera, aktivnosti i operativnih postupaka, posebno u području sajber bezbednosti.

Literatura:

- “\$19 million worth of iPhones stolen in massive identity theft scam” June 15, (2019). 9To5Mac.
- “2020 State of Application Services Report” F5 Networks, (2020). <https://www.f5.com/state-of>
- “2020 State of Malware Report”. February, 2020. Malware Bytes.
- “BDO’s Fall 2019 Cyber Threat Report: Focus on Healthcare” (October 2019). BDO.
- “Coronavirus phishing emails: How to protect against COVID-19 scams” (2020).
- “Cost of Data Breach Report.” (2019). IBM Security, Ponemon Institute.
- “Cyber Threatscape Report. (2019).” IDefense – Accenture.
- “Email: Click with Caution – How to protect against phishing, fraud, and other scams” June,
- “Insider Threat Report”, (2019). Verizon.
- “Malware statistics and facts for 2020” July 29, (2020). Comparitech.
- “Naming the coronavirus disease (COVID-19) and the virus that causes it” (2020). WHO.
- “Physical Security Guide”. Kisi. <https://pages.getkisi.com/physical-security-guide>
- “What is a data breach and what do we have to do in case of a data breach?” European Commission. <https://www.ncsc.gov.uk/news/reckless-campaign-cyber-attacks-russian-military-intelligence-service-exposed>.
- “What is Formjacking and How Does it Work?”, Norton. <https://us.norton.com/internetsecurity>
- “What Is Phishing?”. Cisco. <https://www.cisco.com/c/en/us/products/security/email>
- “What you – and your company – should know about cyber insurance”, August 20, 2019.
- 2019. Cisco. <https://www.cisco.com/c/dam/en/us/products/collateral/security/email>
- 2019. Kaspersky. <https://securelist.com/ddos-report-q1-2019/90792/9583-4d86-9d1e-8b2735af5168.xhtml>
- Bleeping Computer. <https://www.bleepingcomputer.com/news/security/cryptominers-still-top>
- Durbin, Steve, (2020). “The Future’s Biggest Cybercrime Threat May Already Be Here”, <https://www.darkreading.com/vulnerabilities-threats/the-futures-biggest-cybercrime-threat-may-already-be-here/a/d-id/1338439>
- EUROPOL, Procena pretnji organizovanog sajber kriminala 2020, Hag, Holandija
- Evropska komisija, COM (2020). 605 final, Brisel, str. 8

- Fox Business, White House confirms cyberattack report on U.S. Treasury by foreign government, www.foxbusiness.com
- Harjinder, S.L., Lynsay A., S., Jason R.C.N., Arnau, E., Gregory, E., Carsten M. & Xavier, B. (2020). Cyber Security in the Age of COVID-19: A Timeline and Analysis of Cyber-Crime and Cyber-Attacks during the Pandemic, str. 1-2
- Herbert, S. (2016). Complexity, Systemic Risks and Converging Technologies, <http://www.herbert.saurugg.net/2016/blog/vernetzung-und-komplexitaet/complexity-systemic-risks-and-converging-technologies>
- Izveštaj Europol o sajber kriminalu za 2020. godinu. <https://www.europol.europa.eu/newsroom/news/covid-19-sparks-upward-trend-in-cybercrime>
- <https://9to5mac.com/2019/06/05/19-million-worth-of-iphones/>
- <https://blog.malwarebytes.com/101/2019/05/everything-you-need-to-know-about-atm-attacks-and-fraud-part-1/>
- <https://enterprise.verizon.com/resources/reports/insider-threat-report.pdf>
- https://resources.malwarebytes.com/files/2020/02/2020_State-of-Malware-Report.pdf
- <https://securityboulevard.com/2020/11/the-enisa-cybersecurity-threat-landscape/>
- <https://us.norton.com/internetsecurity-online-scams-coronavirus-phishing-scams.html>
- https://www.accenture.com/_acnmedia/pdf-107/accenture-security-cyber.pdf
- <https://www.bdo.com/insights/business-financial-advisory/cybersecurity/bdos-fall-2019-cyber>
- <https://www.comparitech.com/antivirus/malware-statistics-facts/>
- <https://www.gartner.com/smarterwithgartner/gartner-top-9-security-and-risk-trends-for-2020/>
- <https://www.gartner.com/smarterwithgartner/gartner-top-9-security-and-risk-trends-for-2020/>
- <https://www.ibm.com/security/data-breach>
- <https://www.oreilly.com/library/view/learning-malware-analysis/9781788392501/17a1735d>
- <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming>
- Jovi, U. (2019). "Everything you need to know about ATM attacks and fraud: Part 1." May 29, (2019). Malwarebytes Labs.
- Mark, L. & Daniel, P. (2018). Securitization and the global politics of cybersecurity, *Global Discourse: An interdisciplinary journal of current affairs*, Volume 8, Number 1, January, Bristol, Engleska, 2020, pp. 100-115
- Mladenović D. (2016). *Multidisciplinarni aspekti sajber ratovanja*, doktorska disertacija, Fakultet organizacionih nauka, Univerzitet u Beogradu

- Monnappa, K.A. (2018). "Learning Malware Analysis." June 2018. O'reilly.
- Oleg, K., Ekaterina, B. & Alexander, G. (2019). "DDoS attacks in Q1 2019" May 21,
- Putnik N. (2009). *Sajber prostor i bezbednosni izazovi*, monografija, Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu
- Sergiu, G. (2019). "Cryptominers Still Top Threat In March Despite Coinhive Demise." April 9, 2019.
- Talos. <https://blog.talosintelligence.com/2019/08/cyber-insurance-FAQs.html>
- Tomer, S. (2019). "Updated: This DDoS Attack Unleashed the Most Packets Per Second Ever. Here's Why That's Important." April 30, (2019). Imperva. <https://www.imperva.com/blog/this-ddos-attack-unleashed-the-most-packets-per-second-ever-heres-why-thats-important/>
- The European Union External Action Service (EEAS) (2020). "A Europe that Protects: Countering Hybrid Threats", https://eeas.europa.eu/topics/economic-relations-connectivity-innovation/46393/europe-protects-counter-ing-hybrid-threats_en accessed 27 July 2020.
- The European Union External Action Service (EEAS) (2020). "A Europe that Protects: Countering Hybrid Threats", https://eeas.europa.eu/topics/economic-relations-connectivity-innovation/46393/europe-protects-counter-ing-hybrid-threats_en accessed 27 July 2020

CONVERGENCE OF THE KOVID 19 AND CYBER CRIME PANDEMIC: CONTEXT AND SCOPE

Summary: *The deep and widespread global crisis caused by the coronavirus pandemic has directly or indirectly generated numerous and different phenomena and processes that have completely changed the perception and way of life and work and thus established a new context, radically changing the security configuration and landscape. At the same time, the current crisis has become the main accelerator of several important trends and transformations in the field of cybersecurity: first initiations, then support for the processes of privatization, militarization, and securitization of this area. In the strategic environment, two completely different, by their effects and mode of action, recent processes coincided, resulting in a fundamental asymmetry: increasing intensity, dynamics, and frequency of cyberattacks, while drastically reducing the operational capabilities of the state and other actors on the plan of their prevention and suppression.*

The main goal of the research is, first, to consider and then determine the global context that produces different and very complex interrelationships, interactions, conditionality between the spread of a pandemic on the one hand, and the expansion of hybrid threats, especially cybercrime, on the other forms, modalities, narratives, and goals.

Due to the complexity, multidimensionality, and relevance of the problem-subject set, standard methodological tools were applied during the research, based on DESK methods. In the concluding section, the conversational meaning and hybrid nature of cyber threats emphasize the importance and need to innovate existing public policies and security agendas in creating a combined hybrid response with pronounced synergistic effects.

Keywords: *Pandemic, Cybersecurity, Hybrid threats, Disruptive technologies*

TEORETSKE RASPRAVE
TRGOVINSKOPRAVNI I EKONOMSKI ASPEKT

UTICAJ POLITIKE DEVIZNOG KURSA NA TRGOVINSKU RAZMENU REPUBLIKE SRBIJE U USLOVIMA KRIZE – TRGOVINSKOPRAVNI I EKONOMSKI ASPEKT***

Sažetak: Trgovinska razmena privrednih subjekata determinisana je instrumentom „Ugovor o prodaji” koji spada u najzastupljenije, najučestalije i po obimu najbrojnije ugovore u privredi. U savremenim uslovima poslovanja, i usled procesa globalizacije, deregulacije i liberalizacije tržišta, on ima više značajnih aspekata, pre svega, imajući u vidu turbulentnost, složenost i neizvesnost poslovanja kao i primenu propisa podložnih promenama. Pored toga, na njega mogu imati značajne implikacije i svi vidovi ekonomske politike domicilne zemlje ali i indirektno dominantan uticaj međunarodnih institucija. Jedan od elemenata ekonomske politike jeste devizni kurs koji posredstvom cene i politike vođenja istog, ima znatan uticaj na trgovinske ugovore u pravnom prometu kroz pozicioniranje, konkurentnost, rast i razvoj Republike Srbije kako na domicilnom tako i na međunarodnom tržištu. Dakle, prilikom vođenja kupoprodajnih odnosa, naročito na međunarodnom nivou, neophodno je imati vrhunske stručnjake iz oblasti prava i ekonomije kako ne bi došlo do tzv. principa „pobeda jačeg” u znanju iz ove oblasti jer u tom slučaju svakako bi oni ostvarili znatno veći profit od uobičajenog. Cilj ovog rada jeste da povezujući znanje iz pravnog i ekonomskog domena, stavi fokus na dejstvo efekta politike deviznih kurseva i njegov uticaj u trgovinskom pravu i trgovini imajući u vidu sve implikacije koje su navedene a od krucijalnog su značaja u uslovima krize.

Ključne reči: trgovinska razmena, pravna regulativa, devizni kurs, pravno-ekonomski aspekti.

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; rpavlovic@megatrend.edu.rs

** Nižegorodski državni inžewersko-ekonomski univerzitet, Knjaginjino (Rusija); r.bukvic@mail.ru

*** Ovaj rad je napisan u okviru trogodišnjeg Projekta Pravnog fakulteta Megatrend Univerziteta, Beograd, broj: 2044/20 od 01.10.2020. pod nazivom „Bezbednosni izazovi savremenog društva” (FPBISD).

1. Uvod

Kuporodajni odnosi jedan su od najčešćih oblika poslovanja i prometa robe i usluga, regulisani u poslovnom svetu Ugovorom o prodaji, u kom se realizuju svi elementi prodaje privrednih društava kako na domaćem tako i na međunarodnom tržištu. Pravni odnosi i operacije koji nastaju u kuporodajnim odnosima imaju znatan uticaj na subjekte poslovnog odnosa a Ugovor o prodaji je istovremeno i pravni osnov trgovačke razmene i instrument trgovinskog prometa na domaćem i na inostranom tržištu. S ekonomskog aspekta ugovor o kupoprodaji je najvažniji od svih ugovora prometa dobara, jer se pomoću njega kao pravnog instrumenta sprovodi najveći deo i obim tog prometa, i dolazi na prvo mesto po važnosti i učestalosti, i kao sredstvo prometa na tržištu trpi uticaj raznih politika, faktora i pravnih sistema koji ga regulišu.

Savremene uslove poslovanja karakteriše visok stepen turbulentnosti, neizvesnosti, globalizacija, liberalizacija i deregulacija tržišta. Oni trpe jak uticaj međunarodnih institucija, koji se izražava u internacionalizaciji, kao i informatizacije, promena u domaćoj pravnoj regulativi i uspostavljanja unifikacije prava međunarodne kupoprodaje koja će odgovarati potrebama i zahtevima savremene trgovine i prometa dobara¹ a time i veći rizik u poslovanju. Ne treba izostaviti veoma bitan aspekt državnih politika koje kroz mere ekonomske politike (mone taro-devizne i fiskalne) imaju značajan uticaj na sve subjekte prava te na taj način uspostavljaju sistem koji i same subjekte stavlja u nepoznanice, a što može imati i negativnu konotaciju, naročito u tranzicionim i nerazvijenim zemljama, u kriznim situacijama subjekata ponaosob, kao i generalno, u uslovima krize.

Imajući u vidu navedeno „od menadžera se traži razumevanje budućnosti, novih načina konkurencije, blagovremena spoznaja mogućnosti i njihovo efikasno korišćenje. Više nije dovoljno biti samo dovoljno dobar da bi se opstalo u složenim i dinamičnim vremenima, već se mora obezbediti mesto među najboljima, da bi se obezbedila egzistencija. Svi privredni subjekti funkcionišu i egzistiraju zahvaljujući viziji, znanju, veštini i mudrosti menadžmenta, njihovom odnosu prema riziku, sposobnosti prilagođavanja, njihovom stavu prema budućnosti i poslovnim idejama koje poseduju. Bitno je da domaći učesnici poslovnih i privrednih tokova uče brže i efektivnije od ostalih, da bismo stvorili mogućnost da sustignemo svet koji je već prihvatio nove načine poslovanja uz negovanje principa etike, morala i filantropskog ponašanja”², uz neizostavno poznavanje efekata ekonomske politike vođene od strane državnih vlasti i zakonskih imperativnih normi (i domaćih i međunarodnih). Dakle, pri vođenju kupoprodajnih odnosa, naročito na međunarodnom nivou, neophodno je imati vrhunske stručnjake iz oblasti prava i ekonomije kako ne bi došlo do tzv. principa „pobeda jačeg” u znanju iz ove oblasti jer u tom slučaju svakako bi oni ostvarili znatno veći profit od uobičajenog.

¹ A. Goldštajn (1970): *Međunarodno trgovačko pravo*, Zagreb, Informator, str. XXXII.

² V. Baltazarević (2008): *Poslovno pravo*, Megatrend univerzitet, Beograd, str. 2.

Ako se ima u vidu napred rečeno, važnu ulogu u segmentu kupoprodaje ima devizni kurs. Njime se obračunavaju ili vezuju cene dobara i usluga (kao osnovni elementi ugovora o prodaji) a to se direktno odražava na cenu koju plaćaju subjekti prava – kupci-poverioci kroz novčani iznos koji moraju platiti, ali i na prodavca-dužnika koji prodaje u kontekstu dobitka koji će steći, da li će biti konkurentan s datom cenom i da li mu se proizvodnja uopšte isplati. Takođe, bitan aspekt analize efekata deviznih kurseva je činjenica da on utiče na konkurentnost, rast i razvoj nacionalne ekonomije.

Povezujući znanje iz pravnog i ekonomskog domena, cilj ovog rada je da stavi fokus na dejstvo efekta politike deviznih kurseva i njegov uticaj u trgovinskom pravu i trgovini imajući u vidu implikacije koje su navedene a od krucijalnog su značaja u uslovima krize gde se nalazi i Republika Srbija.

2. Realni devizni kurs i njegove implikacije na trgovinske kupoprodajne odnose i trgovinsku razmenu – pravni aspekt

Proces globalizacije i deregulacije tržišta koji donosi ubrzan način poslovanja, dinamičan razvoj ekonomskih odnosa s inostranstvom, moćan uticaj međunarodnih monetarnih institucija i politika imaju jako dejstvo na ugovor o kupoprodaji koji nužno trpi sve mere i faktore koji utiču na njega kao i različite pravne sisteme koji ga uređuju. S obzirom da je ova vrsta ugovora u privredi najzastupljenija, kako po svojoj važnosti, tako i po svojoj učestalosti u praksi, bilo na domaćem ili međunarodnom tržištu, veoma je važno da se na jedan sveobuhvatan način sagledaju svi relevantni uticaji, dejstva, politike, procedure i pravni okviri jer on ima posledično svoja dejstva ne samo na sve subjekte kupoprodajnog odnosa već i na domicilnu ekonomiju.

Politika deviznog kursa, jedan od važnih faktora formiranja realnih cena kod ugovora o kupoprodaji, ima bitnu ulogu za domaće kompanije (proizvođače, prodavce, izvoznike) jer utiče na njihovu ekonomsku poziciju i konkurentnost. Sem toga, prihvatanje i ratifikacija sporazuma nametnutih od strane međunarodnih institucija, zakonskih propisa, uzansi i sl., dodatno utiču na poslovanje domaćih privrednih društava. Naime, pravo kupoprodaje kao eminentno „internacionalističko” pravo u tom kontekstu, otuda što svugde ima isti osnov i cilj, treba da pribegne stalnom usavršavanju nacionalnog pravnog sistema kroz prihvatanje drugih pravnih sistema kao „put za prevazilaženje divergentnosti nacionalnih pravnih sistema, put kojim se dolazi, bez formalnog sporazumevanja između država, do pojave jedinstvenih, unificiranih pravila, do jedne faktičke unifikacije pod uticajem istih potreba”,³ što bi sve moralo dovesti – kombinovanim dejstvima faktičkih i formalnih tj. ugovornih međudržavnih unifikacija –

³ T.B. Blagojević (1966): *Savremeni društveni značaj unifikacije prava u međunarodnim razmenama*, Institut za uporedno pravo, Beograd, str. 7.

do univerzalističkog sistema prava kupoprodaje koji postepeno postaje realnost, a čija će se potreba osećati utoliko više ukoliko se budu intenzivirala i pojačavala ekonomska povezanost nacionalnih privreda i njihova međuzavisnost kao posledica sve veće podele rada i specijalizacije.⁴ Već iz postavki, koje datiraju pre uspostave pomenutih propisa, vidi se da se još pre 20 godina pravna nauka zalagala za unifikaciju pojedinih pravnih sistema. No, nije uzimano u obzir ekonomsko dejstvo, tj. vođenje ekonomske politike i njenog uticaja na efekte kupoprodaje.

Dve su vrste valutnih klauzula. Kada je ugovorena prava – klauzula plaćanja u stranoj valuti – naravno ako je takva klauzula prema zakonu ugovora punovažna, pravna pravila koja važe za novčanu obavezu izražena u domaćoj valuti, biće primenjena i za obavezu u stranoj valuti (na primer, pravilo o nominalnoj vrednosti novca – načelo monetarnog nominalizma, prema kom se dužnik oslobađa duga plaćanja nominalnog iznosa, te će u slučaju pada vrednosti odnosno strane valute poverilac izgubiti). Drukčija je situacija kada je ugovorena druga klauzula – plaćanje prema vrednosti strane valute. U slučaju da dođe do promene vrednosti strane valute prema kojoj se ima izmeriti visina duga, na primer, da ta valuta devalvira – promeni joj se službeni paritet prema zlatu ili se na slobodnom tržištu (valutnoj berzi) formira kurs koji odstupa od službenog pariteta, nastaje niz problema. Ovde se određuje valuta ugovora (valuta cene) koliko se duguje (vrednost obaveze), a valutom plaćanja se utvrđuje način plaćanja. Pitanje valutnih klauzula u našem pravu bilo je regulisano još u čl. 68. Zakona o deviznom poslovanju i platnom prometu sa inostranstvom (iz 1965), koji kaže: „Zabranjeno je zaključivanje svih poslova u Jugoslaviji u zlatu kao i svih trgovinskih poslova kojima bi se iznos obaveze u dinarima vezivao za zlato ili neku stranu valutu”. Odatle proizilazi da su prema našem pravu klauzule plaćanja prema vrednosti zlata ili prema vrednosti neke strane valute, ako je neka novčana obaveza izražena u domaćoj valuti – nevažeće. Nevažeće su i klauzule plaćanja u zlatu za poslove u Jugoslaviji. Zaključivanjem *ad contrario* bile bi punovažne klauzule plaćanja u zlatu koje prelaze okvire unutrašnjeg novčanog opticaja tj. u međunarodnom ugovoru kao i sve klauzule kojima bi se iznos obaveze izražen u stranoj valuti vezivao za zlato ili neku drugu stranu valutu (naravno kada je ugovaranje takvih obaveza po deviznim propisima dozvoljeno, a to će biti, po pravilu, samo u spoljnotrgovinskim poslovima).⁵ Ovo bi po analogiji važilo i za klauzule prema vrednosti robe posebno za indeksne klauzule, tako da bi i one, ako bi iznos obaveze u dinarima bio za njih vezan, bile nevažeće.⁶

⁴ V. Krulj (1972): *Dejstva ugovora o kupoprodaji – svojina, predaja, rizik, cena*, Institut za uporedno pravo, Beograd, str. 8.

⁵ V. Krulj (1963): *Pravna dejstva monetarnih promena i međunarodna plaćanja*, Beograd, Pravni leksikon (1970), str. 996, 1262, 1351, 1364.

⁶ V. Krulj (1972): *Dejstva ugovora o kupoprodaji – svojina, predaja, rizik, cena*, Institut za uporedno pravo, Beograd, str. 170–172.

Prema M. Cemoviću⁷ slabosti autarkičnog privrednog protekcionizma se ne mogu otkloniti i prevazići time što se učinak razlika u cenama, koje se ostvaruju u izvozu roba u odnosu na cene na domaćem tržištu, amortizuje tekućim usklađivanjem kursa dinara s inostranim valutama i sve većim izvoznim stimulacijama. Tim merama se samo prevazilaze stvarne ekonomske prepreke koje stoje na putu privrednim subjektima za uključivanje u međunarodnu robnu razmenu na datom stepenu produktivnosti njihovog rada i njihove ukupne privredne i poslovne efikasnosti. Ali se one ne otklanjaju. U cenama finalnih prizvoda koje se ostvaruju u izvozu veoma često nema ekonomskog prostora za visoke domaće cene upotrebljenih sirovina, ugrađenih repromaterijala itd. Taj raskorak u cenama na domaćem i svetskom tržištu je neretko tako velik da se prosto ne može pokriti izvoznim stimulacijama i drugim olakšicama za izvoznika. U datim prilikama prostim kupoprodajnim odnosima mogu da ostvare po domaćim cenama veću zaradu, a oni su uz to veoma često u položaju da mogu da iznuđuju plaćanja dela svojih proizvoda u deviznim sredstvima po važećem deviznom kursu. Posledica takvih odnosa je da se objektivno smanjuje ekonomski interes za izvoz roba pre svega na konvertibilno tržište. Deo poslovnih gubitaka nastalih izvozom robe oni pokušavaju da nadoknade i pokriju prodajom deviza s odgovarajućim „šticungom”, dalje, iz pozitivnih efekata u kursnim razlikama i pritiskom na povećanje cena onog dela svojih proizvoda, koji prodaju na domaćem tržištu.

U specifikovanju modela diferencijalnog podnošenja rizika na strani uvoza i potražnje na strani tržišta robe kojom se trguje bitan je uticaj deviznog rizika na ravnotežne cene i količine. Za nekoliko empirijskih slučajeva trgovine SAD i Nemačke 1965–1975 utvrđeno je da je neizvesnost deviznog kursa imala značajan uticaj na cene, ali nije značajno uticala na obim trgovine. Ovi efekti na cene podržavaju prethodne rezultate istraživanja o valutnoj denominaciji izvoznih ugovora, naime da je, s izuzetkom nekih američkih uvoza, većina trgovine uglavnom denominovana u valuti izvoznika.⁸

Kurs nije samo instrument obračuna u spoljnotrgovinskoj razmeni, već ima šire značenje. Visina kursa utiče na visinu dažbina, tj. na osnovicu koja služi za obračun uvoznih dažbina, a na taj način i na cene robe i usluga iz izvoza. Isto tako, na strani izvoza, osnovica utvrđena prema važećem kursu opredeljuje visinu izvoznih stimulacija. Visina kurseva bitno utiče na stimulaciju izvoznika da povećaju izvoz. Od toga na koji način se formira kurs dinara, najvećim delom, zavise odnosi između kurseva koji se formiraju na domaćem tržištu za sve devize i kurs dinara na stranim deviznim tržištima. Realnost kursa, prema tome, bitan je faktor koji opredeljuje većim delom uslove privređivanja, a naročito onih orga-

⁷ M. Cemović (1982): *Devizni sistem i ekonomski odnosi Jugoslavije sa inostranstvom*, Obod, Cetinje, str. 14–15.

⁸ P. Hooper, S. Kohlhagen, (1978): “The Effect of Exchange Rate Uncertainty on the Prices and Volume of International Trade”, *Journal of Intenational Economics*, 8(4), p. 483.

nizacija čije je učešće u međunarodnoj podeli rada veće i koji utiče na formiranje odnosa između domaćih i svetskih cena i, na taj način na konkurentnost zemlje i čitave privrede na svetskom tržištu. Realan kurs je, dakle, nužnost i bitan element deviznog sistema. Nerealan kurs koji se sprovodi u našoj zemlji izazvao je niz poremećaja. Devalvacije dinara u nekim periodima, mada su na prvi pogled predstavljale efikasnu meru protiv negativnih trendova u ekonomskim odnosima s inostranstvom, za uspostavljanje adekvatnih robnonovčanih odnosa, zaustavljanje prekomernog rasta cena itd., brzo su bile poništavane prenošenjem uvećanih troškova uvoza na domaće cene, čime se inflacija dalje podsticala i tako smanjivala stimulacija za izvoz.⁹

Iz izloženog se vidi da postoje preteče koje su se bavile ovom problematikom kod kupoprodajnih ugovora. Danas postoje zakonski propisi, međunarodne konvencije, pravila, uzanse, sprazumi, kodeksi i sl. koji uređuju oblast kupoprodaje kroz njihov instrument: Ugovor o prodaji. Nacionalni tretman je jedan od najznačajnijih principa međunarodne trgovine i investicija. Njime se zabranjuje diskriminacija proizvoda i investitora na osnovu njihovog porekla ili nacionalnosti.¹⁰

Prema Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju¹¹ Zajednica i Srbija će sarađivati i na taj način olakšati proces ekonomske reforme da bi poboljšale razumevanje osnova svojih ekonomija, formulaciju i primenu ekonomske politike u tržišnim ekonomijama. U tom cilju Zajednica i Srbija će sarađivati radi: a) razmene informacija o makroekonomskim rezultatima i mogućnostima kao i o razvojnim strategijama; b) zajedničke analize ekonomskih pitanja od zajedničkog interesa, uključujući oblikovanje ekonomske politike i instrumenata za njenu primenu; v) promovisanje šire saradnje radi ubrzavanja prenosa znanja i iskustva (*know-how*) i pristupa novim tehnologijama. Srbija će stremiti ka uspostavljanju funkcionalne tržišne ekonomije i postepeno će usklađivati svoju politiku s politikom evropske Ekonomske i monetarne unije usmerene ka stabilizaciji. Na zahtev srpskih vlasti, Zajednica može pružiti pomoć oblikovanu tako da podrži napore Srbije u tom pravcu. Saradnja će takođe imati kao cilj jačanje vladavine prava u oblasti poslovanja putem stabilnog i nediskriminatornog zakonodavnog okvira kojim se reguliše trgovina. Saradnja u ovoj oblasti će uključiti razmenu informacija o načelima i funkcionisanju evropske ekonomske i monetarne unije.

U Sporazumu se uočava indirektna dominacija međunarodnih institucija u domenu pravne i ekonomske politike, pre svega monetarne, u cilju pomaganja Srbiji u postizanju stabilizacije i regulacije trgovine, te na taj način i poboljšanje konkurentnosti. Istina ili zabluda? Dominacija jače sile ili iskrena volja da se

⁹ M. Cemović, (1982): *Devizni sistem i ekonomski odnosi Jugoslavije sa inostranstvom*, Obod, Cetinje, str. 95–96.

¹⁰ F. Ortino, (2005): *From 'non-discrimination' to 'reasonableness': A Paradigm Shift in International Economic Law?*. NYU School of Law, p. 9.

¹¹ Zakon o potvrđivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između evropskih zajednica i njihovih država članica, sa jedne strane, i Republike Srbije, sa druge strane, *Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori*, 83/2008, čl.89.

pomogne našoj zemlji? Ovo je oduvek bilo aktuelno pitanje i rasprava eminentnih domaćih i inostranih eksperata.

Zakon o spoljnotrgovinskom poslovanju¹² uređuje spoljnotrgovinsko poslovanje u skladu s pravilima Svetske trgovinske organizacije i propisima Evropske unije, kao i nadležnost Agencije za strana ulaganja i promociju izvoza (čl.1). Strana roba uvezena na teritoriju Republike Srbije neće imati manje povoljan tretman od tretmana koji ima slična domaća roba (čl.7. st. 1). Ovde se želi postići nediskriminatorni efekat, mada uvek ostaje pitanje da li je u praksi to zaista i tako, naročito u uslovima slobodne konkurencije, i da li je međunarodnim monetarnim institucijama odista prihvatljivo vođenje realne monetarne politike u cilju razvoja Srbije, male, nerazvijene zemlje koja je u tranzicionoj stagflaciji, ili je ta čast prepuštena njima. Značaj efekata vođenja politike realnog deviznog kursa pokazuje dugogodišnja polemika koja nije dobila epilog i primenu u praksi, a što je od značaja za Srbiju, naročito u uslovima krize.

3. Efekti realnog deviznog kursa na trgovinsku razmenu republike Srbije – ekonomski aspekt

Pošto savremeni uslovi poslovanja, koji nose čitav niz i brzinu promena u svim sferama društveno-ekonomskih i pravnih odnosa, jačanje i dominaciju međunarodnih, naročito međunarodno-monetarnih institucija, promena regulative i načina poslovanja, ulazak na svetsko tržište i sl., kao i opšti makroekonomski ambijent i ekonomska politika nacionalne ekonomije imaju krucijalni značaj na konkurentnost privrede na međunarodnom tržištu, politikom realnog deviznog kursa, kao jednog od faktora ekonomske politike, koji ima značajne implikacije na konkurentnost, platni bilans i zaduženost zemlje, treba stvoriti uslove koji će stimulatивно delovati na trgovinsku razmenu i poboljšanje kako domaće tako i međunarodne pozicije i stepena razvoja Srbije.

Bez obzira na dugotrajne diskusije o ulozi države u privrednom životu, neosporno je da nema države čiji nosioci ekonomske vlasti ne nastoje da vode ekonomsku politiku u nacionalnoj privredi. Srbija je prihvatila koncepte neoliberalističke politike, Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju i postavke vašingtonskog dogovora, da bi se našla u međunarodnoj podeli rada i na međunarodnoj sceni. Tako je uz devalviranje domaće valute i proglašenje njene konvertibilnosti uz liberalizaciju spoljne trgovine otvorila vrata stranom kapitalu za prisvajanje vredne imovine po niskim cenama¹³, dok je politikom deviznog kursa, kroz apresijaciju dinara uticala na neisplativost međunarodne trgovinske razmene te je bilans tekućih transakcija

¹² Zakon o spoljnotrgovinskom poslovanju, Sl. glasnik RS, 36/2009, 36/2011 – dr. zakon, 88/2011 i 89/2015 – dr. zakon, čl.1, st.1 i čl. 7. st 1.

¹³ H. Aage (1993): "Sustainable Transition in Russia and Eastern Europe", u: *European Association of Evolutionary Political Economy*, (EAEPE), 28-30 October, 1993, Barcelona, p. 2.

u pogledu izvoza robe bio negativan. „Daleko veće prednosti ima zemlja ako je njena valuta osnovna rezervna valuta međunarodnog monetarnog sistema. Njena valuta se tezauriše u deviznim rezervama drugih zemalja, svaki pad njene vrednosti stimuliše izvoz SAD a umanjuje vrednost deviznih rezervi drugih zemalja. SAD mogu sebi da dozvole velike deficite trgovinskog i platnog bilansa jer druge zemlje rado idu s njima u suficit povećavajući time svoje devizne rezerve”¹⁴

Tabela 1. Kretanje cena u Srbiji i Evrozoni, 2001-2019

Godina	Srbija – potrošačke cene		Evrozona – potrošačke cene		Ps/Pe	Kumulativ
	Stopa rasta	Indeks	Stopa rasta	Indeks		
					1	1
2001.	40,7	140,7	2,05	102,05	1,3787	1,3787
2002.	14,8	114,8	2,32	102,32	1,1220	1,5469
2003.	7,8	107,8	1,98	101,98	1,0571	1,6352
2004.	13,7	113,7	2,32	102,32	1,1112	1,8171
2005.	17,7	117,7	2,25	102,25	1,1511	2,0916
2006.	6,6	106,6	1,90	101,90	1,0461	2,1881
2007.	11,0	111,0	3,07	103,07	1,0769	2,3564
2008.	8,6	108,6	1,58	101,58	1,0691	2,5193
2009.	6,6	106,6	0,93	100,93	1,0562	2,6608
2010.	10,3	110,3	2,21	102,21	1,0792	2,8713
2011.	7,0	107,0	2,76	102,76	1,0413	2,9899
2012.	12,2	112,2	2,22	102,22	1,0976	3,2818
2013.	2,2	102,2	0,85	100,85	1,0134	3,3257
2014.	1,7	101,7	-0,17	99,83	1,0187	3,3880
2015.	1,5	101,5	0,25	100,25	1,0125	3,4303
2016.	1,6	101,6	1,10	101,10	1,0050	3,4472
2017.	3,0	103,0	1,34	101,34	1,0164	3,5037
2018.	2,0	102,0	1,52	101,52	1,0047	3,5203
2019.	1,9	101,9	1,33	101,33	1,0056	3,5401

Izvor: Statistički bilten (2020); eurozone.inflation monthly; Proračuni autora

Devizni kursevi u trgovinskoj razmeni, sami za sebe, ne mogu biti merilo za odnose u međunarodnoj trgovini usled dejstva brojnih mera koje se javljaju kako na domaćem tako i na inostranom tržištu. No, kako veći deo tih mera i politika utiče i na njegovo formiranje značajno je analizirati politiku deviznih kurseva i njenih implikacija u trgovinskoj razmeni ali i u uticaju na ekonomske tokove i kokurentnost, s obzirom na međusobnu uslovljenost.

¹⁴ O. Kovač (2011): „New Institutions and Mechanisms for Resolving the Sovereign Debt Crisis in EU“, *International Scientific Conference: FORCES DRIVING THE REVIVAL OF THE COMPANIES AND ECONOMY, Proceedings*, Megatrend University, Belgrade, December 3rd 2010, p. 64.

Tabela 2. Kretanje zvaničnog i realnog deviznog kursa u Srbiji, 2001–2019

Godina	Zvanični kurs	Realni kurs	Kumulativ Ps/Pe	Realni kurs
	evro/din	Baza =2000	Baza= 2005	Baza= 2005-
2001.	59,7055	82,31812	-	-
2002.	61,5845	95,26511	-	-
2003.	68,4861	111,9873	-	-
2004.	79,0803	143,6926	-	-
2005.	82,9904	173,5830	1	82,9904
2006.	84,1101	184,0392	1,04612	87,9896
2007.	79,9640	188,4289	1,12661	90,0886
2008.	81,4405	205,1706	1,20447	98,0925
2009.	93,9517	249,9863	1,27213	119,5190
2010.	103,0431	295,8779	1,37282	141,4599
2011.	101,9502	304,8186	1,42947	145,7344
2012.	113,1277	371,2610	1,56903	177,5007
2013.	113,1369	376,2613	1,59003	179,8914
2014.	117,3060	397,4344	1,61982	190,0142
2015.	120,7328	414,1447	1,64001	198,0035
2016.	123,1179	424,4149	1,64813	202,9137
2017.	121,3367	425,1263	1,67512	203,2538
2018.	118,2716	416,3464	1,68304	199,0561
2019.	117,8524	417,2044	1,69251	199,4663

Izvor: Statistički bilten (2020), Proračuni autora

Prihvativši liberalističke i tržišne koncepte, Srbija je prihvatila politiku „prljavog” fluktuirajućeg (fleksibilnog) deviznog kursa. Ona je bazirana na konceptu nerealnog deviznog kursa dinara koji ima negativne konsekvence na konkurentnost proizvoda, preduzeća, privrede, i ekonomije uopšte. Od 2001. dinar je konstantno apresirao u odnosu na evro što je u znatnoj meri uticalo na slabiju konkurentnost domaćih proizvoda na svetskom tržištu. Precenjena vrednost dinara (tabele 1 i 2) pogodovala je uvozu a destimulativno je uticala na izvoz domaćih proizvoda. Stimulisanjem uvoza forsirana je potrošnja stranih potrošačkih dobara, koji su s jeftinim evrom ostvarivali znatno veću konkurentnost od stvarne, što je dovelo do smanjenja tražnje za domaćim proizvodima i manjeg stepena korišćenja kapaciteta domaćih proizvođača.¹⁵

U periodu 2001–2019 dinar je apresirao 317,2%. Ako za baznu godinu uzmemo 2005, shodno metodologiji Narodne Banke Srbije, od 2005. do 2019. dinar je apresirao 99,5%. Apresijacija dinara u odnosu na evro bila je najizraženija u periodu od 2001 do 2005. U periodu od 2006. do 2012. dinar je značajno

¹⁵ S. Stamenković et al. (2011): „Economic Policy as a Catalyst for the Development of Competitive Agricultural Sector and Stimulation of Agricultural Entrepreneurship“, *International Scientific Conference: Strengthening the Competitiveness and Economy Bonding of Historical Banat – SCEBB, Proceedings*, Megatrend University Belgrade, Vršac, 28-29 september, p. 128.

apresirao ali u manjem intenzitetu u prethodnom periodu. Od 2013, s izuzetkom 2014, gde je neznatno depresirao (0,17%), dinar u odnosu na evro takođe apresira ali u znatno manjem obimu. Posmatrano s aspekta trgovinskih kupoprodajnih odnosa prodavac za jedan evro izvoza po zvaničnom kursu u 2019. dobija 117,852 dinara (RSD) a po realnom kursu (sa baznom 2000. godinom) dobio bi 417,204 dinara, što je za 254% više, odnosno ako uzmemo kao baznu godinu 2005. onda bi za jedan evro dobio realno 199,466 dinara, što bi za 69,25% bilo više. U tom smislu domaći proizvođač gubi dok je uvoznik na dobitku.

Izražena apresijacija dinara, koja znatno jača dinar u odnosu na konvertibilne valute razvijenih zemalja, obara konkurentnost domaćih proizvođača dobara i usluga na svetskom tržištu, a stimuliše uvoz inostranih proizvoda dobara i usluga koji bivaju na domaćem tržištu konkurentniji od domaćih proizvođača, „što anulira sve pokušaje privrednih društava da ostanu konkurentna u izvozu i na domaćem tržištu”.¹⁶

Pri ovakvoj politici deviznog kursa, domaći proizvođači su praktično hendikepirani u odnosima trgovinske razmene dobara i usluga. U prilog tome možemo navesti primer Švajcarske se, koja u momentu značajne apresijacije franka, nije ponosila kako je njihova valuta jaka, već je, naprotiv, intervenisala na finansijskom tržištu kako bi ga fiksirala u odnosu na druge konvertibilne valute. Kao rezultat te mere zaštitila je domaće proizvode i usluge koji su bili ugroženi kupovinom istih od inostranih konkurenata koje su domaći kupci mogli povoljnije kupiti sa jakim frankom. Dakle, koliko je dinar jači od sopstvene realne vrednosti, toliko dobijamo jeftiniji evro, čime toliko jeftinije možemo kupiti proizvode i usluge u inostranstvu na uštrb kupovine od domaćih proizvođača (prodavca).

„Stabilizacija, liberalizacija i privatizacija se tretiraju kao ciljevi sami po sebi. Stabilna finansijska situacija, niska inflacija, stabilan devizni kurs, privatizacija i liberalizacija privrede treba da budu sredstva ekonomske strategije, a fundamentalni cilj reformi treba da bude postizanje bržeg privrednog rasta i porast standarda stanovništva. U Srbiji je relativno lako i brzo stabilizovan devizni kurs i uspostavljena je takozvana interna konvertibilnost dinara zahvaljujući odgovarajućim deviznim rezervama. Sprovodeći tranzitorne promene u okviru kreditno-monetarne i devizne politike, nosioci ekonomske vlasti u Srbiji centralnu banku zamenili su monetarnim odborom, a čije su osnovne karakteristike: automatizam i odsustvo (diskrecione) monetarne politike, te interna konvertibilnost uz fiksni devizni kurs. S deviznim kursom dinara koji je zapravo bio fiksni, u situaciji kada je domaća inflacija mnogo veća nego u zapadnim privredama, došlo je do realne apresijacije dinara. Na taj način naglo je smanjena konkurentnost domaćih proizvoda i na našem i na stranim tržištima. U takvoj situaciji skoro da bilo kakav izvoz postaje nerentabilan, a uvoz ekonomski veoma atraktivan. Ovakva politika deviznog kursa čini uvozu robu jeftinijom i konkuren-

¹⁶ O. Kovač (2006): „Konkurentnost i politika deviznog kursa u Srbiji“, *Megatrend revija*, Vol. 3(1), Megatrend univerzitet, Beograd.

tnijom na srpskom tržištu, Istovremeno, sve što se proizvodi u Srbiji skupo je i nekonkurentno i na domaćem i na stranom tržištu”.¹⁷

„Ono čime su se naši ekonomski reformatori i njihovi neoliberalni istomišljenici od 2000. godine posebno ponosili jeste stabilan kurs dinara i „zdrav” bankarski sistem, koji je skoro u celini prepušten u ruke inostranog kapitala.”¹⁸ Ovakva kretanja dobrim delom objašnjavaju stanje nacionalne ekonomije i gušenje domaće proizvodnje koja nije cenovno konkurenta ni na inostranom ni na domaćem tržištu pri čemu se „strancima ustupa dobar deo domaćeg tržišta, bez borbe, što je jednostavno neshvatljivo, dok se u isto vreme obara vrednost naših preduzeća”¹⁹. Naročito zabrinjava činjenica da se problem realnog deviznog kursa posmatra izolovano, kao incident ili defekt koga treba rešavati većom ili manjom korekcijom kursa nacionalne valute, a ne tretira se kao jedan važan element standardne ekonomske doktrine, koja je, nažalost, dominantna u našoj naučnoj i stručnoj javnosti.²⁰

Dok svetska ekonomija pod udarom krize ‚upumpava’ novac u finansijski sektor, koji je po prirodi uslužan, na marginama interesovanja ostaju realna ekonomija i održivi razvoj²¹, kao i konkurentnost preduzeća i spoljni dug Srbije, uzrokovan dobrim delom apresijacijom domaće valute, koji predstavlja ozbiljnu opasnost jer pod uticajem svetskih oligarhijskih sila primorava zemlju na dodatno zaduživanje koje sa sobom nosi veoma ozbiljne posledice koje će se manifestovati u bližoj ili daljoj budućnosti (mada je i sada to evidentno) i dovesti do dužničkog ropstva.²² Precenjena domaća valuta i visoka kamatna stopa recept su za propast.²³

Politika nerealnog deviznog kursa značajno je umanjila konkurentnost domaćih proizvoda pa su inostrani proizvodi postali jeftiniji. Takođe, usled rasta inflacije, postojeće „devizne rezerve”, kojim je raspolagalo stanovništvo, „istopljene” su usled precenjenosti vrednosti dinara i stalno rastućih cena. To je uticalo i na rast zaduživanja stanovništva, naročito uzimanjem kredita u stranoj valuti, uz verovanje u tobožnju stabilnost deviznog kursa, čije održavanje na limitiranom nivou nije ekonomski održivo na dugi rok, pa se već osiromašeno stanovništvo usled relativno blagog „pucanja” deviznog kursa našlo u vrlo nezadovoljavajućem položaju (tabela 3).

¹⁷ M. Nedeljković, (2012): „Sumorna slika stvarnosti Srbije “, *Nova srpska politička misao*, 03.11.: <http://www.nspm.rs/>

¹⁸ J. Dušanić, (2012): „Kurs dinara i reformatori “, *Politika*, 13 april.

¹⁹ J. Dušanić, (2002): „Srbija na dobrom (reformskom) putu ili ne “, *Ekonomski anali*, god. XLVI, decembar.

²⁰ J. Dušanić, (2003): *Tranzicija u Srbiji*, Consseco Institut, Sarajevo – Beograd, 159.

²¹ A. Anufrijev, G. Dašić (2011): „Agrar kao spas za posrnuću ekonomiju Srbije”, *Ecologica*, 18(62), str. 255.

²² R. Pavlović, S. Stamenković, (2012): „Efekti apresijacije dinara na deficit platnog bilansa Republike Srbije “, *6th International Multidisciplinary Scientific Conference Eurobrand, Proceedings*, Zrenjanin, p. 98

²³ D. E. Stiglic (2001): „Zamke prebrze privatizacije – intervju”, *Politika*, Beograd, 15.10.

Tabela 3. Potraživanja banaka od privrede i stanovništva (mil. din.)

Godina	Od privrede		Od stanovništva	
	Ukupno	Indeksirano u €	Ukupno	Indeksirano u €
2008.	587.393	268.924	427.563	228.777
2009.	739.678	424.974.	461.636	256.169
2010.	951.820	525.611	570.422	291.370
2011.	1.037.402	642.730	600.845	292.972
2012.	1.136.138	780.461	651.642	309.920
2013.	1.028.400	750.792	672.637	315.690
2014.	1.051.916	727.782	723.478	328.820
2015.	1.073.965	808.042	757.861	333.405
2016.	1.054.743	802.780	837.448	351.860
2017.	1.039.005	828.846	903.017	365.840
2018.	1.115.605	924.508	1.016.017	409.145
2019.	1.221.777	1.037.523	1.110.111	491.979

Izvor: Statistički bilten (2020).

Zabrinjava činjenica da bi uvođenje realne politike deviznog kursa bilo opasno, jer fizička lica nisu u mogućnosti da izmiruju kreditne obaveze, a realnom politikom deviznog kursa privreda i preduzeća našla bi se u još goroj nelikvidnosti. Drugim rečima, sve bi stalo. S druge strane, politika precenjenog kursa dinara nije poželjna jer domaća preduzeća postaju nekonkurenta na tržištu što je limitirajući faktor u kontekstu daljeg opstanka, rasta i razvoja preduzeća i privrede. U tom smislu, može se reći da su kreatori ekonomske politike, ako se uvažavaju ekonomski postulati, u *mat* poziciji pa i prognoze po pitanju finansijske situacije preduzeća ne mogu biti pozitivne. Vitalnost srpske privrede i dalje se narušava nepovoljnim finansijskim položajem privrednih društava, usled neadekvatne strukture sredstava i njihovih izvora finansiranja. To se manifestuje kroz zaduženost i rastuću nelikvidnost, kao i visok iznos kumuliranih gubitaka iz prethodnog perioda. Neadekvatna ekonomska politika ogleda se pre svega u sferi monetarno-kreditne, politike deviznog kursa i fiskalne politike a čiji su se efekti negativno manifestovali na razvoj domaće proizvodnje jer se domaće tržište otvorilo za prodor proizvoda iz zemalja koje raspolažu visokom tehnologijom. Neadekvatna makroekonomska politika ima negativne konsekvence na privrednu aktivnost koja je u padu kao i na poslovanje preduzeća.²⁴

Zaključak

Ugovor o kupoprodaji je najvažniji od svih ugovora prometa dobara, jer se pomoću njega kao pravnog instrumenta sprovodi najveći deo i obim tog prometa, on dolazi na prvo mesto po svojoj važnosti i učestalosti, i kao sredstvo

²⁴ N. Bogavac-Cvetković et al. (2012): „Efekti ekonomske politike na finansijske performanse preduzeća”, *Nova srpska politička misao*, 20 (1–2), str. 131.

prometa na tržištu trpi uticaj raznih politika, faktora i pravnih sistema koji ga regulišu, a poseban značaj ima u savremenim uslovima poslovanja i složenosti kupoprodajnih odnosa na inostranom tržištu.

Još pre 30-ak godina primećen je značaj i potreba usavršavanja ovog obligaciono-pravnog posla, gde se navodi da treba pribeći stalnom usavršavanju nacionalnog pravnog sistema u ovoj oblasti kroz prihvatanje drugih nacionalnih pravnih sistema kao „put za prevazilaženje divergentnosti nacionalnih pravnih sistema, put kojim se dolazi, bez formalnog sporazumevanja između država, do pojave jedinstvenih, unificiranih pravila, do jedne faktičke unifikacije pod uticajem istih potreba”.

Danas postoje brojni pravni sistemi koji regulišu ovu materiju u nacionalnim i svetskim okvirima kroz uspostavljanje unificiranih pravila, zakona, sporazuma, kodeksa, procedura. Tu svoje mesto treba da zauzme i ekonomska politika koja preko sopstvenih instrumenata deluje na ugovore o trgovinskoj razmeni, odnose i operacije, u funkciji poboljšanja rasta, razvoja, konkurentnosti i povećanje učešća ovih poslova na međunarodnom nivou, uz vođenje računa da preko raznih mehanizama monetarno-devizne politike ne preovlada, bar ne u većem obimu, tzv. „zakon jačega”, a imajući u vidu moćno dejstvo međunarodne monetarne unije.

Savremeni uslovi poslovanja nose čitav niz, pri tome brzih, izmena u svim sferama društveno-ekonomskih i pravnih odnosa, jačanje i dominaciju međunarodnih institucija, naročito međunarodno-monetarnih institucija, promena regulative i načina poslovanja, ulazak na svetsko tržište i sl. Oni imaju, uz makroekonomski ambijent i ekonomsku politiku na nacionalnom nivou, ključni značaj za konkurentnost privrede na međunarodnom tržištu. Politikom realnog deviznog kursa, kao od faktora ekonomske politike, sa značajnim implikacijama na konkurentnost, platni bilans i zaduženost zemlje, potrebno je stvoriti uslove koji će stimulatивно delovati na trgovinsku razmenu i poboljšanje kako domaće tako i međunarodne pozicije i stepena razvoja Srbije.

Prihvaćenom politikom Srbija je apresirala svoju valutu što je uticalo negativno na njenu ekonomiju. Naime, uvoz je isplativiji, jer su inostrani proizvodi jeftiniji, i na domaćem i na inostranom tržištu. Time se guši domaća proizvodnja, dolazi do pada realne kupovne moći zbog smanjenja plata, otkaza i sl. jer su domaći kapaciteti neiskorišćeni usled upliva konkurentnijih inostranih proizvoda, do gašenja domaćih privrednih društva... Sagledavanje i analiza realnog deviznog kursa i njegovih implikacija na cene koje se formiraju u inostranoj valuti od velike je važnosti kako bi se sagledalo realno stanje u ovoj oblasti, bez obzira na to što su kupoprodajni ugovori konsensualističkog karaktera i što stranke dogovaraju same cenu, osim ako nije drugačije određeno. Važno je imati u vidu realno stanje stvari, pre svega u kontekstu daljeg pravca razvoja, rasta, konkurentnosti i jačeg pozicioniranja naše zemlje na međunarodnoj sceni. Značaj efekata vođenja politike realnog deviznog kursa pokazuje dugogodišnja

polemika u nauci koje nije dobila epilog i primenu u praksi, a što je od značaja za Srbiju, naročito u uslovima krize. Imajući u vidu navedeno može se zaključiti da je sada neophodno otvoriti i pitanje prilikom opredeljenja za politiku realnog deviznog kursa, imajući u vidu smanjenje kupovne moći građana kao i njihovu veliku zaduženost s valutnom klauzulom, što predstavlja mač s dve oštrice kreatora ekonomske politike: **podizanje konkurentnosti ili likvidni kolaps?**

Kod nas se politika deviznog kursa jos uvek tretira kao „incident”, odnosno defekt, koga teba rešavati manjom korekcijom deviznih kurseva, ne ulazeći u već opšte poznate pozitivne karakteristike primene istog na nacionalnu ekonomiju. Već pomenuti aktuelni uslovi poslovanja, s promenama u svim sferama društveno-ekonomskih i pravnih odnosa, jačanje i dominacija međunarodnih institucija, naročito međunarodno-monetarnih institucija, promena regulative i načina poslovanja, ulazak na svetsko tržište i sl., kao i opšti makroekonomski ambijent i ekonomska politika nacionalne ekonomije, imaju izuzetan značaj za konkurentnost privrede na međunarodnom tržištu, što politiku realnog deviznog kursa čini više nego značajnim faktorom u stvaranju stimulativnih uslova za trgovinsku razmenu i poboljšanje domaće i međunarodne pozicije i stepena razvoja Srbije.

Prihvatanje sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, standarda Svetske trgovinske organizacije i međunarodne monetarne unije, čine vidljivim indirektnu dominaciju međunarodnih institucija u domenu pravne i ekonomske politike, pre svega monetarne, u cilju pomaganja Srbiji u postizanju stabilizacije i regulacije trgovine, i time i poboljšanja konkurentnosti. **Istina ili zabluda? Dominacija jače sile ili iskrena volja da se pomogne našoj zemlji?** Većita dilema i polemika u naučnoj i stručnoj praksi koja nije našla adekvatnu primenu. Spoljnotrgovinsko poslovanje u skladu s pravilima Svetske trgovinske organizacije i propisima Evropske unije, kao i nadležnost Agencije za strana ulaganja i promociju izvoza kaže da strana roba uvezena na teritoriju Srbije neće imati nepovoljniji tretman od tretmana slične domaće robe. Želi se nediskriminatorni efekat, ali **otvoreno je pitanje da li je u praksi zaista tako**, naročito u uslovima slobodne konkurencije, i **da li je međunarodnim monetarnim institucijama prihvatljivo vođenje realne monetarne politike u cilju razvoja Srbije, ili je ta čast prepuštena njima.**

Brojne su dileme, polemike, pitanja, reperkusije eminentnih stručnjaka, koji nažalost ostaju samo u domenu konstatacija, predloga, savetodavnog stručnog okvira, međutim, ovaj dugotrajni epilog, ne nalazi punu primenu u praksi. Zbog tako vođene devizne politike, gde je Srbija imala značajne društveno-ekonomske gubitke prihvatajući politiku „prljavog” kursa dinara, neophodno je povezivanje znanja iz pravnog i ekonomskog domena, vrhunskih stručnjaka i menadžera iz oblasti prava i ekonomije, većita borba s već postavljenim pitanjima i dilemama i njihova implementacija u postojeće imperativne i dispozitivne norme (preporukom, savetom) kako ne bismo više bili večiti zavisnici jakih ekonomskih sila, bar dok se ne razvije domaća ekonomija. Biće to dug i trnovit put, nepoznatog ishoda jer uvek jedna strana mora biti pobednik.

Ko su gubitnici a ko dobitnici od ovakve politike deviznog kursa i uspostavljenog pravnog sistema? Dobitnik su uvoznici, koji s jeftinim evrom uvoze proizvode i plasiraju ih na domaćem tržištu po visokim cenama i NBS koja po niskoj ceni otkupljuje inostrane doznake građana. Gubitnik je cela privreda jer ovakvom politikom domaći proizvodi nisu konkurentni ni na domaćem ni na inostranom tržištu, ni po ceni ni po kvalitetu.

Za kraj ostaje jedno od mnogih, ali krucijalno pitanje: da li je sve ovo slučajnost u dobronamernosti domaćih i međunarodnih kreatora pravno-ekonomske politike i mehanizama ili rezultat svesne akcije?

Literatura

- Aage, H. (1993): "Sustainable Transition in Russia and Eastern Europe", u: *European Association of Evolutionary Political Economy, (EAEPE)*, 28-30 October, 1993, Barcelona,
- Anufrijević, A., Dašić, G. (2011): „Agrar kao spas za posrnulu ekonomiju Srbije”, *Ecologica*, vol. 18(62), 255–260.
- Baltazarević, V. (2008): *Trgovinsko pravo*, Megatrend univerzitet, Beograd
- Blagojević, T. B. (1966): *Savremeni društveni značaj unifikacije prava u međunarodnim razmenama*, Institut za uporedno pravo, Beograd
- Bogavac-Cvetković, N., Stojanović, I., Pavlović, R. (2012): „Efekti ekonomske politike na finansijske performanse preduzeća”, *Nova srpska politička misao*, 20(1–2), 111–134.
- Dušanić, J. (2012): „Kurs dinara i reformatori”, *Politika*, 13 april.
- Dušanić, J. (2002): „Srbija na dobrom (reformskom) putu ili ne”, *Ekonomski anali*, god. XLVI, decembar.
- Dušanić, J. (2003): *Tranzicija u Srbiji*, Consseco Institut, Sarajevo-Beograd.
- eurozone.inflation.monthly (statbureau.org).csv
- Goldštajn, A. (1970): *Međunarodno trgovačko pravo*, Informator, Zagreb.
- Hooper, P., Kohlhagen, S. W. (1978): "The Effect of Exchange Rate Uncertainty on the Prices and Volume of International Trade", *Journal of International Economics*, 8 (4), 483–511.
- Kovač, O. (2006): „Konkurentnost i politika deviznog kursa u Srbiji”, *Megatrend revija*, 3(1), pp. 5–18.
- Kovač, O. (2011): „New Institutions and Mechanisms for Resolving The Sovereign debt Crisis in EU”, *International Scientific Conference: FORCES DRIVING THE REVIVAL OF THE COMPANIES AND ECONOMY, Proceedings*, Megatrend University, Belgrade, December 3rd 2010.
- Krulj, V. (1963): *Pravna dejstva monetarnih promena i međunarodna plaćanja*, Beograd

- Krulj, V. (1972): *Dejstva ugovora o kupoprodaji-svojina, predaja, rizik, cena*, Institut za uporedno pravo, Beograd
- Nedeljković, M. (2012): „Sumorna slika stvarnosti Srbije”, *Nova srpska politička misao*, 3.11.: <http://www.nspm.rs/>
- Ortino, F. (2005): *From 'non-discrimination' to 'reasonableness': A Paradigm Shift in International Economic Law?*. NYU School of Law
- Pavlović, R., Stamenković, S. (2012): „Efekti apresijacije dinara na deficit platnog bilansa Republike Srbije”, *6th International Multidisciplinary Scientific Conference Eurobrand, Proceedings*, Zrenjanin, str. 98–103.
- *Pravni leksikon* (1970), Savremena administracija, Beograd.
- Stamenković, S., Pavlović, R., Pavlović, M. (2011): “Economic Policy as a Catalyst for the Development of Competitive Agricultural Sector and Stimulation of Agricultural Entrepreneurship”, *International Scientific Conference: “Strengthening the Competitiveness and Economy Bonding of Historical Banat – SCEBB”*, *Proceedings*, Megatrend University Belgrade, Vršac, 28-29 september
- *Statistički bilten* (2020), № 1, Narodna banka Srbije, Beograd.
- Stiglic, D.E. (2001): „Zamke prebrze privatizacije – intervju”, *Politika*, Beograd.
- Cemović, M. (1982): *Devizni sistem i ekonomski odnosi Jugoslavije sa inostranstvom*, Obod, Cetinje.
- Zakon o potvrđivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između evropskih zajednica i njihovih država članica, sa jedne strane, i Republike Srbije, sa druge strane, *Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 83/2008.
- Zakon o spoljnotrgovinskom poslovanju, *Sl. glasnik RS – br. 36/2009, 36/2011 – dr. zakon, 88/2011 i 89/2015 – dr. zakon*.

THE INFLUENCE OF THE EXCHANGE RATE POLICY ON THE TRADE OF THE REPUBLIC OF SERBIA IN THE CONDITIONS OF THE CRISIS – TRADE LEGAL AND ECONOMIC ASPECT

Abstract: *Exchange of goods and services between the economic entities is determined by the instrument “Contract of Sale”, which is one of the most common, most frequent and most numerous contracts in the economy. In the modern business conditions, and due to the process of globalization, deregulation and market liberalization, international trade has many significant aspects, first of all, having in mind the turbulence, complexity and uncertainty of business as well as the application of regulations that are subject to change. In addition, it can be significantly influenced by all kinds of the economic policy of the domicile country, but also indirectly by the dominant impact of international institutions. One of the elements of economic policy is the exchange rate, which, through the price and the exchange rate policy, has significant implications for trade agreements in legal transactions through positioning, competitiveness, growth and development of the Republic of Serbia in both the domestic and international markets. Therefore, when conducting trade relations, especially at the international level, it is necessary to have top experts in the field of law and economics in order to avoid the so-called principle of “victory of the stronger” in knowledge in this area, because in that case they would certainly make a much higher profit than usual. The aim of this paper is to link knowledge in the legal and economic domain, to focus on the effect of exchange rate policy and its impact on trade law and trade, bearing in mind all the implications listed and crucial in a crisis circumstances.*

Keywords: *Exchange of goods and services, Law regulations, Exchange rate, Law-economic aspects.*

PRAVNI SEKTOR PREDUZEĆA KAO FAKTOR IMPLEMENTACIJE INTERNE REVIZIJE U SISTEM INTERNO KONTROLNOG FUNKCIONISANJA****

Sažetak: *Postoji opšte očekivanje da su svi zaduženi za sprovođenje interno kontrolnih funkcija u preduzećima u potpunosti odgovorni za vođenje tih poslova u skladu sa zakonom i odgovarajućim standardima. Ova studija ističe značaj praktičnog sprovođenja implementacije interne revizije u preduzećima uz uvažavanje pravnog sektora koji će svojim stavovima, tumačenjima zakona, dati svoj doprinos da se ukupna sredstva kojima raspolažu preduzeća koriste na ekonomičan način, efikasno i efektivno. Pored toga, jedan od ciljeva top menadžmenta u svakom slučaju je da sistem koji oni vode pruža kvalitetnije usluge koje su integrisane, usmerene ka korisnicima i koncentrisane na rezultat, što zahteva i da ceo sistem bude usmeren ka merenju uspešnosti (performansi). Autori ističu da će takav integrisani sistem imati za posledicu efikasniju i delotvorniju realizaciju osnovnih zacrtanih smernica top menadžmenta kao i efikasnije upravljanje ukupnim raspoloživim sredstvima sistema.*

Ključne reči: *interna revizija, standardi interne revizije, etički kodeks.*

* Fakultet za poslovne studije, Megatrend Univerzitet, Beograd;
jelena.vitomir@gmail.com

** Visoka strukovna škola za preduzetništvo, Beograd; ivanarnautovic@gmail.com

*** Ekonomski fakultet Subotica, Univerzitet Novi Sad; milosjokicbl@gmail.com

**** Ovaj rad je napisan u okviru trogodišnjeg Projekta Pravnog fakulteta Megatrend Univerziteta, Beograd, broj: 2044/20 od 01.10.2020. pod nazivom „Bezbednosni izazovi savremenog društva“ (FPBISD).

1. Okviri za implementaciju interne revizije

Primarna odgovornost, koja podrazumeva obezbeđivanje da se svi poslovi privređivanja u sistemima koje vodi top menadžment¹ mora voditi u skladu sa zakonom i odgovarajućim standardima². Istovremeno top menadžment³ mora da se vodi činjenicom da poverena sredstva treba da koristi i da sa njima upravlja uz postojanje strogog namenskog trošenja⁴.

Da bi se ova odgovornost ispunila, neophodno je da top menadžment funkcionalno uspostavi⁵ i održava odgovarajuću strukturu za vođenje poslova sistema kojima upravlja uz maksimalno čuvanje resursa koji su im efektivno stoje na raspolaganju⁶.

Interna revizija u preduzećima odnosno sistemima treba da bude uspostavljena tako da je okrenuta „unapred“, odnosno treba da doprinese da se identifikuju oblasti u kojima su moguća poboljšanja i podsticanje dobre prakse⁷.

Na taj način interna revizija doprinosi promovisanju poboljšanih standarda upravljanja⁸, boljem rukovođenju i procesu donošenju odluka, te efektivnijem korišćenju sredstava sistema koji je poveren na upravljanje top menadžmentu⁹.

Internu reviziju sistema treba posmatrati kao važnu kariku u lancu odgovornosti budući da jača odgovornost,¹⁰ kako u smislu izabranih članova top menadžmenta tako i u smislu poreskih obveznika u širem smislu, što se postiže kroz:

¹ Arena, M., Arnaboldi, M., Azzone, G. (2006): Internal audit in Italian Organizations: a Multiple Case Study. *Managerial Auditing Journal*. 21(3): 275-292.

² Arena, M., Azzone, G. (2007): Internal Audit Departments: Adoption and Characteristics in Italian Companies. *International Journal of Auditing*. 11(2): 91-114.

³ Barker, R., McGeachin, A. (2013): Why is there inconsistency in accounting for liabilities in IFRS? An analysis of recognition, measurement, estimation and conservatism. *Accounting and Business Research*. 43(6): 579-604.

⁴ Biščak, M., Benčina J. (2019): The impact of HRM practices on the performance of municipalities the case of Slovenia, *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 58 E/2019, pp. 5-23.

⁵ Chen, R. (2019): Internal Control Audit Fee and Internal Control Audit Quality—Evidence from Integrated Audits, *Open Journal of Business and Management*, 7, pp. 292-311.

⁶ Popović, S. (2014). *Socio-ekonomski faktori ograničenja razvoja agrara*, Feljton, Novi Sad.

⁷ Popović, S., Majstorović, A., Grublješić Ž. (2015). Valuation of facilities in use and application of international accounting standards, *Actual problems of economics*, 3(165): 379-387.

⁸ Auerbach, J. A. (2019): Tax Equivalences and Their Implications, *Tax Policy and the Economy*, 33, pp. 81-107.

⁹ Radović, M., Vitomir, J., Laban B., Jovin, S., Nastić S., Popović, V., Popović, S. (2019). Management of joint-stock companies and farms by using fair value of agricultural equipment in financial statements on the example of IMT 533 tractor. *Economics of Agriculture*, 66 (1): 35-50.

¹⁰ Arundel, A., Bloch, C., Ferguson, B. (2019): Advancing Innovation in the Public Sector: Aligning Innovation Measurement with Policy Goals, *Research Policy*, 48(3), pp. 789-798.

- nezavisnost internih revizora od subjekta revizije;
- širok delokrug rada interne revizije u preduzećima koji obuhvata regularnost, „doličnost“ i „vrednost za novac“;
- sposobnost internih revizora da rezultate revizija i pregleda učine dostupnim svim zainteresovanim u sistemu u kome deluju.

2. Osnovni ciljevi interne revizije u preduzećima

Interni revizori treba da u svom radu pravilno informišu vlasnike, deonikare i ostale zainteresovane o tome kako se obavlja upravljanje u preduzećima od strane top menadžmenta.¹¹ Nalazi internih revizora treba da posluže kao vodilje pomoću kojih će se vršiti ispravljanje uočenih slabosti na koja su ukazali u svojim nalazima interni revizori.¹² Cilj takvog pristupa je da se poboljša sveobuhvatno upravljanje u preduzećima.¹³

Osim toga, pošto preduzeća funkcionišu na realnom tržištu, njihov primarni cilj je ostvarivanje profita. Suštinski organi upravljanja u preduzeću treba da uvažavaju sve uočene slabosti u preduzeću i omogućavaju funkcionisanje sistema (preduzeća) uz uvažavanje ekonomične, efikasne i efektivne usluge koju vrši preduzeće na tržištu.

Vlasnička struktura u osnovi zahteva da top menadžment koristi sredstva koja su im poverena i to na opravdan način i strogo namenski, te da postoji izgrađen sistem visokih standarda integriteta i da se ta sredstva koriste na najefikasniji način u preduzeću.

Interna revizija treba da funkcioniše u okviru planirane šire perspektive funkcionisanja preduzeća i njeno egzistiranje treba posmatrati kao nezavisno oblikovanu funkciju koja zahteva izdvajanje određenih sredstava da bi interna revizija mogla da funkcioniše u preduzeću.

Interni revizori treba da prihvate činjenicu da su zahtevi vrlo heterogeni poput:

- analize efektivnosti (delotvornosti) sistema internih kontrola;

¹¹ Vitomir, J., Tomaš-Miskin, Laban, B. (2019): Management of business results in medium-sized agricultural enterprises and individual farms in relation to the movement of the height of wages, *Economics of Agriculture*, 66(3):811-822

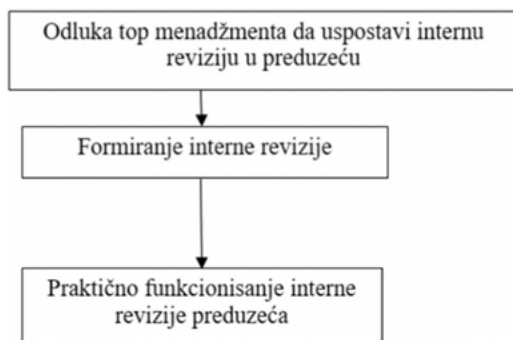
¹² Vitomir, J., Tomaš-Miskin, S., Ivić, M., Popović, S. (2020): Implementation of the Tender by the Municipal Service Administration from the Aspect of Management in the Municipalities of the Republic of Serbia, *Lex Localis – Journal of Local Self-Government*, 8(3), 469 – 486.

¹³ Popović, D., Vitomir, J., Jokić, M., Arnautović, I., Vrhovac, D., Barović, N., Vujinović, K., Popović, S. (2020): Implementation of internal audit in companies intending to operate on the principles of green economy in the Republic of Serbia, *Agriculture & Forestry*, Vol. 66 Issue 2: 93-98.

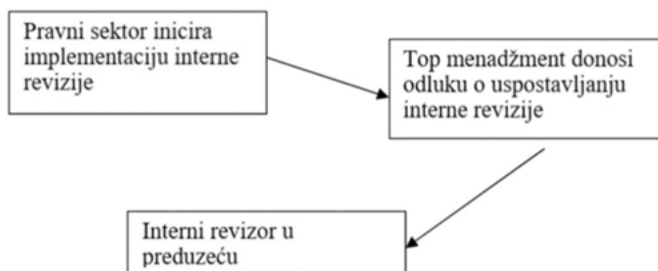
- revizija se bavi i aspektima ispravnosti, kao i strukturom koja obezbeđuje ekonomičnost, efikasnost i efektivnost (delotvornost) u preduzećima;
- razmatranje zakonitosti/ispravnosti transakcija;
- analitički pristup poslu, gde bi početna tačka trebalo da bude pregled karakteristika subjekta revizije, odgovornosti i problemi sa kojima se suočava, i administracija i organizacija subjekta revizije;
- aktivan pristup, kroz koji se poslovi revizije, tamo gde je to moguće, odlikuju konstruktivnim stavom kojim se obezbeđuju promene, što se ogleda kako u održavanju konstruktivnih i adekvatnih odnosa sa službenicima, tako i u tajmingu i pristupu koji se primenjuje u izveštavanju o nalazima revizije¹⁴.

Institut internih revizora (*The Institute of Internal Auditors (IIA)*) definiše internu reviziju na sledeći način:

Interna revizija predstavlja nezavisnu i objektivnu ocenjivačku i konsultantsku aktivnost osmišljenu da „uveća vrednost” i poboljša poslovanje organizacije. Interna revizija kroz sistematičan i disciplinovan pristup koji primenjuje u ocenjivanju aktivnosti, organizaciji pomaže u ostvarivanju ciljeva.

Slika 1. Opšti sistemski pristup toka formiranja interne revizije

Slika 2. Iniciranje implementacije interne revizije u preduzećima Republike Srbije

¹⁴ Florou, A., Kosi, U., Popoe, P. (2016): Are international accounting standards more credit relevant than domestic standards?. *Accounting and Business Research*. 46(7): 1-29.

Formirana interna revizija mora da funkcioniše u skladu sa Standardima i Etičkim kodeksom Instituta internih revizora. Osim toga interna revizija u preduzećima pre početka praktičnog funkcionisanja treba da donese Povelju o internoj reviziji čime će se na zakonit način urediti njena uloga, te je neophodno da se okruženje u kojem deluje interna revizija može efektivno implementirati u sklopu funkcionisanja sistema preduzeća.

3. Standardi interne revizije i etički kodeks

Standardi interne revizije u postupku funkcionisanja preduzeća treba da budu implementirani kao realno uspostavljeno funkcionisanje sistema interne revizije u preduzeću¹⁵. Obeležja u vezi implementacije standarda interne revizije mogu biti praćena preko sledećih delova uvedenih u realno funkcionisanje interne revizije.

Poslovi interne revizije obavljaju se u skladu sa međunarodno prihvaćenim standardima koje je utvrdio Institut internih revizora. Ovi standardi poznati su i kao Standardi profesionalne prakse interne revizije (Standardi).

Obaveza je svih internih revizora da se pridržavaju ovih Standarda.

Svrha Standarda je da:

- utvrde osnovne principe ispravne prakse interne revizije;
- pruže okvir za obavljanje i promovisanje niza poslova interne revizije, koji „uvećavaju vrednost“ organizacije i od kojih ona ima koristi;
- ustanove osnovu uspešnosti poslova interne revizije;
- podstiču poboljšanje procedura i aktivnosti organizacije.

Standardi uključuju atributivne standarde – serija 1000, standarde uspešnosti (performansi) – serija 2000, i standarde za primenu.

- a) **Atributivni standardi** odnose se na obeležja određene organizacije, kao i pojedinaca koji obavljaju poslove interne revizije i uključuju :
- **standard 1000** – Svrha, ovlašćenja i dužnosti,
 - **standard 1100** – Nezavisnost i objektivnost,
 - **standard 1200** – Stručnost i dužna profesionalna pažnja,
 - **standard 1300** – Program za osiguravanje i poboljšavanje kvaliteta.

¹⁵ Popović, S., Novaković, S., Đuranović, D., Mijić, R., Grublješić, Ž, Aničić, J., Majstorović, A. (2017): Application of international accounting standard-16 in a public company with predominantly agricultural activities. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 30(1): 1850–1864.

- b) **Standardi uspešnosti (performansi)** odnose se na prirodu poslova interne revizije i obezbeđuju kvalitativne kriterijume u odnosu na koje se može meriti uspešnost poslova interne revizije¹⁶. Atributivni standardi i standardi uspešnosti u načelu važe za sve poslove interne revizije.
- **standard 2000** – Upravljanje internom revizijom,
 - **standard 2100** – Priroda posla,
 - **standard 2200** – Planiranje angažovanja,
 - **standard 2300** – Obavljanje posla,
 - **standard 2400** – Podnošenje izveštaja o rezultatima,
 - **standard 2500** – Praćenje napretka,
 - **standard 2600** – Prihvatanje rizika od strane rukovodstva.
- v) **Standardi za primenu** odnose se na primenu atributivnih standarda i standarda uspešnosti na određene vrste angažovanja (npr. revizija sistema, finansijska revizija ili revizija uspešnosti (performansi), istraga vezana za određenu kriminalnu radnju, ili zahtev rukovodstva da se obavi neka revizija).

Svrha Etičkog kodeksa jeste da promoviše etičku kulturu u profesiji interne revizije. Za profesiju interne revizije Etički kodeks je neophodan budući da je revizija zasnovana na poverenju koje se pridaje njenoj objektivnoj oceni upravljanja rizicima, kontrola i upravljanja uopšte.

U ovom Etičkom kodeksu definicija revizije uključuje više od dve osnovne komponente:

- principe relevantne za profesiju i praksu interne revizije;
- pravila ponašanja koja ilustruju norme ponašanja koje se očekuje od internih revizora. Ova pravila predstavljaju sredstvo pomoću kojih se Principi primenjuju u praksi i vodič za etičko ponašanje internih revizora.

Primena i sprovođenje etičkog kodeksa u preduzećima se odnosi na sve zaposlene koji obavljaju poslove interne revizije. Nepoštovanje etičkih zahteva koji su ovde navedeni vodi pokretanju disciplinskog postupka protiv pojedinaca zaposlenih u službi interne revizije.

Principi rada internih revizora se vrše uz primenu i promovisanje sledećih principa:

- **Integritet.** Interni revizori kroz svoj integritet stiču poverenje, te time obezbeđuju osnovu za pouzdanost njihovog suda.

¹⁶ Popović, S., Đuranović, D., Laban, B., Ivić, M., Jovin, S., Nastić, S., Grublješić, Ž., Popović, V. (2018). Impact of different light intensity on the production of the plant narcissus l. and its financial effects, *Economics of Agriculture*, 4: 1359-1370.

- **Objektivnost.** Interni revizori moraju da pokažu najviši stepen objektivnosti u prikupljanju, oceni i predočavanju podataka vezanih za aktivnost, odnosno proceduru koja je predmet revizije. Interni revizori pružaju izbalansiranu ocenu svih relevantnih okolnosti bez nepotrebnog uticaja sopstvenih interesa, odnosno uticaja drugih lica na njihovo mišljenje.
- **Poverljivost.** Interni revizori poštuju vrednost i vlasništvo podataka koje prime i ne obelodanjuju ih bez odgovarajućeg ovlašćenja, izuzev u slučajevima kada postoji zakonska ili profesionalna obaveza da to učine¹⁷.
- **Stručnost.** Interni revizori u obavljanju poslova interne revizije primenjuju neophodno znanje, veštine i iskustvo.

4. Osnova za pisanje izveštaja internog revizora

Najčešći izveštaji, prema Međunarodnim računovodstvenim standardima u pisanoj formi su finansijski izveštaji, i to:

- bilans stanja
- bilans uspeha
- izveštaji o promenama na kapitalu
- izveštaji o novčanim tokovima i
- napomene uz finansijske izveštaje.

Pomenuta dokumentacija je osnova za sticanje uverenja internog revizora u postupku pisanja izveštaja o reviziji kojeg dostavlja top menadžmentu.

Na osnovu toga, finansijske revizije, nezavisno od toga ko je prvi pokretač istih, treba da uključe:

- reviziju finansijskih i računovodstvenih izveštaja u cilju dobijanja razumne potvrde da finansijski izveštaji predstavljaju korektno finansijsku poziciju pravnog lica javnog sektora,
- analizu finansijskih podataka u cilju sagledavanja usaglašenosti sa usvojenim kriterijumima unutar javnog pravnog subjekta,
- sagledavanje pridržavanja javnog pravnog lica u konkretnim finansijskim zahtevima,
- sagledavanje strukture internih kontrola vezanih za finansijsko izveštavanje, odnosno sticanje uverenja da je interna kontrola adekvatno osmišljena i da se sprovodi na adekvatan i efektivan način.

¹⁷ Finžgar, M., Brezovnik B. (2019): Direct international comparison of EU member states fiscal decentralization systems with the conceptual index of fiscal decentralization (CIFD) in the context of European charter of local self-government (ECLSG), *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 56E/2019, pp. 41-59.

Osim prethodno iznetih osnovnih finansijskih interesovanja, interni revizori uključuju i čitav niz parcijalnih finansijskih analiza poput:

- praćenja računa prihoda i rashoda,
- kretanje izveštaja o distribuciji gotovine,
- praćenje budžetskih zahteva državnih organa prema pravnim licima u kojima se sprovodi interna revizija,
- utvrđivanje razlika između projektovanog i stvarnog finansijskog stanja,
- kontrole usaglašenosti sa zakonima i propisima,
- kontrole čuvanja podataka, uključujući i IT sistem javnog pravnog lica,
- mogućnost postojanja pronevere i
- nastanak kriminalne radnje.

Na osnovu toga, finansijske revizije, nezavisno od toga ko je prvi pokretač istih, treba da uključuje:

- reviziju finansijskih i računovodstvenih izveštaja u cilju dobijanja razumne potvrde da finansijski izveštaji predstavljaju korektno finansijsku poziciju pravnog lica,
- analizu finansijskih podataka u cilju sagledavanja usaglašenosti sa usvojenim kriterijumima unutar javnog pravnog subjekta,
- sagledavanje pridržavanja javnog pravnog lica u konkretnim finansijskim zahtevima,
- sagledavanje strukture internih kontrola vezanih za finansijsko izveštavanje, odnosno sticanje uverenja da je interna kontrola adekvatno osmišljena i da se sprovodi na adekvatan i efektivan način.

Osim prethodno iznetih osnovnih finansijskih interesovanja, interni revizori uključuju i čitav niz parcijalnih finansijskih analiza poput:

- praćenja računa prihoda i rashoda,
- kretanje izveštaja o distribuciji gotovine,
- praćenje budžetskih zahteva državnih organa prema pravnih licima u kojima se sprovodi interna revizija,
- utvrđivanje razlika između projektovanog i stvarnog finansijskog stanja,
- kontrole usaglašenosti sa zakonima i propisima,
- kontrole čuvanja podataka,
- mogućnost postojanja pronevere i
- nastanak kriminalne radnje.

Zaključak

U ovom radu autori su istakli značaj implementacije interne revizije u preduzećima u Republici Srbiji. Interna revizija u preduzećima Republike Srbije tek treba suštinski da implementiraju realno funkcionisanje interne revizije u preduzećima.

Rad može poslužiti i biti primenljiv u velikom broju preduzeća kao osnova za implementaciju interne revizije od strane velikog broja top menadžera velikog broja heterogenih preduzeća. Nakon implementacije interne revizije može se očekivati poboljšanje opštih rezultata poslovanja preduzeća. Menadžment preduzeća treba da uvede internu reviziju, sa ciljem da poveća sigurnost samog funkcionisanja preduzeća u svim segmentima i delovima sistema odnosno preduzeća u celini.

Interna revizija može da predloži korisne smernice odnosno tzv. instrumente pomoću kojih će se funkcionalno uspostaviti poslovanje preduzeća koje će u budućnosti dati zadovoljavajuće krajnje efekte preduzeća. Interna revizija treba da pomogne i podstakne stvaranje uslova za što sigurnije finansijsko izveštavanje, koje suštinski pomaže donošenju validnih poslovnih odluka top menadžmenta.

Cilj istraživanja je bio da prikaže opšti značaj uvođenja interne revizije, prvenstveno sa aspekta povećanja sigurnosti izveštavanja top-menadžmenta u funkciji upravljanja velikog broja heterogenih preduzeća. Autori su prikazali veći broj faktora odnosno celina koje treba implementirati pre funkcionalnog uspostavljanja interne revizije u preduzećima. Ovaj rad ukazuje na značaj uvođenja internih revizora u funkcionalnom smislu a primena može biti u velikom broju veoma različitih preduzeća.

Literatura

- Arena, M., Arnaboldi, M., Azzone, G. (2006): Internal audit in Italian Organizations: a Multiple Case Study. *Managerial Auditing Journal*. 21(3): 275-292.
- Arena, M., Azzone, G. (2007): Internal Audit Departments: Adoption and Characteristics in Italian Companies. *International Journal of Auditing*. 11(2): 91-114.
- Arundel, A., Bloch, C., Ferguson, B. (2019): Advancing Innovation in the Public Sector: Aligning Innovation Measurement with Policy Goals, *Research Policy*, 48(3), pp. 789-798.
- Auerbach, J. A. (2019): Tax Equivalences and Their Implications, *Tax Policy and the Economy*, 33, pp. 81-107.
- Barker, R., McGeachin, A. (2013): Why is there inconsistency in accounting for liabilities in IFRS? An analysis of recognition, measurement, estimation and conservatism. *Accounting and Business Research*. 43(6): 579-604.

- Biščak, M., Benčina J. (2019): The impact of HRM practices on the performance of municipalities the case of Slovenia, *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 58 E/2019, pp. 5-23.
- Chen, R. (2019): Internal Control Audit Fee and Internal Control Audit Quality – Evidence from Integrated Audits, *Open Journal of Business and Management*, 7, pp. 292-311.
- Florou, A., Kosi, U., Popoe, P. (2016): Are international accounting standards more credit relevant than domestic standards?. *Accounting and Business Research*. 46(7): 1-29.
- Finžgar, M., Brezovnik B. (2019): Direct international comparison of EU member states fiscal decentralization systems with the conceptual index of fiscal decentralization (CIFD) in the context of European charter of local self-government (ECLSG), *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 56E/2019, pp. 41-59.
- Popović, D., Vitomir, J., Jokić, M., Arnautović, I., Vrhovac, D., Barović, N., Vujić, K., Popović, S. (2020): Implementation of internal audit in companies intending to operate on the principles of green economy in the Republic of Serbia, *Agriculture & Forestry*, Vol. 66 Issue 2: 93-98.
- Popović, S. (2014). *Socio-ekonomski faktori ograničenja razvoja agrara*, Feljton, Novi Sad.
- Popović, S., Majstorović, A., Grublješić Ž. (2015). Valuation of facilities in use and application of international accounting standards, *Actual problems of economics*, 3(165): 379-387.
- Popović, S., Novaković, S., Đuranović, D., Mijić, R., Grublješić, Ž., Aničić, J., Majstorović, A. (2017): Application of international accounting standard-16 in a public company with predominantly agricultural activities. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 30(1): 1850–1864.
- Popović, S., Đuranović, D., Laban, B., Ivić, M., Jovin, S., Nastić, S., Grublješić, Ž., Popović, V. (2018). Impact of different light intensity on the production of the plant narcissus l. and its financial effects, *Economics of Agriculture*, 4: 1359-1370.
- Radović, M., Vitomir, J., Laban B., Jovin, S., Nastić S., Popović, V., Popović, S. (2019). Management of joint-stock companies and farms by using fair value of agricultural equipment in financial statements on the example of IMT 533 tractor. *Economics of Agriculture*, 66 (1): 35-50.
- Vitomir, J., Tomaš-Miskin, Laban, B. (2019): Management of business results in medium-sized agricultural enterprises and individual farms in relation to the movement of the height of wages, *Economics of Agriculture*, 66(3):811-822.
- Vitomir, J., Tomaš-Miskin, S., Ivić, M., Popović, S. (2020): Implementation of the Tender by the Municipal Service Administration from the Aspect of Management in the Municipalities of the Republic of Serbia, *Lex Localis – Journal of Local Self-Government*, 8(3), 469 – 486.

LEGAL SECTOR OF THE COMPANY AS A FACTOR OF IMPLEMENTATION OF INTERNAL AUDIT IN THE SYSTEM OF INTERNAL CONTROL FUNCTIONI

Abstract: *There is a general expectation that all those in charge of carrying out internal control functions in companies are fully responsible for conducting these operations in accordance with the law and relevant standards.*

This study emphasizes the importance of practical implementation of internal audit in companies with respect to the legal sector, which will contribute to the attitudes, interpretations of the law, to use the total funds available to companies in an economical, efficient and effective manner. In addition, one of the goals of top management in any case is that the system they lead provides better services that are integrated, customer-oriented and result-oriented, which requires that the entire system be focused on measuring performance.

The authors point out that such an integrated system will result in a more efficient and effective implementation of the basic guidelines set by top management, as well as more efficient management of the total available funds of the system.

Keywords: *Internal audit, Internal audit standards, Code of ethics.*

DOI: 10.5937/MegRev2004107P

Pregledni naučni članak

Primljen 06.06.2020.

Odobren 30.07.2020.

MODALITETI MEĐUNARODNIH UGOVORA U TRGOVINSKOM PROMETU ROBE – PRAVNI OSVRT**

Sažetak: *Predmet rada jeste da ukaže na dejstvo modaliteta ugovora o prodaji robe u međunarodnoj trgovini, obzirom da je u savremenim uslovima poslovanja usled procesa globalizacije, deregulacije i liberalizacije tržišta spoljna trgovina dostigla u svetu ogromne razmere, kako bi se sagledala geneza ovih trgovinskih poslova, razvoj društvenih i poslovnih odnosa, obzirom da oni, u savremenim uslovima poslovanja i kroz razvoj multinacionalnih i transnacionalnih kompanija dovode do ogromnog proširenja lepeze roba koje postaju predmet privrednog prometa pa time i ugovaranja obzirom da ugovor o prodaji ima i ekonomsko i pravno dejstvo. Danas se sve više uspostavljaju i komentarišu savremene regulative i odnosa kupoprodaje, te je stoga cilj i da se prikaže osvrt na modalitete ugovara u međunarodnim trgovinskim poslovima kako bi se u savremenim imperativnim i kauzalnim normama mogla praviti što bolja geneza, uporedna analiza i ustanovi shvatanje neophodnosti uključenja i drugih naučnih disciplina prilikom donošenja regulativnih normi i izučavanju ove oblasti, sagledavajući sve aspekte njihovih dejstava.*

Ključne reči: *modaliteti, međunarodni ugovori, roba, dejstvo, osvrt.*

* Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; rpavlovic@megatrend.edu.rs

** Ovaj rad je napisan u okviru trogodišnjeg Projekta Pravnog fakulteta Megatrend Univerziteta, Beograd, broj: 2044/20 od 01.10.2020. pod nazivom „Bezbednosni izazovi savremenog društva“ (FPBISD).

1. Uvod

U savremenim uslovima poslovanja usled procesa globalizacije, deregulacije i liberalizacije tržišta spoljna trgovina je dostigla u svetu ogromne razmere. Upravo iz tih razloga kupoprodajni ugovori u međunarodnoj trgovini imaju danas veoma veliki značaj. Takođe razvitak industrije i privrede kao i razvoj multinacionalnih i transnacionalnih kompanija doveo je do ogromnog proširenja lepeze roba koje postaju predmet privrednog prometa pa time i ugovaranja obzirom da ugovor o prodaji ima i ekonomsko i pravno dejstvo. Sa ekonomskog aspekta prodaja predstavlja proces razmene, odnosno, posao prometa robe u zamenu za novac. Sa pravnog stanovišta posao prodaje obuhvata ukupnu pravnu regulativu ekonomskog odnosa obe strane koje učestvuju u razmeni te je u privrednom životu ugovor o prodaji rezultat sporazuma stranaka na koji se nadovezuju i brojni drugi poslovi i ugovori i kao takvi predstavljaju jedinstveni sistem u razmeni roba. Razne vrste roba uslovljavaju i različite metode zaključivanja ugovora.

Ugovor o kupovini i prodaji je najeklatantniji primer čiju fizionomiju u svakom posebnom slučaju formiraju određeni uslovi. Ti uslovi utiču na različito regulisanje odnosa između ugovornih strana. Obaveze prodavca i kupca, način zaključivanja i izvršenja ugovora pokazuju veća ili manja odstupanja od pravila koja za to važe u slučaju kada je reč o osnovnom, klasičnom obliku ugovora o prodaji.

Ugovor o kupoprodaji je uvek bio više ili manje predmet interesovanja i obrade u našoj pravnoj nauci. Zato se nametala potreba da se najvažnija pitanja o pravnim problemima ugovora o kupoprodaji podrobno i produbljeno obrade prema sadašnjem stanju i pravne nauke, i pravne prakse i zakonodavstava. A sve to bi imalo da bude od velike koristi za našu svakodnevnu privrednu i pravnu praksu i na unutrašnjem i na međunarodnom pravu.

Može se reći da je pojam vrste kupoprodaje, po svojoj sadržini i domenu primene, širi od pojma njenih modaliteta. U odnosu na vrste, modaliteti kupoprodaje pojavljuju se samo kao njihova konkretizacija u pravno – tehničkom smislu. Drugim rečima, svaka od pojedinih vrsta kupoprodaje može da se manifestuje kroz više modaliteta kao najpogodnijih oblika u kojima se može zaključiti ugovor o kupovini i prodaji u svakom određenom slučaju.

Razlikovanje vrsta i modaliteta ugovora o kupovini i prodaji nema samo pravno – tehnički značaj, kako bi to moglo da se zaključi ako se posmatra samo njihov međusobni odnos. Ono ukazuje i na različit istorijski razvoj i suštinu ovih pojmova, koji su drukčiji kako po svome poreklu, tako i po cilju kome treba da posluže. Tako, dok vrste kupoprodaje označavaju oblast društvene aktivnosti u okviru koje se kupoprodaja vrši, modaliteti kupoprodaje ukazuju na njene konkretne oblike u kojima se ona, u svakoj od tih oblasti, može pojaviti.

Pri tome, valja imati u vidu i činjenicu da se društveni značaj pojedinih vrsta odnosno modaliteta ugovora o kupovini i prodaji menja. Promena njihovog značenja zavisi od sistema društvenih odnosa, običaja koji vladaju u određenoj

društvenoj sredini i vremena u kome se ugovor o kupovini i prodaji zaključuje. Tako, jedan i isti modalitet kupoprodaje u različitim momentima može biti predmet veće ili manje pažnje zakonodavca, pa se to odražava i na način zakonskog regulisanja tog modaliteta. A ono što određuje stepen pažnje zakonodavca u tom smislu je, nesumnjivo, učestalost primene nekog od modaliteta kupoprodaje, kao i stepen mogućnosti njegovog uklapanja u tok razvoja određene oblasti društvenih odnosa.

Društveni značaj, poreklo i suština svakog od modaliteta međunarodne kupoprodaje, kao i cilj kome treba da posluže kao konkretne manifestacije pojedinih vrsta kupoprodaje, uzeti su u obzir prilikom izrade ovog rada. Pri tome se naročito ima u vidu značaj pojedinih modaliteta kupoprodaje u domaćem pravu, kao i u međunarodnom.

Centar pažnje u ovom radu je usredsređen na one modalitete i vrste ugovora koji, s obzirom na društvena shvatanja, potrebe prometa, običaje i pravna pravila, danas predstavljaju najviše formirane odnosno najčešće primenjivane modalitete kupoprodaje. Ovaj kriterijum za odabiranje modaliteta, čija je pravna struktura predmet analize u ovom radu, primenjen je u oblasti međunarodne trgovinske kupoprodaje koja je tek intenzivnijim razvojem prometa dobara dobila određene specifičnosti. Takođe, cilj je i da se prikaže osvrt na modalitete ugovora u međunarodnim trgovinskim poslovima kako bi se u savremenim imperativnim i kauzalnim normama mogla praviti što bolja geneza, uporedna analiza i ustanova shvatanje neophodnosti uključenja i drugih naučnih disciplina prilikom donošenja regulativnih normi i izučavanju ove oblasti, sagledavajući sve aspekte njihovih dejstava.

2. Vrste ugovora u međunarodnom robnom prometu

2.1. Pojam i osnovna obeležja o međunarodnoj prodaji robe

Ugovor o prodaji je savremeni naziv koji je zamenio naziv ugovor o kupoprodaji gde se prodavac obavezuje da preda stvar ili isporuči robu kupcu a ovaj se obavezuje da mu plati cenu.¹

Ovi ugovori se smatraju i modernim ugovorima u privredi, odnosno, novim trgovinskim poslovima² iako ovi trgovinski poslovi egzistiraju od davnina i poprimaju nove dimenzije shodno razvoju kupoprodajnih odnosa, međunarodnih pravila...Imajući u vidu savremene tokove poslovanja koji su usledili povodom globalizacionih tokova, liberalizacije i deregulacije tržišta, razvojem mul-

¹ Prema: *Leksikon prava međunarodnih privrednih odnosa* (1982), Savremena administracija, Beograd, str.509.

² Jovanović-Spirović, L. (2001) *Trgovinsko (Privredno) pravo sa osovama prava, II deo*, Beograd, str.271.

tinacionalnih i transnacionalnih kompanija i razvoja međunarodne trgovine, ugovor o međunarodnoj prodaji zauzima jedno od najbitnijih bitnih stavki u međunarodnom poslovanju.

Ugovor o međunarodnoj prodaji robe u međunarodnom poslovnom pravu je takav obligaciono-pravni posao kojim se prodavac obavezuje da će predati kupcu određenu robu u njegovu svojinu, dok kupac stiće pravo svojine i obavezu isplate određene cene prodavcu. Dakle na osnovu ovog ugovora o međunarodnoj prodaji robe razmenjuje se roba za novac i po tome se ovaj ugovor razlikuje od nekog drugog ugovora, kao na primer, ugovora o razmeni gde se razmenjuje roba za robu.³

Iz navedene definicije može se uočiti da je ugovor o međunarodnoj prodaji robe dvostrano-pravni posao, teretan, imenovan, neformalan, kauzalan, adhezioni i komutativan. Bitni elementi se u suštini ne razlikuju od domaće pravne regulative i čine ih predmet i cena ali u međunarodnom poslovanju prilikom zaključivanja ugovora o prodaji mogu biti dodati i sledeći elementi u zavisnosti od volje stranaka zaključnica ugovora: uslov izvršenja, rok izvršenja, ambalaža, etiketiranje, označavanje, osiguranje, garancije, određeni zahtevi po pitanju dokumentacije ili bilo koji drugi element kod koje bar kod jedne strane zaključnice ugovora zavisi ispunjenje istog i u tom slučaju i takva stavka postaje bitan element ugovora.

Dakle, ugovor o prodaji smatra se zaključenim u momentu postizanja saglasnosti stranaka o predmetnom poslu, odnosno, o bitnim elementima ugovora. U svim kontinentalnim nacionalnim pravima (osim skandinavskih) bitni elementi su predmet i cena, kao što je već napomenuto, tj. da bi nastao ugovor dovoljno je da su stranke odredile ova dva elementa ili da su se bar saglasile o načinu njihovog određivanja. Prema anglosaksonskim pravima cena nije bitan element ugovora pa ako stranke ugovornice nisu odredile cenu, kupac će biti dužan da plati tzv. razumnu cenu. Ovakav stav je prihvaćen i u Jednoobraznom zakonu o zaključivanju ugovora o međunarodnoj prodaji materijalnih pokretnih stvari (1964) i Konvenciji Ujedinjenih nacija o ugovorima u međunarodnoj prodaji robe (1980), tzv. Bečka konvencija, s tim što se u prvom slučaju smatra da je kupac kao razumnu cenu dužan da plati cenu koju je prodavac redovno naplaćivao u vreme zaključivanja ugovora, odnosno, u drugom slučaju, cenu koja se u vreme zaključenja ugovora redovno primenjivala u odnosnoj grani trgovine za istu robu pod sličnim okolnostima. Slično rešenje je i u Principima međunarodnih komercijalnih ugovora UNI-DROIT-a (iz 1994, kao i u njihovoj najnovijoj verziji iz 2004. godine).⁴

³ Prema: Stanković, M; Stanković, S., *Međunarodno poslovno pravo*, Beograd, 2001, str. 371.

⁴ <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2004>, pristupljeno: 08.11.2020. UNIDROIT-ovi principi međunarodnih komercijalnih ugovora, prvi put objavljeni 1994. godine, a u drugom izdanju 2004. godine, zakonodavci širom sveta uzimaju kao model za reformu ugovornog prava i sve se više koristi u međunarodnoj ugovornoj i arbitražnoj praksi, kao i od sudova za tumačenje i dopunu važećeg domaće zakon.

U međunarodnoj trgovinskoj praksi su veoma bitne porudžbina i prihvata ponude. Primera radi, jedna od najboljih međunarodnih kupovina u istoriji dogodila se 30.03.1867. kada je od carske Rusije za samo 7,2 miliona kupljena Aljaska (1.518.776 kvadratnih kilometara), koja je 1912. godine postala 49. Država SAD-a-„Pregled” 31.03.2005). Brojni autori ovu vrstu međunarodne trgovine smatra poslom veka.

3. Modaliteti ugovora u međunarodnom robnom prometu

Modaliteti građanske kupoprodaje su najstariji tip o kupoprodaji i veoma je učestala njihova primena u praksi kao i broj sporova koji nastaju zbog neizvršenja ugovora o kupovini i prodaji u obliku nekog od modaliteta građanske kupoprodaje. Volja ugovornih strana je ograničena samo normama koje su postavljene zakonom u kontekstu stvari koje mogu biti predmet prometa. Što se tiče pravne prirode modaliteta, u teoriju preovlađuju stavovi da oni predstavljaju ograničenja svojine. Treba istaći da se treba imati u vidu u čijem interesu je konstituisano ograničenje svojine. U okviru ove grupe modaliteta kupoprodaje najčešće su se primenjivali:⁵

1. prodaja sa pravom preče kupovine,
2. prodaja sa pravom otkupa,
3. prodaja sa zadržavanjem prava svojine,
4. prodaja sa primanjem kapare.

Modaliteti trgovinske kupoprodaje su za razliku od modaliteta građanske kupoprodaje relativno novijeg datuma a njihova pojava je tesno povezana sa dinamičnim razvojem trgovine, saobraćaja i industrije a karakteriše ih društvena motivisanost.

Kako bi se stekao uvid u vrste i modalitete ugovora o prodaji u daljem delu rada daće se kratak osvrt na posebne oblike ugovora o međunarodnoj prodaji i modalitete s obzirom na isplatu cene.

Novo izdanje Principa („UNIDROIT Principles 2010“), koje je pripremila grupa stručnjaka iz celog sveta, uključujući predstavnike brojnih međunarodnih organizacija i arbitražnih centara, formalno je usvojilo Upravno veće UNIDROIT-a u proleće 2011. Pored nekih manjih modifikacija i ažuriranja komentara i ilustracija, UNIDROIT principi 2010 sadrže nove odredbe koje se bave: Restitucijom u slučaju neuspeha ugovora, Nezakonitost, Uslovi, Mnoštvo dužnika i obveznika (videti: <https://www.unidroit.org/publications/106-unidroit-publications/90-unidroit-principles-of-international-commercial-contracts-1994-and-2004> pristupljeno: 08.11.2020.

⁵ Torman, M. (1975) *Vrste i modaliteti ugovora o kupovini i prodaji*, Savremena administracija, Beograd., str.13

3.1. Posebni oblici ugovora u međunarodnoj prodaji robe prema predmetu ugovora

Postoje posebna pravila koja se odnose na slučajeve kada se radi da predmet ugovora u međunarodnoj prodaji robe u međunarodnom poslovnom pravu, čine određene posebne stvari. Takav je slučaj sa prodajom investicija, transportnih sredstava i električne energije.⁶

Međunarodna prodaja investicione opreme podrazumeva takav ugovor čiji predmet predstavljaju investiciona oprema i delovi investicione opreme.⁷ Kod ovih ugovora primenjuju se Opšti uslovi koje je donela Ekonomska komisija OUN za Evropu. Ovi ugovori zaključuju se u pismenoj formi a rizik za propast ili oštećenje stvari prelazi na kupca. Prodavac polaže pravo svojine do momenta isplate cene od strane kupca. Specifičnosti kod ovog ugovora ogledaju se u tome što se radi po tačno utvrđenim projektima, neophodan je specijalizovan i stručan kadar i dispozitivno su regulisana pravila o opštim uslovima za nabavku i montažu investicione opreme od strane Ženevske konvencije.

I kod ugovora o međunarodnoj prodaji robe transportnih sredstva postoje određena pravila kao što je garantni rok gde je prodavac obavezan da za vreme korišćenja transportnih sredstava otklanja nedostatke prodatih stvari, naročito u garantnom roku.

3.2. Posebni oblici ugovora u međunarodnoj prodaji robe prema sadržini ugovora

Kod ugovora o međunarodnoj prodaji robe prema sadržini ugovora postoji više oblika ugovora o kojima će se u daljem delu teksta dati kratak osvrt.

Međunarodna prodaja robe sa **fiksnim otkupom** predstavlja takav ugovor kod koga se pod fiksnim otkupom smatra takav oblik ugovora o međunarodnoj prodaji gde se ispunjenje pojedenih ugovornih obaveza prodavca i kupca moraju izvršiti u tačno definisanom roku i gde se takav element ugovora smatra bitnim.⁸ Docnja dužnika povlači i specijalne posledice, odnosno ugovor se automatski raskida. Poverilac može ostati pri ugovoru ali mora hitno obavestiti dužnika i da zahteva ispunjenje obaveze a ima pravo i da traži naknadu štete zbog docnje ili neispunjenja.

Međunarodna **prodaja robe na kredit** je takav ugovor u međunarodnoj trgovini gde prodavac isporučuje robu kupcu a ovaj se obavezuje da plati cenu posle određenog roka. Kupac postaje odmah i vlasnik stvari a prodavac može tražiti samo isplatu cene ili eventualnu naknadu štete ukoliko bi kupac platio robu sa zakašnjenjem. Postoje slučajevi kod nekih zemalja gde je prodavac i dalje vlasnik stvari do momenta isplate cene a može tražiti i povraćaj stvari ako kupac ne izmiri obavezu.

⁶ Stanković, M; Stanković, S. (2001) *Međunarodno poslovno pravo*, Beograd, str. 413.

⁷ Đurović, R. (1974) *Međunarodno privredno pravo*, Beograd, str. 229.

⁸ U našem pravu ovakav ugovor se smatra fiksnim.

Pored navedenih, u literaturi se najčešće spominju i prenumeraciona prodaja, prodaja sa pravom ponovnog otkupa i ugovor o liferovanju.

3.3. Modaliteti ugovora u međunarodnom robnom prometu s obzirom na isplatu cene

Modaliteti ugovora u međunarodnoj prodaji s obzirom na isplatu cene formirali su se pod dejstvom raznih faktora kao što su pritisak tržišta radi boljeg plasmana robe, težnje društva da stimuliše neke društvene aktivnosti koje se smatraju suprastrukturom određene društvene zajednice. Kod ove grupe modaliteta izdiferencirala su se dva modaliteta o međunarodnoj prodaji robe s obzirom na isplatu cene:

1. prodaja sa obročnim otplatama cene, i
2. prodaja uz pretplatu.

Najizrazitiji predstavnik modaliteta prodaje nastalih pod pritiskom tržišta kako bi se stimulisao brži i bolji plasman roba je, svakako, prodaja sa obročnim otplatama. Međutim, kada je reč o modalitetima prodaje koji treba da stimulišu razvoj vanprivrednih delatnosti, posebno mesto zauzima prodaja uz pretplatu (prenumeraciona prodaja).⁹

Imajući u vidu uslove koji su uticali na formiranje modaliteta ugovora u odnosu na cenu kao i određena ograničenja volje ugovornih strana (kao što je već bilo spomenuto ranije), dalja izlaganja biće posvećena najizrazitijim modalitetima međunarodne prodaje s obzirom na cenu, i to modalitetima otplate sa obročnim otplatama cene i prodaje uz pretplatu.

3.3.1. Prodaja sa obročnim otplatama cene

Prodaja sa obročnim otplatama cene predstavlja jedan od najstarijih modaliteta i pominje se još u sistemima antičkog prava. Tokom vremena, sa rastom i razvojem društva i privrede i privrednih odnosa, struktura ovog ugovora se menjala kako u pogledu njegove svrhe, tako i u pogledu strukture tako da ovaj ugovor postaje instrument za unapređenje savremene trgovine i robnog prometa.

Danas se prodaja sa obročnim otplatama cene smatra modalitetom trgovinske kupoprodaje koji je ustanovljen pretežno u interesu kupca ali zakonom su predviđene i mogućnosti da se prodavac obezbedi od posledica tih rizika. Ove mogućnosti pruža sama struktura ovog pravnog instituta koja obezbeđuje uravnoteženu i maksimalnu zaštitu obe ugovorne strane.

⁹ Kod ove prodaje kupac se obavezuje da unapred plati kupovnu cenu a prodavac obavlja isporuku robe kada u celosti primi kupovnu cenu. (Prema: Stanković, M; Stanković, S.(2001) *Međunarodno poslovno pravo*, Beograd., str. 416).

Valja ukazati na činjenicu da baš te mogućnosti često opredeljuju kupce da, ne vodeći računa o svojim materijalnim mogućnostima zaključe ovakvu vrstu ugovora. Kao posledica toga javlja se prekomerno zaduživanje i stvaranje velikih rizika za prodavce. Međutim, uzimajući u obzir ovu činjenicu, neki autori smatraju da je prodavac taj koji treba da odluči da li će sa odnosnim kupcem da zaključi ovakav ugovor, obzirom da nema nikakvu obavezu za zaključenje istog, onda on treba sam i da snosi rizik.¹⁰

Kada je reč o zakonskom regulisanju ove materije valja ukazati na danas jasno izraženu težnju da se odnosi koji nastaju na bazi izvršenja ugovora o prodaji robe na kredit što detaljnije regulišu zakonom, naročito određivanjem predmeta i cene i onih bitnih sastojaka ugovora koji se ne mogu zakonom predvideti.

Pojam prodaje sa obročnim otplatama cene

Prodaja sa obročnim otplatama cene je ugovor o kupovini i prodaji pokretnih stvari kojim se prodavac obavezuje da preda kupcu stvar koja je predmet ugovora pre nego što mu kupac plati cenu. Kupac, koji je kod ovog modaliteta prodaje uvek samo pojedinac, obavezuje se da isplati prodavcu cenu u obrocima i u roku predviđenom ugovorom. Ovako određen pojam sa obročnim otplatama cene ukazuje na tri osnovne specifičnosti ovog modaliteta trgovinske prodaje:

1. predmet ugovora,
2. momenat predaje stvari i isplate cene,
3. svojstva ugovornih strana.

Predmet prodaje sa obročnim otplatama mogu biti samo pokretne stvari. Pojedine pravne regulative različitih zemalja regulišu predmet na različite načine: da ima duži vek trajanja, do određene vrednosti, neupotrebljavane stvari... U našem zakonodavstvu ne postavljaju se nikakva dopunska ograničenja osim visine potrošačkih kredita industrijskih proizvoda u cilju zaštite domaće proizvodnje i podsticanja kupovine domaćih proizvoda, što svakako ima svoju opravdanost u kontekstu ekonomskog rasta nacionalne ekonomije i povećanja životnog standarda.

Momenat predaje stvari i isplate cene su vremenski distancirani pa je predaja stvari i osnov za prenos svojine sa prodavca na kupca bez obzira što cena nije plaćena, osim ako se ne primenjuje princip zadržavanja svojine prodavca. Što se tiče dejstva ovih modaliteta ugovora prema trećim licima, ona se odražavaju kroz odgovornost prodavca, odnosno kupca za pravne i fizičke nedostatke stvari i kroz isticanje zadržanog prava svojine. Kada je reč o momentu predaje stvari postoje dve koncepcije. Po prvoj koncepciji prodavac je dužan da preda stvar kupcu tek pošto mu ovaj isplati poslednju ratu ugovorene cene. Treba istaći da ova koncepcija ima jako mali broj pristalica. Prema drugoj koncepciji stvar

¹⁰ Videti opširnije: Loza, B. (1970) *Obligaciono pravo-posebni dio*, Sarajevo, str. 39.

treba biti predata kupcu pre nego što mu cena bude isplaćena. Ova koncepcija je priznata danas i u našoj pravnoj teoriji.¹¹

Kada je reč o svojstvima ugovornih strana a imajući u vidu da je jedan od ciljeva ovog modaliteta ugovora o prodaji zaštita interesa kupca, da je reč isključivo o potrošačkom kreditu, jasno je što je postavljeno pravilo da se u ulozi kupca kod ovog ugovora može pojaviti samo fizičko lice. Prema tome, u slučajevima kada treba da se zaključi ugovor o kreditu koji nije namenjen potrošnji nego investiranju ne primenjuju se odredbe koje se odnose na ugovor o prodaji sa obročnim otplatama cene.

Pravo na obročne otplate i njegovi elementi

Jedna od osnovnih komponenata ovog modaliteta kupoprodaje sa obročnim otplatama cene je pravo kupca da cenu isplati u ratama. Međutim, kada je reč o pravu kupca da cenu isplati u ratama postavlja se nekoliko pitanja koja se tiču elemenata iz kojih se ovo pravo sastoji. Jedno od njih je pitanje da li su prodavac i kupac nečim ograničeni prilikom ugovaranja ukupnog iznosa koji će se isplaćivati u ratama. Drugo pitanje je u kojim granicama se može kretati iznos pojedinih rata i, u vezi s tim, koliki treba da bude njihov broj. Treće pitanje tiče se rokova u kojima te rate treba da se isplaćuju prodavcu. Četvrto pitanje koje ovde zaslužuje određenu pažnju je pitanje kamate koja se dodaje na kupovnu cenu i čini sastavni deo otplate i, najzad, kao peto, postavlja se pitanje da li kupac, u slučaju kada je ugovorio sa prodavcem da će isplatiti cenu u ratama, ima pravo da isplati cenu u potpunosti i pre roka koji je ugovorom predviđen i kakve posledice to ima po sam ugovorni odnos između njega i prodavca.

Pitanje ograničenja ukupnog iznosa kredita sastoji se iz dve komponente. Jedna od njih tiče se određivanja maksimalnog iznosa kredita u okviru svih odnosno jedne privredne grane. Druga komponenta ovog pitanja odnosi se na utvrđivanje ukupnog iznosa kredita koji mogu prodavac i kupac ugovarati u određenom slučaju. Ova problematika reguliše se propisima javnopravnog karaktera i ima za cilj ograničenje potrošačkog kredita u okviru kreditne politike određene društveno-političke zajednice.

Pitanje rokova u okviru kojih kupac treba da otplaćuje cenu koju je ugovorio sa prodavcem za robu koja mu je isporučena u tesnoj vezi je sa pitanjem utvrđivanja iznosa pojedinih otplata. Naime, što je veći iznos ovih otplata, to će i rokovi za isplatu potpune cene biti kraći.

Kada je reč o kamati kod prodaje sa obročnim otplatama cene valja odmah istaći da ni teorija ni zakonodavstvo ne poklanjaju ovom pitanju naročitu pažnju u tom smislu što ugovaranje kamate ne predviđaju kao uslov za punovažnost ugovora. Ugovaranje kamate prilikom zaključenja ugovora o prodaji na kredit prepušteno je volji ugovornih strana, osim ako zakonom nije drukčije određeno.

¹¹ Milošević, LJ. (1972) *Obligaciono pravo*, Beograd, str. 281

Dejstva ugovora sa obročnim otplatama cene

U trenutku zaključenja ugovora sa obročnim otplatama cena nastaju i njegova dejstva, koja se manifestuju kroz izvršenje određenih obaveza prodavca i kupca. Izvršenje ovih obaveza u toku ugovornog odnosa odvija se po određenom redu. Naime, odmah po zaključenju ugovora prodavac je dužan da preda stvar kupcu, s tim da ovaj, u ugovorenom roku, počne sa njenim otplaćivanjem. U trenutku kada kupac primi stvar od prodavca on postaje njen vlasnik i prodavac, po pravilu, ne može više tražiti stvar natrag, za razliku od situacije koja postoji u slučaju prodaje sa zadržavanjem svojine. Međutim, ako u trenutku zaključenja ugovora odnosno u toku njegovog trajanja postoji opravdana sumnja da će kupac biti u mogućnosti da isplati cenu, prodavac može, ulaganjem prigovora u tom smislu, odbiti da preda stvar kupcu pre isplate cene odnosno tražiti obezbeđenje naplate. Predajom stvari kupcu prodavac mu više ništa ne duguje, izuzev uobičajene garancije za kvalitet stvari.

Za razliku od obaveze prodavca koja se izvršava jednokratno, obaveze kupca kod prodaje sa obročnim otplatama cene razlikuju se i po broju i po trajanju. Prva obaveza kupca po prijemu stvari je isplata početne otplate. Na primer u belgijskom pravu smatra se da ova vrsta ugovora nije ni zaključena sve dok kupac ne isplati početnu otplatu.¹² Isplatom početne otplate, međutim, za kupca nastaje i niz obaveza u vezi sa isplatom ostalih otplata, sve do potpune isplate cene. Kada kupac otplati poslednju ratu tada nastaje prestanak ugovornog odnosa tj. zaključeni ugovor se gasi jer je ostvaren cilj zbog koga se ugovor zaključio.

Kao što je poznato, jedan od uslova za raskid svakog obligacionog ugovora, pa i ugovora o prodaji na kredit je nepoštovanje rokova za izvršenje obaveze. Ono se manifestuje u docnji kupca pri isplati početne odnosno pojedinih otplata. S tim u vezi postavlja se pitanje da li je svaka docnja kupca kod prodaje sa obročnim otplatama cene dovoljan osnov za prodavca da raskine ugovor. Primera radi da li docnja u isplati samo jedne rate može da ima za posledicu raskid ugovora. Po ovom pitanju u praksi su zabeleženi brojni slučajevi. U kojima su prodavci koristili svoje pravo na raskid ugovora.

U našem pravu pravilo prema kome docnja kupca predstavlja osnovni razlog za raskid ugovora o prodaji sa obročnim otplatama cene ne sadrže pravilo koje bi izrično propisivalo da je docnja kupca razlog za raskid ugovora o prodaji na kredit i akcenat je da se što detaljnije utvrdi razlog docnje i ograniči njeno dejstvo. Ali uz definisane vremenske rokove koji su normativno uređeni. Prodavac je najjači u pravu da raskine ugovor onda kada mu kupac ne položi početnu otplatu. U tom slučaju neplaćanje otplate može se smatrati kao manifestovanje namere kupca da odustane od ugovora. Inače u slučajevima kada je reč o neplaćanju ostalih otplata, zakon postavlja dopunske uslove.

Raskid ugovora uopšte, pa i ugovora o prodaji na kredit je krajnja posledica docnje kupca pri isplati pojedinih otplata cene. A u slučaju kada do raskida ipak

¹² Limpens, J. (1960) *la vente du droit belge*, Bruxelles, str. 482.

dode, postavlja se, kao najvažnije pitanje uzajamnih obaveza prodavaca i kupaca koje nastaju posle raskida ugovora.

Međutim, valja odmah istaći da ovo pitanje nije specifično za ugovor sa obročnim otplatama cene. Ono se u potpunosti može rešavati po opštim principima koji važe u oblasti obligacionog prava. A, kao što je poznato, jedno od osnovnih pravila u oblasti ugovornih odnosa je da u slučaju raskida ugovora svaka od ugovornih strana vraća drugoj ono što je u toku izvršenja ugovora do trenutka njegovog raskida primila.

S obzirom na to da se pitanje uzajamnih obaveza prodavaca i kupaca koje nastaju posle raskida ugovora može u potpunosti rešavati po opštim principima koji važe u oblasti obligacionog prava, ono uglavnom i nije predmet zakonskog regulisanja u uporednom pravu. Izuzetak u tom pogledu čine, na primer, italijansko i mađarsko pravo. Prema italijanskom Građanskom zakoniku ako se raskid ugovora vrši zbog neispunjenja od strane kupca, prodavac je dužan da vrati isplaćene rate, izuzev prava na pravednu naknadu za korišćenje stvari i naknadu štete. Ukoliko je ugovoreno da plaćene rate ostaju prodavcu na ime odštete, sud može, shodno okolnostima, smanjiti ugovorenu naknadu štete. Isto tako, i mađarski Građanski zakonik propisuje da je u slučaju kada prodavac odstane od ugovora kupac dužan da plati nagradu za korišćenje, a osim toga dužan je da naknadi štetu čiji iznos prevazilazi obim smanjenja vrednosti koje je vezano za upotrebu stvari shodno njenj nameni.

3.3.2. Prodaja uz pretplatu

Prodaja uz pretplatu je, kao što je već istaknuto, jedan od modaliteta trgovinske kupoprodaje koji se razlikuje od drugih s obzirom na način isplate cene. Još od prvog svog pojavljivanja ovaj modalitet kupoprodaje nosio je obeležja jednog instrumenta za olakšavanje privrednog poslovanja i, po svojoj prirodi, nije se nikad mogao transformisati u instrument za preuzimanje zelenoških poslova.

Kada je reč o primeni ovog modaliteta kupoprodaje valja odmah istaći da se on ne koristi samo prilikom kupovine robe. On se primenjuje i prilikom pružanja usluga i u tom svom vidu baš danas je našao i nalazi široku primenu. Kod ovog ugovora korisnici unapred plaćaju određenu sumu novca za usluge koje će se koristiti u određenom vremenskom periodu.

Pojam ugovora o prodaji uz pretplatu

Prodaja uz pretplatu ili, kako je neki autori nazivaju, prenumeraciona prodaja¹³ je ugovor o kupovini i prodaji stvari odnosno o pružanju određenih usluga kojim se kupac obavezuje da isplati prodavcu odnosno davaocu usluge cenu pre nego što primi stvar odnosno dobije uslugu. Ovaj ugovor ima tri osnovne specifičnosti.

¹³ Ripert, G. (1954) *Traite elementarie de droit comercial*, Paris, str. 915.

Jedna od tih specifičnosti sastoji se u tome što kod ovog ugovora kupac kreditira prodavca prilikom proizvodnje predmeta ugovora. Druga specifičnost proizilazi iz prve i sastoji se u pravu prodavca da ne isporuči predmet ugovora sve do momenta dok mu kupac ne isplati cenu u potpunosti, ako je tako ugovoreno. I, najzad, treća specifičnost je nepostojanje kamate kao jednog od elemenata ugovora. Ugovor o prodaji uz pretplatu je poseban modalitet ugovora o prodaji sa specifičnostima koje ga izdvajaju od ostalih modaliteta ovog ugovora. Te specifičnosti se, kao što je već pomenuto, tiču prvenstveno isplate cene, ali i predmeta ugovora. Jer, to je, između ostalog, i ugovor „koji se može smatrati jednom varijantom prodaje buduće stvari”.¹⁴

S obzirom na te specifičnosti, uspostavljena su i posebna pravila koja se tiču posebnog regulisanja odnosa koji su posledica tih specifičnosti. Inače, u pogledu rešavanja svih ostalih pitanja primenjuju se pravila koja važe za prodaju sa obročnim otplatama cene. Jer, i u jednom i u drugom slučaju reč je o ugovoru o prodaji na kredit. Samo, u slučaju prodaje sa obročnim otplatama cene prodavac daje novčani kredit kupcu, dok u slučaju prodaje uz pretplatu kupac kreditira prodavca. Ako tako može da se kaže, u ovom drugom slučaju „kreditira se predmet kupoprodaje i radi se o robnom kreditu”.¹⁵

Plaćanje cene i isporuka predmeta ugovora

Kao što je o tome već bilo reči, osnovna specifičnost ugovora o prodaji uz pretplatu je isplata cene pre isporuke stvari. Pri tome, „cena može biti isplaćena u potpunosti unapred ili isplaćivana sukcesivno prema tome kako se vrši isporuka stvari”.¹⁶ S obzirom na to, vremenom su se formirale dve varijante ugovora o prodaji uz pretplatu.

Jedna od tih varijanti postoji u slučaju kada kupac isplati u potpunosti cenu za stvar koju će mu tek posle toga isporučiti prodavac. A to se odražava kako na samo zaključenje ugovora tako i na njegovo izvršenje odnosno na prava i obaveze kupca. Jer, uslovljenost isporuke robe potpunom isplatom cene unapred kod ove varijante ugovora o prodaji uz pretplatu je vrlo jasna i dosledna.

Druga varijanta ovog ugovora postoji u slučaju kada kupac isplaćuje cenu unapred sukcesivno, prema količini isporučene robe. I to ima uticaja na zaključenje i na izvršenje ugovora o prodaji uz pretplatu. Samo, u poređenju sa prvom varijantom ovog ugovora, može se reći da je ova varijanta povoljnija za prodavca utoliko što mu ona pruža više mogućnosti za saobražavanje ukupne cene robe uslovima tržišta. Jer, struktura ove varijante ugovora o prodaji uz pretplatu omogućava da prodavac prilikom svake sledeće isporuke koriguje ukupnu cenu predmeta isporuke.

Ove varijante predstavljaju, u stvari, dve različite mogućnosti koje stoje na raspolaganju ugovornim stranama u slučaju kada nameravaju da zaključe ugo-

¹⁴ Cardahi, Ch. (1968) *La vente en droit compare occidental et oriental*, Paris, str. 340.

¹⁵ Vizner, B. (1969) *Građansko pravo u teoriji i praksi*, Rijeka, str. 1067.

¹⁶ Hemard, J., (1953) *Les contrats commerciaux – Les ventes commerciales*, Paris., str. 110.

vor o prodaji uz pretplatu. Ali prilikom opredeljenja za jednu od pomenutih varijanti može biti od uticaja i priroda predmeta ugovora. Tako, dok je prodaja uz pretplatu sa potpunom isplatom cene unapred karakteristična za prodaju knjiga, publikacija, novina i sl., prodaja uz pretplatu sa sukcesivnom isplatom cene više odgovara uslovima prodaje životnih namirnica i pružanja određenih usluga.

U slučaju prodaje uz pretplatu sa potpunom isplatom cene unapred kupac – pretplatnik prima za određeno vreme, u utvrđenim vremenskim razmacima knjige, časopise, dnevne listove. Međutim, odmah valja istaći da se ovaj modalitet kupoprodaje može ugovoriti i prilikom prodaje ostalih vrsta robe, pa se njome koriste čak i proizvođači cveća koji su se obvezali da redovno snabdevaju cvećem određene ustanove, preduzeća i pojedince.

Inače, ovaj ugovor o kupoprodaji zaključuje se na isti način kao i ostali ugovori. A to znači da se pretpostavlja da je zaključenju ugovora prethodila ponuda prodavca i prihvatanje kupca. Međutim, kada je reč o ponudi i njenom prihvatanju kod ovog oblika prodaje uz pretplatu valja ukazati na jednu specifičnost po kojoj se ovaj ugovor razlikuje od ugovora o običnoj prodaji. Naime, kao što je poznato, u slučajevima prodaje uopšte dostavljanje robe jednom licu koje to nije tražilo ne stvara nikakve obaveze za njega. Međutim, u slučaju prodaje uz pretplatu ovo pravilo može da se primeni onda kada je pomenuto dostavljanje moglo da bude obnavljano u dužim ili kraćim vremenskim razmacima. Inače, isto kao kod obične prodaje, lice koje primi stvari koje su mu dostavljene bez njegovog zahteva nije dužno da ih vrati. Ovom pravilu utoliko pre ima mesta u slučaju prodaje uz pretplatu s obzirom na prirodu njenog predmeta. Na primer, ako su predmet ove prodaje dnevni listovi, oni vrlo brzo gube svoju pravu vrednost, pa je bespredmetno vraćati ih pošiljaocu.

Što se tiče cene u slučaju prodaje uz pretplatu sa njenom potpunom isplatom unapred, ona je, po pravilu, niža od cene koja bi se određivala prilikom svake pojedinačne isporuke. Ovo pravilo motivisano je kako time što prodavac prima cenu unapred a ne srazmerno isporukama, tako i činjenicom da je on zainteresovan za obezbeđenje redovnih kupaca – pretplatnika. Zato se kod ove varijante ugovora o prodaji uz pretplatu cena ne može revidirati, osim u slučaju kada je to predviđeno ugovorom, a pretplatnik se tome ne protivi. Tako, na primer, u Francuskoj posle Drugog svetskog rata sindikati štamparskih preduzeća su odlučili, s obzirom na učestala poskupljenja sirovina, radne snage i poštanskih tarifa, da cena pretplate može da podleže reviziji u toku godine, s tim što pri tome valja striktno voditi računa o stvarnom uticaju poskupljenja na cenu koštanja. Istom ovom odlukom predviđena je mogućnost da sama ova preduzeća sasvim slobodno pristupe reviziji cene u momentu koji ona odaberu. Pri tome, revizija pretplatne cene može se izvršiti bilo izmenom broja i sadržine isporuka, bilo zahtevanjem doplate u novcu, bilo pomeranjem datuma isteka ugovora. Ova odluka uzimala se u obzir prilikom zaključenja ugovora sa pretplatnicima.¹⁷

¹⁷ Hemard, J. (1953) *Les contrats commerciaux – Les ventes commerciales*, Paris, str. 111.

U slučaju prodaje uz pretplatu sa sukcesivnom isplatom cene unapred kupac – pretplatnik prima redovno isporuku vode, gasa, električne energije, telefonskih usluga i sl., s tim da za to u određenim vremenskim razmacima vrši isplatu cene srazmerno potrošnji dobara koja su mu isporučena. Ova varijanta prodaje uz pretplatu i jeste tipična za isporuku pomenutih stvari.

Struktura ove varijante ugovora o prodaji uz pretplatu znatno je jednostavnija od prethodne, i to kako u pogledu načina zaključenja ugovora, tako i u pogledu utvrđivanja cene.

Tako, prilikom zaključenja ugovora uz pretplatu u obliku ove varijante ne dolaze do izražaja nikakve specifičnosti koje bi ovaj ugovor razlikovale od ugovora o prodaji odnosno o isporuci određenih proizvoda. Jer, kao što je poznato, pružanje pomenutih usluga pretpostavlja postojanje određenih instalacija koje to omogućavaju, a obaveza isporuke nastaje od momenta potpisivanja ugovora.

I u pogledu utvrđivanja i isplate cene situacija je jednostavnija nego u slučaju prodaje uz pretplatu sa potpunom isplatom cene unapred. Naime, s obzirom na to da se visina cene određuje za svaku pojedinačnu isporuku srazmerno potrošnji stvari koje su predmet ugovora, ukupna cena se i ne može utvrditi unapred. Ugovorom se utvrđuje samo način obračunavanja cene i redovne isporuke stvari kupcu – pretplatniku. Pri tome, pretplatnik se može obvezati na minimum obavezne godišnje potrošnje, čija je vrednost uračunata u pretplatu. Kao što je već pomenuto, u većini slučajeva ovakvi ugovori zaključuju se sa korisnicima komunalnih usluga, pri čemu cena predviđena u ugovoru može da se menja u toku pretplatničkog odnosa, a u skladu sa poskupljenjima koje propisuju državni organi.

Prema tome, s obzirom na strukturu ugovora o prodaji uz pretplatu zaključenog u obliku ove varijante, revizija cene je prirodna posledica takve strukture. Međutim, kao što je o tome već bilo reči, u slučaju prodaje uz pretplatu sa potpunom isplatom cene unapred mogućnost njene revizije se, kao izuzetak od pravila, mora naročito predvideti u ugovoru.

Dejstva ugovora o prodaji uz pretplatu

Dejstva ugovora o prodaji uz pretplatu u slučaju potpune isplate cene unapred tiču se, uglavnom, obaveza prodavca. Jer, kao što je već pomenuto, prodavac nije dužan da izvrši isporuku stvari koja je predmet ugovora sve dotle dok kupac ne isplati cenu u potpunosti.

Međutim, ako prodavac izvrši ovu svoju obavezu pre nego što mu je kupac isplatio cenu u potpunosti on sam snosi rizik za posledice koje mogu u takvom slučaju nastupiti. Jer, u tom slučaju raskid ugovora može zahtevati samo kupac – pretplatnik, s tim što je prodavac – isporučilac dužan da vrati deo cene koju je primio do trenutka isporuke stvari. U vezi sa vraćanjem cene u tom slučaju mogu nastati teškoće pri utvrđivanju njene visine. Jer, kao što je poznato, od ove varijante ugovora o prodaji uz pretplatu utvrđivanje cene je u tesnoj vezi sa

blagovremenošću isporuke stvari, koja vrlo brzo gubi svoju aktuelnost, a samim tim znatno se smanjuje i njena cena.

Za razliku od dejstva ugovora o prodaji uz pretplatu u slučaju potpune isplate cene unapred, dejstva ovog ugovora u slučaju sukcesivne isplate cene unapred tiču se obaveza obe ugovorne strane. Jer, kod ove varijante ugovora uz pretplatu neizvršenje ugovora može biti posledica postupanja obe ugovorne strane.

U slučaju kada je to posledica neizvršenja obaveza prodavca – isporučioca da isporuči predmet ugovora kupcu – pretplatniku, ovaj može zahtevati raskid ugovora. Međutim, ako pretplatnik ne želi raskid ugovora, on može tražiti od prodavca naknadu štete koju trpi zbog neisporuke odnosno neuredne sukcesivne isporuke predmeta ugovora.

U slučaju kada je neizvršenje ugovora posledica neizvršenja obaveze kupca – pretplatnika da redovno plaća pretplatu, prodavac ima pravo na raskid ugovora odnosno na prinudnu naplatu cene čija visina odgovara izvršenim isporukama. Pri tome, prodavac ima pravo i da obustavi dalje isporuke, ali ugovorni odnos i dalje postoji u slučaju prinudne naplate. Jer, ne treba zaboraviti da kod prodaje uz pretplatu prodavac ugovara, pored obaveze isporuke i obavezu postavljanja i održavanja određenih instalacija koje omogućavaju ugovorenu isporuku kupcu – pretplatniku.

Ako kupac – pretplatnik nije u mogućnosti da odgovori svojoj obavezi plaćanja pretplate zbog toga što je pao pod stečaj, naknada prodavcu se, prema pravilima koja se u tom slučaju primenjuju, utvrđuje se s obzirom na vrednost isporuka koje je on izvršio i visinu sume koju mu je kupac isplatio do momenta otvaranja stečaja nad njegovom imovinom. Na isti način utvrđuje se visina naknade i onda kada prodavac ili kupac zahtevaju raskid ugovora.

Zaključak

Uporednopravna analiza pojedinih modaliteta ugovora o kupovini i prodaji pokazale su, između ostalog, da je razlikovanje ovih modaliteta rezultat jednog veoma dugog procesa diferenciranja uslova u kojima se zaključuje ugovor. Ta različitost uslova u kojima su se ugovorne strane nalazile u trenutku zaključenja ugovora je spontano i uporno, u manjoj ili većoj meri, menjala fizionomiju osnovnog ugovora o kupovini i prodaji. Kroz manja ili veća odstupanja od osnovnih pravila koja važe za kupovinu i prodaju uopšte, sam život je stvarao nova pravila za pojedine modalitete ovog pravnog instituta.

Proučavanjem tih specifičnih pravila i analiza pravne strukture svakog pojedinačnog modaliteta ugovora o prodaji ukazalo je na spektar različitih mogućnosti rešavanja osnovnih pitanja koja se postavljaju kod svakog kupoprodajnog ugovora. Pri tome naročita pažnja je usmerena pitanjima kao što su: određivanje pojma svakog od modaliteta prodaje koji su bili predmet proučavanja u ovom radu, razgraničenje svakoga od njih od drugih sličnih pravnih instituta i dejstva ugovora.

Za razliku od prodaje po specifikaciji, prodaja sa obročnim otplatama cene predstavlja jedan od najstarijih modaliteta ugovora o prodaji. Pravna struktura ovog ugovora o prodaji obezbeđuje uravnoteženu i maksimalnu zaštitu interesa obe ugovorne strane, pa samim tim garantuje i realizovanje jednog šireg društvenog interesa. Zaštita ovih interesa obezbeđena je predviđanjem i preduzimanjem niza mera koje se tiču izvršenja ugovora, a primenjuju se u slučaju docnije, odnosno, insolventnosti kupca. S obzirom na to da se prodaja na kredit danas najčešće primenjuje u slučajevima prodaje pokretnih stvari koje tek osvajaju tržište a njihova vrednost je znatna u nekim zemljama prilikom predviđanja uslova prodaje takve robe predviđaju se i uslovi otplaćivanja kredita. Međutim, prodaja uz pretplatu kao jedan od modaliteta kupoprodaje nastao je znatno kasnije od prodaje sa obročnim otplatama cene. Osim toga, za razliku od ovog modaliteta, prodaja uz pretplatu je još od samog početka nosila obeležja jednog instrumenta za olakšavanje privrednog poslovanja i, po svojoj prirodi, nije se nikada mogla transformisati u instrument za preduzimanje zelenaških poslova. Kada je reč o primeni ovog modaliteta prodaje, karakteristično je da se on ne koristi samo prilikom kupovine robe, nego i prilikom pružanja raznih usluga, a naročito prilikom prodaje knjiga, časopisa i ostalih publikacija. Zato se prodaja uz pretplatu, između ostalog, može smatrati i posebnim stimulansom za razvoj određenih vanprivrednih delatnosti, kao, što je, na primer, izdavačka delatnost.

Imajući u vidu navedeno, osvrt na modalitete ugovara u međunarodnim trgovinskim poslovima ima veliki značaj kako bi se u savremenim imperativnim i kauzalnim normama mogla praviti što bolja geneza, uporedna analiza i ustanova shvatanje neophodnosti uključenja i drugih naučnih disciplina prilikom donošenja regulativnih normi i izučavanju ove oblasti, sagledavajući sve aspekte njihovih dejstava, kao i neizostavno uključivanje normi, konvencija, sporazuma brojnih međunarodnih organizacija i normi inostranih država sa kojima se trguje, obzirom da oni diktiraju uslove u svojim zemljama i kroz razne vidove konvencija, sporazuma, zakona, što nekada može biti na uštrb slabije razvijenih zemalja, zemalja koja se nalaze u kriznim uslovima, pre svega kroz cenovni i tehnološki aspekt.

Literatura

- Cardahi, Ch. (1968): *La vente en droit compare occidental et oriental*, Paris.
- Đurović, R. (1974): *Međunarodno privredno pravo*, Beograd
- Jovanović-Spirović, L.: (2001) *Trgovinsko (Privredno) pravo sa osovama prava, II deo*, Beograd.
- Hemard, J. (1953): *Les contrats commerciaux – Les ventes commerciales*, Paris
- *Leksikon prava međunarodnih privrednih odnosa* (1982): Savremena administracija, Beograd.

- Limpens, J. (1960): *La vente du droit belge*, Bruxelles.
- Loza, B. (1970): *Obligaciono pravo-posebni dio*, Sarajevo.
- Milošević, LJ. (1972): *Obligaciono pravo*, Beograd.
- Ripert, G. (1954): *Traite elementarie de droit comercial*, Paris.
- Stanković, M; Stanković, S. (2001): *Međunarodno poslovno pravo*, Beograd.
- Torman, M. (1975): *Vrste i modaliteti ugovora o kupovini i prodaji*, Savremena administracija, Beograd.
- Vizner, B. (1969): *Građansko pravo u teoriji i praksi*, Rijeka.
- <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2004>,
- <https://www.unidroit.org/publications/106-unidroit-publications/90-unidroit-principles-of-international-commercial-contracts-1994-and-2004> pristupljeno: 08.11.2020.

DOI: 10.5937/MegRev2004107P

Review Scientific Article

Received 17.07.2020.

Approved 04.09.2020.

MODALITIES OF INTERNATIONAL CONTRACTS IN TRADE OF GOODS – LEGAL REVIEW

Abstract: *The subject of the paper is to point out the effect of the modality of the contract on the sale of goods in international trade, given that in modern business conditions due to globalization, deregulation and market liberalization, foreign trade has reached enormous proportions in the world. and business relations, given that they, in modern business conditions and through the development of multinational and transnational companies lead to a huge expansion of the range of goods that become the subject of economic turnover and thus contracting given that the contract of sale has both economic and legal effect. Today, modern regulations and relations of purchase are being established and commented on, and therefore the goal is to present a review of the modalities of contracts in international trade in order to make the best possible genesis, comparative analysis and understanding of necessity in modern imperative and causal norms. Inclusion of other scientific disciplines in the adoption of regulatory norms and the study of this field, considering all aspects of their actions.*

Keywords: *Modalities, International agreements, Goods, Effect, Review.*

SAVREMENE PROMENE OBRAZOVNE STRUKTURE STANOVNIŠTVA I REGIONALNI EKONOMSKI RAZVOJ**

Sažetak: Cilj ovog rada je da ukaže na važnost obrazovanja stanovništva i visoki korelativni uticaj obrazovne strukture stanovništva Srbije na ekonomski razvoj, kao i na određene socioekonomske procese. U radu su primenjivane odgovarajuće naučne metode i to: metode analize i sinteze, komparativna metoda, statistička metoda i metoda analize sadržaja dokumenata. Rezultat koji se postiže kvalitetnim obrazovnje stanovništva i implementacijom stečenog znanja u privredi ima izuzetno značajne implikacije na rast produktivnosti, povećanje zarada i na ukupan ekonomski razvoj zemlje. Sublimiranje brojnih radova drugih istraživača kao i rezultata ovog istraživanja, navodi na zaključak da obrazovanje stanovništva ima izuzetno pozitivan uticaj na dugoročni ekonomski rast i razvoj. Stoga je Srbiji neophodna reforma obrazovanja koja bi uključila uvođenje savremenih nastavnih planova i programa, poboljšanje uslova rada i usklađivanje sa realnim privrednim potrebama, kao jaka stimulacija mladima da steknu odgovarajuća znanja i veštine i da se na taj način motivišu i zadrže najkvalitetniji kadrovi i omogući revnomenan regionalni razvoj. Ekonomski razvoj baziran na obrazovanju stanovništva, kao i stvaranja uslova da se stečeno znanje praktično primeni u realizaciji ekonomsko-poslovnih zadataka, postavlja se kao obrazovni i razvojni imperativ.

Ključne reči: obrazovanje, regionalni razvoj, polarizacija, nejednakosti.

* Fakultet za poslovne studije, Megatrend univerzitet, Beograd; osholemio@gmail.com

** Ovaj rad je napisan u okviru trogodišnjeg Projekta Pravnog fakulteta Megatrend Univerziteta, Beograd, broj: 2044/20 od 01.10.2020. pod nazivom „Bezbednosni izazovi savremenog društva“ (FPBISD).

1. Uvod

Opšte je poznato da pismenost i školska sprema predstavljaju jedan od osnovnih pokazatelja obrazovnog nivoa stanovništva, a posebno njegovog zaposlenog dela, te da čine bitan preduslov uspešnog privrednog razvoja zemlje. Zbog toga se kao imperativ nameće podizanje ukupnog nivoa obrazovanja, posebno za zanimanja koja se moraju uklapati u zahteve savremene privrede, dostignuća tehničkog progressa i savremene metode rukovođenja i upravljanja. Pri tome nije dovoljno imati samo formalno školsko ili univerzitetsko obrazovanje. Ukoliko sistem obrazovanja „daje” takvu strukturu kadrova koji ne odgovaraju strukturnim potrebama privrede i društva, realna mogućnost primene znanja tih kadrova je znatno umanjena i ona ostaje samo neiskorišćen potencijal.¹

Kako Kruger i Lindhal navode „zemlje koje unapređuju svoje obrazovne sisteme sposobnije su da menjaju i druge politike koje podstiču ekonomski rast”.²

„Obrazovanje stanovništva ima centralni značaj za ekonomski razvoj, što se duguje njegovoj dvojakoј ulozi u tom procesu. S jedne strane, obrazovanje predstavlja kritičan input od kojeg zavisi tempo i kvalitet privrednog rasta i razvoja, a s druge strane vredan output, cilj sam po sebi i važnu komponentu ljudskog blagostanja (Todaro, Smith, 2011).”³

Savremene ekonomija se isključivo bazira na znanju gde je vrednost ukupno proizvedenih i realizovanih roba i usluga nastala na osnovu implementiranih znanja i veština stečenih u obrazovanju i praksi.

Međutim, većina autora polazi od činjenice da je znanje danas kvalitativno važnije kao input nego što je to ikada ranije bio slučaj. Tako, na primer, jedan od najpoznatijih teoretičara menadžmenta, Peter Draker ukazuje da znanje postaje jedan od faktora proizvodnje, smanjujući značaj kapitala i radne snage.⁴

Rastuća uloga znanja za odvijanje privrednih aktivnosti značajno je promenila značaj znanja i inovacija u privredi i društvu i omogućila prelazak tradicionalne privrede u „privredu zasnovanu na znanju” ili „privredu vođenju znanjem”.⁵

Ovaj rad je usredsređen na obrazovnu strukturu stanovništva Srbije kao determinantu akumulacije ljudskog znanja, koja je jedna od neizostavnih činilaca ekonomskog razvoja i kao pokretačka snaga privrednog prosperiteta. Cilj ovog rada je da na jedan analitičan način uoči korelacionu vezu između obrazovanja i ekonomskog razvoja i prepozna načine na koje obrazovanje direktno i indirektno doprinosi postizanju cilja ekonomskog razvoja.

¹ Radovanovic Veljko, 2007. Politika i metodi regionalnog razvoja. Institut društvenih nauka, Beograd, str. 231

² Kruger i Lindhal, 2001, str 1131,

³ TODARO, M. P., & SMITH, C. S. (2011). Economic Development. Harlow: Addison-Wesley.

⁴ Drucker (1998), p.15.

⁵ „Knowledge-driven economies“ upotrebljava se sa akcentom kako bi se značaj znanja kao nosilaca razvoja savremene privrede dodatno izrazio.

2. Promene obrazovne strukture stanovništva i ekonomski razvoj

Kvalifikacije ljudi stečene tokom procesa obrazovanja koje omogućavaju izvestan kvantum znanja, pored drugih veština kojima čovek raspolaže, imaju veliki ekonomski, privredni, politički, sociološki i kulturološki značaj u savremenom društvu i konceptu življenja. Indikativno je da u zavisnosti od nivoa obrazovanja i školske spremne, ljudi lakše dolaze do radnog mesta, bolje ostvaruju socijalnu koheziju, stvaraju ekonomsko bogatstvo i na taj način udovoljavaju svojim ličnim potrebama i aspiracijama ka očekujućem nivou životnog standarda. Pojedinci i određene grupe na osnovu svoje školske spremne i obrazovanja definišu svoje mesto u društvenoj podeli rada i socioekonomskog razvoja.

Primetno je da obrazovna struktura stanovništva u stabilnim društvima se sporo menja, najpre zato što razvijena društva imaju relativno povoljnu obrazovnu strukturu, ali i zato što zahteva relativno značajna sredstva iz državnog budžeta, kao i izvestan period vremena potrebnog za reformu obrazovanja i smanjenja broja nepismenih i niskoobrazovanih ljudi, ili pak za prilagođavanje obrazovnih profila zahtevima tržišta rada i mogućnostima zapošljavanja.

Tabela 1. Stanovništvo Republike Srbije staro 15 i više godina prema školskoj spremi, po popisima 2002. i 2011.

	Popis 2002.		Popis 2011.	
	ukupno	%	ukupno	%
Republika Srbija	6.321.231	100,00	6.161.584	100,00
Bez školske spremne	357.552	5,66	164.884	2,68
Nepotpuno osnovno obrazovanje	1.022.974	16,18	677.499	11,00
Osnovno obrazovanje	1.509.462	23,88	1.279.116	20,76
Srednje obrazovanje	2.596.348	41,07	3.015.092	48,93
Više obrazovanje	285.056	4,51	348.335	5,65
Visoko obrazovanje	411.944	6,52	652.234	10,59
Nepoznato	137.895	2,18	24.424	0,40

Izvor: RZS, Knjiga 3. *Konačni rezultati popisa o obrazovnim karakteristikama stanovništva*. Beograd, 2013. (školskom spremom se smatra škola čijim je završavanjem lice steklo najviši stepen obrazovanja u zvaničnom školskom sistemu).

U periodu koji gotovo pokriva celu dekadu između dva poslednja popisa stanovništva (2002. i 2011), sprovedenih u Republici Srbiji, su se desile vrlo značajne promene u obrazovnoj strukturi ukupnog stanovništva (Tabela 1). Opšta obrazovna karakteristika je vrlo uočljiva tendencija porasta opšteg obrazovnog nivoa. To se, s jedne strane, ogleda u smanjenju udela stanovništva bez školske spremne (sa 5,66% na 2,68%), gotovo upolovljeno, i stanovništva sa nepotpunim osnovnim obrazovanjem (sa 16,18% na 11,00%). Srednje obrazovanje je još uvek dominantno, tako da je skoro polovina stanovništva Srbije (49%) još na tom

opštem obrazovnom nivou. Ali, s druge strane, došlo je do ohrabrujućeg povećavanja broja lica sa višim i visokim obrazovanjem, kao i njihovog strukturnog udela u ukupnom stanovništvu (višeg sa 4,51% na 5,65% a visokog sa 6,52% na 10,59%), što znači da u proseku (16,2%) svaki šesti stanovnik Srbije ima više ili visoko obrazovanje. Ako se pritom ima u vidu da je u tom međupopisnom periodu broj lica sa visokim obrazovanjem povećan čak za blizu tri petine (58,3%), to bi moglo da znači da se shvataju vizije i značaj „ekonomije znanja” za razvoj ekonomije i celokupne privrede jedne zemlje, za njenu opštu konkurentnost na unutrašnjem i međunarodnom tržištu, odnosno za životni standard i blagostanje.

Ovde treba naglasiti da su Popisom iz 2011. godine, prikupljeni i obrađeni zbirni podaci i o regionalnoj obrazovnoj strukturi stanovništva, koji su iskazani u skladu sa Nomenklaturom statističkih teritorijalnih jedinica (NSTJ). To je strukturna karakteristika koja se može posmatrati u kontekstu ukupnog i posebno regionalnog ekonomskog razvoja, kao predmeta ovog rada. Evidentno je da se tu već uočavaju krupni strukturno-teritorijalni problemi.

Tabela 2. *Regionalna struktura stanovništva Republike Srbije (starog 15 i više godina) sa višim i visokim obrazovanjem, 2011.*

Teritorija	Ukupno	Učešće %	Struktura* (Srbija=100)
Republika Srbija	1.000.569*	16,20	100,0
Beogradski region	396.779	27,80	39,6
Region Vojvodine	232.874	14,10	23,2
Region Šumadije i Zapadne Srbije	203.004	11,71	20,3
Region Južne i Istočne Srbije	167.912	12,50	16,8
Region Kosovo i Metohija	...	...	...

Izvor: RZS, Knjiga 3. Konačni rezultati popisa o obrazovnim karakteristikama stanovništva, Beograd, 2013.*) Udeo regiona, bez podataka za Region KiM.

Iz tabele se ovde lako uočavaju dve dimenzije regionalne strukture stanovništva Republike Srbije sa višim i visokim obrazovanjem: prva, neravnomeran strukturni udeo obrazovanijeg stanovništva u okviru samih regiona, i druga, koncentracija ovog kontingenta stanovništva u samo jednom regionu (Tabela 2).

Iako u proseku (16,2%) svaki šesti stanovnik Srbije ima više ili visoko obrazovanje, regionalne razlike su drastične: u Beogradskom regionu takvo obrazovanje u proseku ima više od jedne četvrtine (27,8%) stanovnika, ili najmanje svaki četvrti stanovnik (ako je prosečna veličina porodice četvoročlano domaćinstvo, znači da u proseku jedan član ima više ili visoko obrazovanje); na drugom polu je Region Južne i Istočne Srbije u kojem je dvostruko manji udeo stanovnika koji imaju više ili visoko obrazovanje, tek 12%.

Ukoliko se to posmatra iz drugog ugla, primećuje se da regionalni razmeštaj stanovnika koji imaju više ili visoko obrazovanje, takođe ima ogromne regio-

nalne razlike. Naime, od ukupno oko jedan milion (1.000.569) stanovnika sa višim i visokim obrazovanjem (2011.godine), predominantna koncentracija je u samo jednom regionu – dve petine njih (39,6%) je locirano u Beogradskom regionu, dok je udeo dva južna regiona uzetih zajedno (Region Šumadije i Zapadne Srbije 20,3%; Region Južne i Istočne Srbije 16,8%) za nekoliko strukturnih procenata manji od udela Beogradskog regiona u ukupnom broju stanovnika Srbije koji imaju više ili visoko obrazovanje.

Slično velikim regionalnim razlikama strukture stanovništva sa višim i visokim obrazovanjem, ali u obrnutom smeru, javljaju se i razlike regionalne strukture nepismenog stanovništva (Tabela 3).

Tabela 3. Regionalna struktura nepismenog stanovništva

Teritorija	Ukupno	Učešće %	Struktura* (Srbija=100)
Republika Srbija	127463*	1,96	100,0
Beogradski region	12.429	0,83	9,7
Region Vojvodine	27.823	1,59	21,8
Region Šumadije i Zapadne Srbije	43.722	2,38	34,0
Region Južne i Istočne Srbije	43.489	3,05	34,1
Region Kosovo i Metohija			

Izvor: RZS, Knjiga 3. Konačni rezultati popisa, obrazovne karakteristike stanovništva. Beograd, 2013.⁶

Iako je značajno smanjen ukupan broj nepismenog stanovništva, njihov udeo je u nekim regionima još relativno visok, i što je još nepovoljnije, koncentracija nepismenog stanovništva je u južnim nerazvijenim regionima (Region Šumadije i Zapadne Srbije 34,3%; Region Južne i Istočne Srbije 34,1%) u kojima je locirano više od 2/3, ukupno čak 68,4% nepismenog stanovništva Srbije.

Razumljivo je da regionalni proseci skrivaju velike unutrašnje razlike, kako po udelu stanovništva sa višim i visokim obrazovanjem, tako i po stanovništvu bez školske spreme. To jasno pokazuju podaci na nivou opština, gde se uočava izrazita polarizacija. Ako se posmatraju opštinski proseci po udelu stanovništva sa višim i visokim obrazovanjem (Tabela 4), vidi se da opština na najvećim udelom tog demografskog kontingenta (Vračar, Beograd, 52,34%) ima čak 17 puta veći udeo nego opština sa najmanjim udelom obrazovanijeg stanovništva (Malo Crniće 3,08%).

⁶ Udeo regiona, bez podataka za Region Kosovo i Metohija. „Pismenim se smatraju lica starija od 10 i više godina: koja se školuju, koja se ne školuju a završila su više od 3 razreda osnovne škole; koja su bez škole ili su završila 1-3 razreda osnovne škole, a izjasnila su se da mogu da pročitaju i da napišu tekst u vezi sa svakodnevnim životom“ <http://media.popis2011.stat.rs/2012/publikacije/Obrazovne%20karakteristike.pdf>

Tabela 4. Polarizacija opština po stanovništvu sa višim i visokim obrazovanjem

Opštine sa najvećim učešćem	(%)
Vračar (Beograd)	52,34
Stari grad (Beograd)	50,2
Savski venac (Beograd)	46,62
Novi Beograd	40,61
Medijana (Niš)	34,73
Opštine sa najmanjim učešćem	(%)
Malo Crniće	3,08
Žabari	3,68
Osečina	3,9
Gadžin Han	4,18
Merošina	4,33

Na drugoj strani je sasvim drugačija slika sa još drastičnijim (obrnuto proporcionalnim) strukturnim razlikama opština prema nepismenom odnosno stanovništvu bez školske spreme (Tabela 5): u strukturi stanovništva opštine sa najvećim učešćem nepismenih (Ražanj 37,92%) ima relativno čak blizu 30 puta više nepismenih nego u opštini sa najmanjim učešćem (Vračar, Beograd 1,34%) stanovništva bez školske spreme.

Tabela 5. Polarizacija opština po stanovništvu bez školske spreme

Opštine sa najvećim učešćem	(%)
Ražanj	37,92
Osečina	36,98
Gadžin Han	35,85
Rekovac	35,14
Crna Trava	34,84
Opštine sa najmanjim učešćem	(%)
Vračar (Beograd)	1,34
Stari grad (Beograd)	1,4
Savski Venac (Beograd)	1,91
Novi Beograd	2,75
Zvezdara (Beograd)	3,17

Izvor: RZS, Knjiga 3. Konačni rezultati popisa, obrazovne karakteristike stanovništva. Beograd, 2013.

U kontekstu razmatranja obrazovne strukture stanovništva, valja naglasiti da su Popisom iz 2011. godine, prvi put prikupljeni podaci i o kompjuterskoj pismenosti stanovnišva, koji su iskazani u skladu sa Nomenklaturom statističkih teritorijalnih jedinica (NSTJ).

Tabela 6. Regionalna struktura kompjuterske pismenosti stanovništva

Teritorija	Kompjuterski pismena lica*1	Lica koja delimično poznaju rad na računaru *2	Kompjuterski nepismena lica *3
Republika Srbija	34,21	14,78	51,01
Beogradski region	48,05	13,92	38,02
Region Vojvodine	34,92	15,81	49,27
Region Šumadije i Zapadne Srbije	27,81	14,82	57,37
Region Južne i Istočne Srbije	26,93	14,36	58,71
Region Kosovo i Metohija	...	...	...

Izvor: RZS, Knjiga 3. Konačni rezultati popisa, obrazovne karakteristike stanovništva. Beograd, 2013.

Čini se zanimljivom konstatacija koja se može izvesti na osnovu prezentovanih podataka o kompjuterskoj pismenosti⁷ stanovništva (Tabela 6), da su regionalne rezlike, iako vrlo značajne, ipak nešto manje nego u pogledu opšte obrazovne strukture stanovništva. Iako je u Srbiji (prema rezultatima Popisa 2011), još uvek preko polovine stanovništva (51%) kompjuterski nepismeno, relativno manje regionalne razlike u tom pogledu bi mogle da upućuju na donekle paradoksalan zaključak da se tehnologije i tehnike nove pismenosti relativno brže prihvataju, nezavisno od opšteg nivoa ekonomske razvijenosti, nego klasično školsko obrazovanje.

Pored stanja prostorno-regionalne strukture stanovništva prema rezultatima Popisa 2011. godine, značajno je uočiti i promene obrazovne strukture stanovništva u vremenu prema istom regionalnom rasporedu.

Prema konsolidovanim podacima⁸ o obrazovnoj strukturi stanovništva (Tabela 7), uočava se izrazita polarizacija u promenama obrazovne strukture. Udeo stanovništva sa visokom školom se najbrže povećava u Beogradskom regionu. Zanimljivo je da u Regionu Vojvodine, iako je udeo stanovništva sa visokom školom za posmatranih deset godina udvostručen, taj udeo je prema dostupnim podacima dostigao nivo (8%) tek nešto viši nego u dva južna regiona (oko 7,5%), ali je za više od dva puta niži nego što je udeo obrazovanijeg stanovništva u Beogradskom regionu (19%).

⁷ Kompjuterska pismenost: statistički je određena zavisno od odgovora koje od „navedenih aktivnosti lice zna da obavlja na računaru: a) obrada teksta, b) izrada tabela, c) slanje i primanje elektronske pošte, d) korišćenje interneta: 1) Lica koja umeju da obavljaju sve četiri pomenute aktivnosti na računaru; 2) Lica koja umeju da obavljaju neku od navedenih aktivnosti na računaru ali ne i sve četiri; 3) Lica koja ne umeju da obavljaju ni jednu aktivnost na računaru (ne koriste računar)“ -

⁸ Do popisa 2011. godine, podaci za Republiku Srbiju su razvrstani teritorijalno: Ukupno, Teritorija van pokrajina, AP Vojvodina i AP Kosovo i Metohija. BR-Beogradski region; RV-Region Vojvodine; RšiZS-Region Šumadije i Zapadne Srbije; RjiIS-Region Južne i Istočne Srbije;

* Od 2014 -2016 godine nedostupni podaci po regionima.

Tabela 7. Regionalne promene obrazovne strukture stanovništva Republike Srbije (staro 15 i više godina prema školskoj spremi) 2006-2016. (u %)

		Ukupno	BG	RV	RŠiZS	RJiIS
2010	Bez škole	3,2	1,3	2,7	4,2	4,6
2011		3	1,3	2,7	3,6	4,2
2012		2,6	1,3	2,2	3,2	3,7
2013		2,3	1,1	2,4	2,8	2,9
2014		2,4				
2015		1,8				
2016		1,6				
2010	Osnovna škola	22,7	15,6	23,5	25	26
2011		22,5	16,1	22,9	24,8	25,6
2012		21,8	15,6	23,3	24,2	23,5
2013		21,7	14,6	23,4	24,1	24,3
2014		30,4	-			
2015		28,6	-			
2016		28,4	-			
2010	Srednja škola	48,4	53,5	50,7	45,8	43,8
2011		48,7	52,8	51	46,8	44,3
2012		49,1	52,2	51,6	47	45,6
2013		49	52	51	47,5	45,4
2014		50,1				
2015		51,6				
2016		51,5				
2010	Visoka škola	8,6	17,7	6,3	6,1	5,7
2011		9	17	7,5	6	6,2
2012		9,8	17,9	8	6,7	7,7
2013		10,3	19	8	7,6	7,4
2014		17,1				
2015		18				
2016		18,5				

Izvor: RZS, Statistički godišnjaci (Obrada autora)

3. Ekonomski razvoj Srbije baziran na znanju

Evropska komisija u svojim izveštajima za 2012. godinu koji se odnose na formalno obrazovanje i stručno usavršavanje nije bila zadovoljna učinkom Srbije jer je zabeležila veoma mali napredak u reformama obrazovnog sistema.⁹ Svakako da obrazovni sistem u Srbiji je dosta zastareo i da je nužno modernizovati ga i staviti ga u funkciji privrede i njenih potreba. Obrazovni sistem mora da proizvede kadrove koji će bez ikakvih poteškoća zaposliti se u nacionalnoj privredi i odgovoriti svim zahtevima koji se pred njima nameću kao i da budu zastu-

⁹ European Commission, (2012), SERBIA 2012 PROGRESS REPORT, EC, Brusells, str.56

pljeni i u međunarodnoj podeli rada. Takođe je primetno da se obrazovni profili određuju daleko od potrebe koje privreda ima uz vrlo sporo sprovođenje reforme obrazovanja. Neophodno je utvrditi mehanizme rasta uticaja privrede (privatnog i javnog sektora) u procesu odlučivanja o potrebnim obrazovnim profilima.¹⁰

Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (*Organisation for Economic Co-operation and Development*) – OECD „definiše privredu zasnovanu na znanju kao privredu koja se direktno zasniva na proizvodnji, distribuciji i korišćenju znanja i informacija”.¹¹

Na poboljšanje kvaliteta obrazovnog potencijala u Srbiji može se uticati u okvirima razvijanja različitih obrazovnih strategija koje će biti u funkciji ne samo povećanja „kvaliteta radne snage” nego i ukupnog individualnog i društvenog razvoja. Takva očekivanja su još realnija u ogledalu saznanja da se ljudski kapital, odnosno ljudski potencijal ne „akumulira” samo „u procesu školskog obrazovanja, gde se stiču osnovna znanja i navike nego i u vreme posleškolskog obrazovanja, usmerenog na sticanje određenih profesija, a takođe i u okviru profesionalne delatnosti” (Гапонюк, 2011, str. 25).

Šulc je pri stanovništvu da „ulaganje u kvalitet i u znanje u velikoj meri određuje buduće izglede čovečanstva. Kada se ta ulaganja uzmu u obzir, zle slutnje o iscrpljivanju fizičkih resursa zemlje moraju se odbaciti. Izrazito povoljno postignuće mnogih siromašnih zemalja u poslednjim decenijama je njihovo ulaganje u kvalitet stanovništva”. (Schultz, 1985, p. 9)¹²

Kvalitet obrazovanja u Srbiji je u svakom ispitivanom domenu u značajnoj meri niži i u odnosu na neke zemlje iz okruženja (u odnosu na Sloveniju, Hrvatsku, Poljsku, Slovačku), dok trećina ispitanika, iz perspektive kriterijuma EU, nije dostigla nivo funkcionalne pismenosti, a što može važiti i za oko 10% učenika koji nakon osnovne škole ne nastavljaju dalje školovanje (Baucal, 2012).¹³

Republika Srbija želeći da postane deo velike porodice naroda Evrope i ugleda se strateškim ciljevima koja ona gaji kada je obrazovanje stanovništva u pitanju, te je i 2010.g. usvojila strategiju razvoja obrazovanja do 2020. gde je apostrofirana važnost obrazovanja za postizanja većeg ekonomskog razvoja zemlje. „Obrazovni sistem Republike Srbije ima zadatak da pravovremeno, kvalitetno i efikasno obrazuje stanovništvo Republike Srbije u skladu sa iskazanim ili prepoznatim razvojnim opredeljenjima u pravcu održivosti i da odgovori na obrazovne potrebe svakog stanovnika Republike Srbije tokom celog njegovog života”.¹⁴

¹⁰ Vlada Republike Srbije, (2012), Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020.godine, Beograd, str.18.

¹¹ OECD (1996), p. 7.

¹² Schultz, T. (1971). Investment in human Capital, The Role of Education and Research. New York: The Free Press

¹³ Baucal, A. (2012). Ključne kompetencije mladih u Srbiji u PISA 2009 ogledalu. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu; Institut za psihologiju.

¹⁴ Vlada Republike Srbije, 2012: 5

U zadnjih desetak godina Srbija se ne može pohvaliti sa sredstvima koje je izdvajala za obrazovanje stanovništva. Zabeleženo je da u 2010. godini iz budžeta za tu namenu je izdvojeno samo 4,6% od Bruto društvenog proizvoda od čega je skoro sve, tačnije 90% otišlo na lične dohotke licima koja su angažovana u obrazovanju, a samo 10% investirano u razvoj. Strategijom Srbija 2020 smo targetirali izdvajanja za obrazovanje u visini od 6% za tu svrhu, od čega visok procenat mora biti usmeren na razvoj obrazovanja.¹⁵

Evropskoj statistici nije promaklo neizvršavanje planiranih strateških normi pa je u svojim izveštajima za 2014. godinu konstatovan trend opadanja namenskih sredstava za obrazovanje stanovništva i da je to na nivou 4,2% BDP što je za 1/3 manje od projektovanog cilja.¹⁶

4. Sinergija nauke i privrede u funkciji podsticanja ekonomskog razvoja Srbije

Pojedinačne projekte i „ad-hoc” partnerstva između naučnih institucija (Univerziteta i Instituta) i privrednih kompanija koja su karakteristična za period mnogo godina unazad, moraju biti supstituisana dugoročnim starteškim partnerstvima po ugledu na savremene razvijene ekonomije u Evropi i svetu.

Taj imperativni oblik saradnje treba da uspostave i razvijaju predstavnici akademske zajednice koji odlično poznaju i shvataju principe i suštinu savremenog poslovanja sa jedne strane, i potvrđeni i istaknuti privrednici koji su svesni da bez savremenih naučnih dostignuća i inovativnih tehnika i njihove primene nema ekonomskog i održivog razvoja na osnovu kojih kompanije sa druge strane mogu uspešno poslovati (uslovno rečeno sa druge strane, jer su defakto svi sa iste strane postavljeni u funkciju ekonomskog razvoja zemlje i maksimizacije svoje dobiti).

U tom smislu privreda Srbije mora od nauke da dobije najsavremenija naučna saznanja definisana u formi skupa određenih programa, tj. strategiju ekonomskog i sveukupnog društvenog razvoja našeg društva koja će na taj način postati vodič po kojoj će se usmeravati privredne aktivnosti. Akademska zajednica će svoj potencijal usredsrediti na pronalaženju najoptimalnijih i poragmatičnih rešenja za konkretne probleme koji se javljaju u privredi. Akademska zajednica od privrede treba da dobije validne informacije koje će je usmeravati u razvoju programa i tehnika obrazovanja stanovništva, radne snage sa potrebama privrede. Osnovna intencija gore pomenute sinergije akademske zajednice i privrede je da lica koja su na univerzitetskom školovanju tokom usvajanja teorijskih znanja zahvaljujući prilici koja im je ukazana da na praksi po kompanijama, nakon završetka školovanja sa fakulteta izađu sa pravim kompetencijama i veštinama koje će im biti od velike pomoći da se brzo involviranu u realno radno okruženje.

¹⁵ Vlada Republike Srbije, 2010

¹⁶ Eurostat, 2016.

Zajednička su očekivanja i privrede i naučne zajednice da Republika Srbija kontinuirano unapređuje i podspešuje makroekonomski ambijent, odnosno da održi ekonomsku stabilnost i olakša nesmetan pristup izvorima finansiranja i podstiče i unapređuje uspešne primere i sa jedne i sa druge strane.

Veoma je interesantno da prema prostornoj regionalnoj strukturi na osnovu podataka dobijenih iz statističkih godišnjaka za naznačeni period od 2015-2018. godine uočimo i određene promene u nejednakosti prosečnih zarada i polarizaciju istih u vremenu prema regionalnom rasporedu.

Prema prezentiranim podacima u tabeli br 8. primetna je polarizacija prosečnih zarada sa najvećim vrednostima u Beogradskom regionu. U odnosu na lica sa Visokom stručnom spremom iz Regiona Južne i Istočne Srbije, prosečne zarade su manja za trećinu, tj. u posmatranom četvorogodišnjem periodu u proseku za 35,5%. Neverovatna razlika je u proseku zarada kod lica sa najnižom stručnom spremom koji u Regionu Južne i istočne Srbije su za pomenuti vremenski period ostvarili prosečnu zaradu od 39.343 din što je četiri puta manje od prosečne zarade građana sa visokom stručnom spremom koji su ih ostvarili u Beogradskom regionu 126.106. din. Region Šumadije i Zapadne Srbije je približno isti po ostvarenim prosečnim zaradama sa Regionom Južne i Istočne Srbije tako da je i u istom komparativnom odnosu sa Beogradskim regionom. Prosečne zarade stečene po osnovu Visoke stručne spreme u Regionu Vojvodine su za jednu četvrtinu, oko 25% manje nego u Beogradskom regionu.

Tabela 8. *Struktura zaposlenih prema stepenu stručne spreme*

Godina	Republika Srbija	Stepen stručne spreme							
		Visoka	Viša	Srednja	Niža	VKV	KV	PKV	NKV
2015	100,00	26,00	7,50	34,70	4,80	3,90	12,50	3,80	6,80
2016	100,00	26,10	7,30	36,10	4,50	3,80	12,10	3,90	6,20
2017	100,00	26,20	7,60	36,30	4,10	3,40	12,40	3,80	6,20
Prosek		26,1	7,47	35,7	4,47	3,7	12,33	3,83	6,4

Izvor: RZS, Statistički godišnjaci (Obrada autora). Zbog promene u metodologiji prikaza u sttističkom godišnjaku za 2018. godinu nisu sadržani u gore prikazanoj tabeli.¹⁷ VKV-Visokokvalifikovan; KV-Kvalifikovan; PKV-Polukvalifikovan; NKV-Nekvalifikovan

Na osnovu podataka dobijenih iz statističkih godišnjaka za period od 2015-2017. godine a koji su naznačeni u tabeli br. 9 za potrebe ove analize zbog veoma male varijabilnosti prezentiranih podataka po istom osnovu, uzeta je njihova prosečna vrednost radi lakšeg kompariranja sa ostalim vrednostima po drugim

¹⁷ „Prema Odluci o Jedinstvenom kodeksu šifara za unošenje i šifriranje podataka u evidencijama u oblasti rada („Službeni glasnik RS”, broj 56/18) i u skladu sa Zakonom o Nacionalnom okviru kvalifikacija Republike Srbije („Službeni glasnik RS”, broj 27/18), umesto dosadašnjeg Šifarnika stepena stručne spreme, utvrđen je novi sistem za uređivanje nivoa i vrsta kvalifikacija: Šifarnik nivoa kvalifikacija“RZS, 2018.

osnovima, tj, stepenima stručne spreme i kvalifikovanosti lica. Lako je uočljivo da najveći udeo, više od trećine, zaposlenih u Republici Srbiji čine lica sa Srednjom stručnom spremom. Slede ih visokoobrazovani, koja čine nešto više od četvrtine lica, tačnije 26,1%, dok je najmanje zaposlenih sa visokom kvalifikacijom, svega 3,7%. Dominantan broj lica sa srednjom stručnom spremom je osam puta veći od onih lica koja su uspeła da samo steknu nižu stručnu spremu. Kada posmatramo kvalifikacije, najmanje je zaposleno visokokvalifikovanih lica, 3,7% dok je gotovo četiri puta veći broj kvalifikovanih lica.

Koristeći statistički sistem na osnovu koga Republika Srbija meri i prati nivo ekonomskog razvoja, u stanju je da ispuni postavljeni zadatak uočavanja regionalnih disproporcija u ekonomskom razvoju, kako bi definisala svoje strategije za rešavanje problema nejednakosti regionalnog razvoja. Regionalni BDP kao makroekonomski pokazatelj je od velikog značaja pri strateškom planiranju i ostvarivanju projektovanih ciljeva regionalnog razvoja, kao i za sprovođenje definisane politike uravnoteženog regionalnog razvoja. Na osnovu regionalnog BDP jasno možemo izmeriti stanje promena ekonomskih karakteristika na osnovu primenjenih regionalnih politika i programa kojima se smanjuje primetni jaz između regiona u pogledu njihove društveno-ekonomske razvijenosti, kao i regionalne raspodele ukupnog novostvorenog nacionalnog bogatstva.

Tabela 9. Relativni nivo razvijenosti regiona (NSTJ2) Republike Srbije – BDP po stanovniku¹⁸

	2015 (hilj.din.)	2016 (hilj.din.)	Indeks nivoa (R.Srbija=100)	
			2015	2016
Republika Srbija	570	604	100,0	100,0
Beogradski region	947	1007	166,2	166,8
Region Vojvodine	561	594	98,4	98,4
Region Šumadije i Zapadne Srbije	411	431	72,1	72,3
Region Južne i Istočne Srbije	374	392	65,6	65,0
Region Kosovo i Metohija	...	...	...	...

Na osnovu saznanja iz dostupnih podataka RZS¹⁹, očigledno je izrazito neravnomerno učešće pojedinih regiona u ukupnom BDP Republike Srbije u 2016. godini. Lidersku i dominantnu poziciju ima Beogradski region kao ekonomski najrazvijeniji,

¹⁸ Indeks nivoa predstavlja odnos između vrednosti BDP po stanovniku regiona u odnosu na republički prosek BDP po stanovniku, i pokazuje da li je i koliko BDP regiona po stanovniku veći ili manji u odnosu na republički nivo.

¹⁹ Regionalni bruto domaći proizvod, Region i oblasti Republike Srbije, Republički zavod za statistiku, 2016, str.12).

sa 39,8% udela. Prati ga Region Vojvodine sa 26,2%, što znači da je obim udela drugog regiona po razvijenosti manji za oko 1/3 od najvećeg. Sledeća dva regiona po udelu u ukupnom obimu udela BDP Republike Srbije se još više smanjuje, Region Šumadije i Zapadne Srbije ima udeo 19,8% a Region Južne i Istočne Srbije svega 14,1%.

Prezentirani podaci prema apsolutnim vrednostima obima BDP po regionima na nivou NSTJ2 ukazuju na veliku regionalnu razvojnu neravnomernost, a mnogo jasniju sliku pružaju podaci o velikoj disperziji regionalnog BDP po stanovniku (Tabela 9). Zapravo, ovi podaci, pokazujući razliku između prosečnog nacionalnog i regionalnog nivoa BDP per capita, predstavljaju indikatore razvojno-ekonomske kohezije regiona. Iz tabele se jasno uočava da je nivo ekonomskog razvoja Regiona Vojvodine, iskazan udelom u stvaranju BDP Republike Srbije (26,2%), ako se iskaže preko nivoa BDP po stanovniku, kreće oko republičkog proseka (indeks 98,4), dok je nivo razvijenosti najrazvijenijeg Beogradskog regiona (indeks 166,8), prema istom indikatoru, za preko dva i po puta viši od najnerazvijenijeg Regiona Južne i Istočne Srbije (indeks 65,0)

Tabela 10. Visoko obrazovanje i nivo razvijenosti u Srbiji

Region	Nivo udela visokoobrazovanih u uk.stanovništvu 15+ (Popis 2011)	Nivo razvijenosti, BDP/per capita 2016.g	Indeks (1) : (2)
	(1)	(2)	(3)
Srbija ukupno (prosek)	100	100	102,2
Beogradski region	172	167	103
Region Vojvodine	87	98	88
Region Šumadije i Zapadne Srbije	72	72	100
Region Južne i Istočne Srbije	77	65	118
Region Kosovo i Metohija		-	-

Izvor: Tabele 2. i 9. (Obrada autora)

Iz tabele 10 se uočavaju odnosi dve strukture podataka, koje ukazuju na neravnomeran strukturni udeo visokoobrazovanog stanovništva u okviru samih regiona, koncentraciju ovog kontingenta stanovništva u samo jednom regionu kao i podaci prosečnog i regionalnog bruto društvenog proizvoda.

Na osnovu republičkog proseka (16,2%) svaki šesti stanovnik Srbije je visokoobrazovan, dok posmatrajući regione primećujemo drastičnu razliku. Beogradski region je dominantan gde više od četvrtine, tačnije (27,8%) stanovnika ima visoko obrazovanje, dok je Region Južne i Istočne Srbije u kojem je dvostruko manji udeo stanovnika koji imaju više ili visoko obrazovanje, tek 12%. Posmatrajući regione prema nivou razvijenosti merenim regionalnim BDP per capita, Regioni Šumadije i Zapadne Srbije kao i Južne i Istočne Srbije su za 1/3 manji od republičkog proseka sa kojim je po indeksu približno jednak Regon Vojvodine, dok je Beogradski region po nivou razvijenosti za 2/3 veći od proseka

u Republici (indeks 166,8). Najrazvijeniji Beogradski region (indeks 166,8) je 2,5 puta razvijeniji od najnerazvijenijeg Regiona Južne i Istočne Srbije (indeks 65,0).

Komparirajući udeo visokoobrazovanog stanovništva sa nivoom regionalne razvijenosti (BDP po stanovniku) dobijamo indekse sa malom varijabilnošću, tj. indeks koji je prosečne vrednosti 102,2. To upućuje na zaključak da visokoobrazovano stanovništvo, imajući u vidu uočene neravnomernosti relativnog udela tog kontingenta stanovništva po regionima, kao i na nivou cele Republike, gotovo dominantno utiče na relativni nivo ekonomske razvijenosti meren nivoom bruto društvenog proizvoda po glavi stanovnika.

Zaključak

Zbirni podaci o regionalnoj obrazovnoj strukturi stanovništva Republike Srbije, iskazani u skladu sa Nomenklaturom statističkih teritorijalnih jedinica (NSTJ), u kontekstu ukupnog i posebno regionalnog ekonomskog razvoja, ukazuju na krupne strukturno-teritorijalne probleme. Ovde se uočavaju dve dimenzije regionalne strukture stanovništva sa višim i visokim obrazovanjem: prva, neravnomeran strukturni udeo obrazovanijeg stanovništva u okviru samih regiona, i druga, koncentracija ovog kontingenta stanovništva u samo jednom regionu. S druge strane posmatran međuregionalni razmeštaj stanovnika koji imaju više ili visoko obrazovanje, takođe pokazuje ogromne regionalne razlike: od ukupno oko jedan milion (1.000.569) stanovnika sa višim i visokim obrazovanjem (2011), predominantna koncentracija je u samo jednom regionu – dve petine njih (39,6%) je locirano u Beogradskom regionu, dok je udeo dva južna regiona uzetih zajedno za nekoliko strukturnih procenata manji od udela Beogradskog regiona u ukupnom broju stanovnika Srbije koji imaju više ili visoko obrazovanje.

S druge strane, pored apsolutnih vrednosti obima BDP iz kojih se vidi velika regionalna neravnomernost, eklatantan su dokaz velike disperzije regionalnog bruto društvenog proizvoda po stanovniku. Beogradski region po nivou razvijenosti za 2/3 je veći od proseka u Republici (indeks 166,8). Regionu Šumadije i Zapadne Srbije kao i Južne i Istočne Srbije su za 1/3 lošiji od republičkog proseka. Region Vojvodine je približno izjednačen sa republičkim prosekom, dok je najrazvijeniji Beogradski region (indeks 166,8) oko 2,5 puta razvijeniji od najnerazvijenijeg regiona Južne i Istočne Srbije (indeks 65,0).

Komparativna analiza relativnog regionalnog udela visokoobrazovanog stanovništva u ukupnom stanovništvu sa relativnim nivoom regionalne ekonomske razvijenosti, s obzirom na uočene neravnomernosti relativnog udela tog kontingenta stanovništva, s jedne strane, i na neravnomernu regionalnu distribuciju BDP po stanovniku, s druge strane, upućuje na zaključak da visokoobrazovano stanovništvo gotovo dominantno utiče na relativni nivo ekonomske razvijenosti.

Iz svega navedenog sledi zaključak da će i budućnost poslovanja u Srbiji u vanrednim okolnostima te i dinamika ukupnog ekonomskog razvoja, biti determinisana profilisanjem opšteg obrazovanja a prvenstveno udelom kontingenta visokoobrazovanog stanovništva u ukupnom stanovništvu.

Literatura

- Baucal, A. (2012). Ključne kompetencije mladih u Srbiji u PISA 2009 ogledalu. Filozofski fakultet u Beogradu, Institut za psihologiju, Beograd.
- Drucker, P. F. (1998), From capitalism to knowledge society – The Knowledge Economy, Woburn MA: Butterworth.
- European Commission, (2012), SERBIA 2012 PROGRESS REPORT, EC, Brussels
- EUROSTAT (2016). Database. Table: Candidate countries and potential candidates: education (electronic resource). Luxembourg: Eurostat.
- Гапонюк, Н. П. (2011). Формирование человеческого капитала как проблема обеспечения качества образования в условиях модернизации. Педагогика (5/2011).
- Kruger, A.B. and Lindhal, M.(2001). Education for Growth: Why and For Woman? Journal of Economic Literature, 39(4), 1101-36.
- OECD (1996), The Knowledge-Based Economy, STI Outlook, Paris.
- Radovanovic Veljko, 2007. Politika i metodi regionalnog razvoja. Institut društvenih nauka – Beograd.
- Republički zavod za statistiku: Statistički godišnjak Srbije, više godišta 1991-2018.
- Republički zavod za statistiku: Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2017.
- Republički zavod za statistiku, 2016: Regionalni bruto domaći proizvod, Regioni i oblasti Republike Srbije
- Schultz, T. (1971). Investment in human Capital, The Role of Education and Research. New York: The Free Press
- Todaro, M.P., & Smith, C. S. (2011). Economic Development. Harlow: Addison-Wesley.
- Vlada Republike Srbije, (2012), Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020.godine, Beograd.
- Vlada republike Srbije (2010). Srbija 2020 – Koncept razvoja Republike Srbije do 2020. godine (Nacrt za javnu raspravu). Beograd: Vlada R. Srbije.
- Vlada republike Srbije (2012). Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine. Vlada R. Srbije, Beograd.
- http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/product?code=cpc_pseduc
- <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/2403040501?languageCode=sr-Latn&displayMode=table>
- http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/145381/koncept_razvoja_srbije_do_2020.pdf
- <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/STRATEGIJA OBRAZOVANJA.pdf>

MODERN CHANGES IN THE EDUCATIONAL STRUCTURE OF THE POPULATION AND REGIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract: *The aim of this paper is to point out the importance of population education and the high correlative influence of the educational structure of the population of Serbia on economic development, as well as on certain socio-economic processes. Appropriate scientific methods were applied in the paper, namely: methods of analysis and synthesis, comparative method, statistical method and method of document content analysis. The result achieved by quality education of the population and the implementation of acquired knowledge in the economy has extremely significant implications for productivity growth, wage growth and overall economic development of the country. Sublimation of numerous works of other researchers, as well as the results of this research, leads to the conclusion that education of the population has an extremely positive impact on long-term economic growth and development. Therefore, Serbia needs education reform that would include the introduction of modern curricula, improvement of working conditions and harmonization with real economic needs, as a strong stimulus for young people to acquire appropriate knowledge and skills and thus motivate and retain the highest quality staff and enable zealous regional development. Economic development based on the education of the population, as well as the creation of conditions for the acquired knowledge to be practically applied in the realization of economic and business tasks, is set as an educational and developmental imperative.*

Keywords: *education, regional development, polarization, inequalities.*

ECONOMIC RELATIONS BETWEEN BULGARIA AND SERBIA: CURRENT STATE AND OPPORTUNITIES****

Abstract: *The main goal of this paper is to make a survey of the current state of the economic relations between Bulgaria and Serbia and to outline some recommendations for their future development. The analytical framework is based on a desk research of the economic cooperation between both countries and a study of several European projects in which they participate. Statistical data and information from official documents of the governments of Bulgaria and Serbia, as well as documents of the European Union have been used. The author does not aim to make just a comparative analysis but rather to look for the points of intersection of the mutual interests of both countries. The findings of the research enable the evaluation of the depth of economic cooperation between Bulgaria and Serbia and give grounds for conclusions about the prospects for expanding of their economic ties.*

Key words: *Bulgaria, Serbia, economic cooperation, foreign trade, regional projects*

* University for National and World Economy, Sofia, Alfa BK University, Belgrade; antoaneta.vassileva@alfa.edu.rs

** University Union Nikola Tesla, Belgrade; mira.stev@mts.rs

*** Alfa BK University, Belgrade; milica.simic@alfa.edu.rs

**** Ovaj rad je napisan u okviru trogodišnjeg Projekta Pravnog fakulteta Megatrend Univerziteta, Beograd, broj: 2044/20 od 01.10.2020. pod nazivom „Bezbednosni izazovi savremenog društva" (FPBISD).

1. Introduction

Bulgaria and Serbia are neighboring countries similar in terms of territory and population, language and religion as well as historical, socio-political and economic development. Bulgaria is a member of the European Union (EU) since 2007 while Serbia, which has lived through severe military cataclysms and economic sanctions in the recent decades, is in a process of accession to the EU.

Both countries have a communist past whose negative consequences they are overcoming in their own way. The government of Bulgaria undertook a number of structural reforms in the 1990s to move from a centralized, planned economy to a more liberal, market-driven economy. These reforms included privatization of state-owned enterprises, liberalization of trade, strengthening of the tax system – changes that initially caused some painful hardships, but later helped to encourage economic growth. Being a member of the WTO since 1996 and joining NATO in 2004, Bulgaria managed to move gradually away from the dependence on markets of the former Comecon countries redirecting its foreign trade to the EU and attracting substantial foreign investments.

Serbia has a transitional economy largely dominated by market forces, but the state sector remains significant in certain areas. The economy relies on manufacturing and exports, driven largely by foreign investments. Serbia has made progress in trade liberalization, enterprise restructuring and privatization, but many large enterprises – including the power utilities, telecommunications company, natural gas company and others, still remain state-owned. The country has made some progress towards EU membership. In January 2014, Serbia's EU accession talks officially started, so half of the negotiation chapters out of total 35 have been opened, of which 2 chapters have already been provisionally closed¹. A credible enlargement perspective of the EU supporting the progress along the European path of Serbia might be the Strategy for the Western Balkans adopted by the European Commission (EC) in February, 2018, where concrete actions and EUR 1.07 billion of pre-accession assistance have been foreseen. Another integration move of Serbia is the signing of an Agreement for a Free Trade Zone with the Eurasian Economic Union in 2019. Balancing between two geopolitical concepts the country is trying to turn into a bridge between Europe and Euroasia².

Serbia's negotiations with the WTO are advanced, with the country's complete ban on the trade and cultivation of agricultural biotechnology products representing the primary remaining obstacle to accession. Serbia maintains a

¹ "Tenth Meeting of the Accession Conference with Serbia at Ministerial level, Brussels, 27 June 2019", European Council, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/06/27/tenth-meeting-of-the-accession-conference-with-serbia-at-ministerial-level-brussels-27-june-2019/>

² Лисоволик Ярослав, Чимириш Екатерина (2016): *Сербия – ЕАЭС: перспективы интеграции в рамках зоны свободной торговли. Рабочая тетрадь № 37/2016* /, Российский совет по международным делам, Москва, 20

three-year Stand-by Arrangement with the IMF worth approximately USD 1.3 billion that was scheduled to end in February, 2018. In July, 2018, the Executive Board of the IMF approved a new 30-month Policy Coordination Instrument for Serbia. The government has shown progress implementing economic reforms, such as fiscal consolidation, privatization, and reducing public spending³.

2. Methodology

The purpose of this paper is to study the current state of the mutual economic relations of two neighboring countries and to reveal the opportunities for their future development. Taking into account the similarities and the differences between them, it proves the idea that cooperation can be more beneficial when the countries cope with identical economic challenges. The analysis below integrates a research of the mutual exchange of goods and services between Bulgaria and Serbia and a survey of some new forms of cooperation in which both countries participate. The authors try to fill the knowledge gap due to the lack of recent publications on the topic.

Methodology is based on a set of general and specific methods of scientific knowledge such as analysis and synthesis, abstraction and generalization, induction and deduction, statistical methods as well as comparative analysis. Main sources of information are normative documents, documents of the EU, academic literature, articles, reports of the WEF, UNCTAD, the World Bank data base, the CIA World factbook, the UN COMTRADE data base on international trade, etc.

3. Bilateral Economic Relations

As stated above, Bulgaria and Serbia have undergone significant transformations over the past three decades and face a lot of similar challenges as a part of the globalized world⁴. According to the Global Competitiveness Report 2018 of the World Economic Forum Bulgaria ranks 51st out of 140 countries in the world, while Serbia occupies the 65th position⁵. The Global Competitiveness Index 4.0 measures national competitiveness – defined as the set of institutions, policies and factors that determine the level of productivity. The average salary

³ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ri.html>, (26.09.2019)

⁴ Vassileva Antoaneta,[†] Talović R. Violeta., Stojadinović Miša (2018): *Geopolitical and Economic Challenges of the Globalized World*, Lambert Academic Publishing, Saarbrücken, 274

⁵ The Global Competitiveness Report (2018), WEF, <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2018>

per month in Bulgaria is EUR 626 (BGN 1 253)⁶, which makes it the poorest country in the EU. The average salary in Serbia is EUR 454 (RSD 53 633)⁷. The inflation rate in Bulgaria is 2.8 % (2018) while in Serbia –2.0 % for the same year. At the same time population below poverty in Bulgaria is 22.0 % (2017). In Serbia population below poverty line is 7.3 % (2017), which means that Serbia relies more on social policy than Bulgaria, which is due to the price ratio and the services that are still free of charge like education, health care and others. The more communitarian type of economy allows the government to subsidize some state-owned enterprises, and to maintain the prices of the most essential commodities comparatively low. Bulgaria has reached a good level of unemployment rate of 5.3 % (2018) unlike Serbia which has an unemployment rate equal to 13.5 % (2018)⁸.

The GDP of Bulgaria is USD 65 billion in 2018 according to the World Bank database⁹, (see Figure 1). Its present composition by sector of origin consists of agriculture 4.3%, industry 28% and services 67.4% (2017)¹⁰. The main industries contributing to the GDP, are connected with the production of electricity, gas, water, food, beverages, tobacco, machinery and equipment, automotive parts, base metals, chemical products, coke, refined petroleum, nuclear fuel as well as outsourcing. Bulgaria's most famous agricultural products are vegetables, fruits, tobacco, wine, wheat, barley, sunflower, sugar beets and livestock.

Tracking statistical data referring to the volume of exports, imports, revenues from tourism and merchandise trade as a part of GDP shows that Bulgaria has had a more open economy than Serbia throughout the years. According to the World Bank data base the total merchandise export of Bulgaria in 2018 is equal to USD 33.2 billion and merchandise trade comprises 109% of the GDP. The main focus in export is put on clothing, footwear, iron and steel, machinery and equipment, fuels, agriculture, tobacco, IT components. The biggest importer of Bulgarian goods is Germany 13.5%, followed by Italy 8.3%, Romania 8.2%, Turkey 7.7%, Greece 6.5% and France 4.1% (2017)¹¹.

The import amounts to USD 37.9 billion (2018). It includes mainly machinery and equipment, metals and ores, chemicals and plastics, fuels, minerals and raw materials. The trading partners with largest contribution to the import are Germany 12.3%, followed by Russia 10.3%, Italy 7.3%, Romania 7.1%, Turkey 6.2%, Spain 5.3 and Greece 4.4% (2017). Bulgaria is heavily reliant on energy imports from Russia, a potential vulnerability, and is a participant in EU-backed efforts to diversify regional natural gas supplies.

⁶ <https://tradingeconomics.com/bulgaria>, (27.09.2019)

⁷ <http://tradingeconomics.com/serbia>, (27.09.2019)

⁸ The World bank data base, WB, data.worldbank.org, (27.09.2019)

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ <https://tradingeconomics.com/Bulgaria>, (27.09.2019)

Although based on services, the reliance of Bulgarian economy on energy imports and foreign demand for its exports makes its growth sensitive to external market conditions. In recent years, strong domestic demand, combined with low international energy prices, have determined Bulgaria's economic growth of 3.1% (2018). The economy of Serbia relies on manufacturing end exports, driven largely by foreign investment, which lead to a growth of 4.3% (2018)¹².

Source: The World bank data base, WB, data.worldbank.org, (26.09.2019)

Figure 1. GDP of Bulgaria and Serbia (current USD) billion

The GDP of Serbia is USD 50.5 billion (see Figure 1). Its structure, which is agriculture 9.8%, industry 41.1%, services 49.1% (2017), is rather balanced. The main industrial sectors are those connected with the production of automobiles, base metals, furniture, food processing, machinery, chemicals, sugar, tires, clothes, pharmaceuticals. Regarding the agriculture – wheat, maize, sunflower, sugar beets, grapes/wine, fruits (raspberries, apples, sour cherries), vegetables (tomatoes, peppers, potatoes), beef, pork, and meat products, milk and dairy products are very important items¹³.

The total merchandise export of Serbia is equal to USD 19.2 billion (2018), merchandise trade is worth of 89.3% of the GDP.¹⁴

It includes automobiles, iron and steel, rubber, clothes, wheat, fruit and vegetables, nonferrous metals, electric appliances, metal products, weapons and ammunition. The main partners in the export transactions are companies from Italy 12.3%, Germany 12%, Bosnia and Herzegovina 7.9%, Romania 5.9%, Russia 5.3% (2018).¹⁵

¹² The World bank data base, WB, data.worldbank.org, (26.09.2019)

¹³ <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=BG-RS>, (27.09.2019)

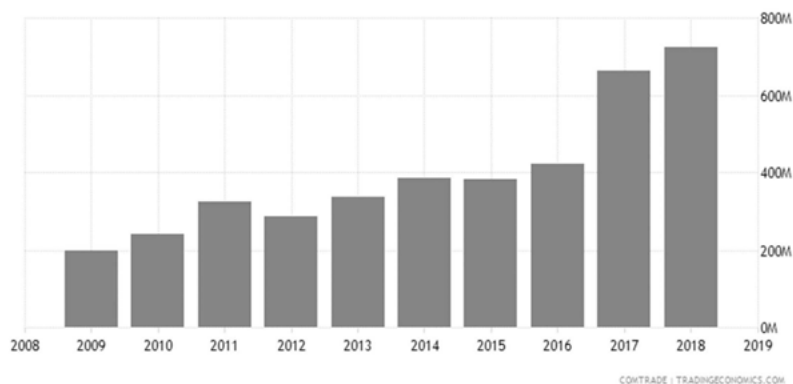
¹⁴ Ibid.

¹⁵ <http://tradingeconomics.com/Serbia>, (27.09.2019)

The import amounts to USD 25.9 billion (2018). The import items cover machinery and transport equipment, fuels and lubricants, manufactured goods, chemicals, food and live animals and raw materials. The countries that have the biggest share in the import of Serbia are Germany 13.4%, Italy 9.4%, China 8.4%, Russia 7.9%, Hungary 4.8% and Turkey 3.8% (2018).¹⁶

The statistical data show that Bulgaria and Serbia have been traditional economic partners for many years (Figure 2, Figure 3). According to data of the Statistical Office of the Republic of Serbia the most important trade partners of Serbia in 2018 were the EU countries with 63% of the total foreign trade. There are only nine EU countries with which Serbia doesn't have negative trade balance. With two of them Serbia has particularly intensive commodity exchange and those are Rumania with EUR 970 million, and Bulgaria with EUR 614 million, which makes up around 10% of the total Serbian export.

According to the Ministry of Foreign Affairs of Serbia Bulgaria is one of its most important trading partners¹⁷. As it has been reported at the session of the Joint Serbia-Bulgaria Intergovernmental Committee on Economic Cooperation which was held in Belgrade in 2017, trade in goods reached a record high level of EUR 1 billion (Serbian exports EUR 589 million, imports EUR 411 million). According to the UN COMTRADE data base in 2018¹⁸ the foreign trade reached a better level, the exports already surpassed USD 725 million (Figure 2) and the imports amounted to more than USD 700 million. The main items on the export list are iron and steel, copper, lead, mineral fuels, oil, distillation products, plastics, beverages, ores, rubber, oil seed, fruits, grain, paper, etc.

Source: <https://tradeconomics.com/serbia/exports/bulgaria>, (10.09.2019)

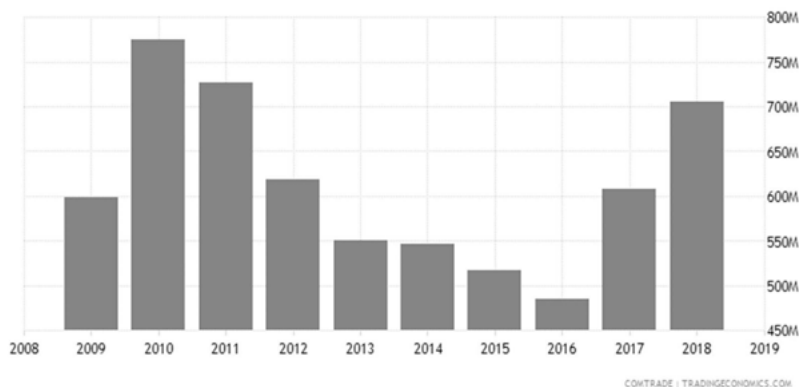
Figure 2. Serbia Exports to Bulgaria (million USD)

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Bilateral Issues with Foreign Countries, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia, <http://mfa.gov.rs/en/foreign-policy/bilateral-issues/96-bilateral-issues/12249-bulgaria>, (15.06.2019)

¹⁸ <http://tradeconomics.com/Serbia>, (27.09.2019)

The Republic of Serbia also represents an important trading partner for the Republic of Bulgaria. Bulgaria's exports to Serbia fluctuate as shown on Figure 3, but in 2018 Serbia was among the top 15 Bulgaria's trading partners. Daniel Workman did a list showcasing 15 of Bulgaria's top trading partners, pointing out each import country's percentage of total Bulgarian exports. According to it Serbia ranks 14th with total value of UDS 705 million (1.9%)¹⁹. Bulgaria exports to Serbia mainly mineral fuels, oils, plastics, pharmaceutical products, ores, machinery, iron and steel, inorganic chemicals, glass and glassware, electrical equipment, etc.

Source: <https://tradingeconomics.com/bulgaria/exports/serbia>, (26.09.2019)

Figure 3. *Bulgaria Exports to Serbia (million USD)*

The comparison of the FDI of Bulgaria and Serbia shows a slightly different picture. While Bulgaria can boast bigger turnover in foreign trade throughout the years, Serbia surpasses it in terms of FDI, especially during the last years with a volume of USD 4,1 billion (2018) from worldwide, while Bulgaria has attracted USD 2,6 billion (2018). Unfortunately, both countries do not have significant mutual investments. Due to this reason scarce information can be found in a limited number of resources. According to the UNCTAD FDI/TNC database Bulgarian investments in Serbia in 2014 are worth to USD 45 million and Bulgarian outward FDI stock to Serbia is equal to USD 87 million, while Serbian investments in Bulgaria amount to USD 46 million and the outward FDI stock to Bulgaria is equal to USD 113 million.²⁰

The tendency in tourism is the opposite. Bulgaria has increased its annual revenues from tourism to USD 4.7 billion, while Serbia has more modest results of USD 1.7 billion in 2017²¹. During the same year approximately 9 billion tour-

¹⁹ Workman Daniel (2019): "Bulgaria's Top Trading Partners", <http://www.worldstopexports.com/bulgarias-top-15-import-partners/>, (10.06.2019)

²⁰ World Investment Report (2018), UNCTAD, https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2018_en.pdf

²¹ "Bulgarian Tourists in Serbia have Increased Threefold for the Last 10 Years", Novinite, 15.02.2018, <https://www.novinite.com/articles/187964/Bulgarian+Tourists+in+Serbia+have+Increased+Threefold+for+the+Last+10+Years>

ists from all over the world visited Bulgaria while Serbia was visited by 1.5 billion tourists. The explanation can be found not only in the abundance of natural resources (Bulgaria has a lot of mountains and a beautiful seacoast) and geographical factors, but also in the fact that Serbia was a part of a bigger country (Yugoslavia) which has developed a touristic policy not in favor of Serbia. Anyway, Bulgaria has a lot of potential to move forward using the wealth of its spa and wellness resources. Serbia can also rely on the opportunities to develop mountain, cultural and conference tourism in the future.

Bulgarian tourists in Serbia have increased more than three times over the past ten years. In 2018 more than 490 000 Bulgarians spent their holidays in Serbia, while 630 000 Serbs visited Bulgaria. Bulgaria and Serbia have to continue their work on joint projects on cultural and historical heritage and on distant markets. 'The Wine Route' and 'The Road to the Roman Emperors' are among them according to Renata Pinja, Deputy Minister of Trade, Tourism and Telecommunications of Serbia. Bulgaria is among the top ten countries with the largest number of tourists visiting Serbia, said Maria Labović, Executive Director of the Country Tourism Organization. The most popular destinations for the Bulgarians are Belgrade, Niš, Novi Sad and the most preferred month for tourism is April. Serbian citizens visit mainly Bulgarian sea and ski resorts, while the high season is July-August²².

4. Economic Cooperation on Regional European Programs and Projects

Another aspect of the economic cooperation between Bulgaria and Serbia is their participation in regional programs and projects of mutual interest. Bulgaria-Serbia IPA Cross-border Cooperation Program is among the most useful EU programs. In the period 2007-2013 its goal was 'to boost territorial cohesion in the Bulgarian-Serbian cross-border region, as well as the competitiveness and sustainability of its development through co-operation in the economic, social and environmental spheres across administrative borders.' More than 100 successful projects have been reported at the end of the period, although it is questionable whether the projects really improve the well-being of the people in the region in a sustainable way.²³

The next IPA CBC Bulgaria – Serbia 2014-2020 continues to develop cross-border cooperation through 'smart economic growth, environmental change adaptation and learning culture enhancement'²⁴. Within the frames of the cross-border

²² Ibid.

²³ Stojadinović Miša., Vassileva Antoaneta (2019): "Overcoming the Balkan Stereotypes towards Regional Cooperation. Lessons Learnt", 9-10, in Stanar Dragan, Stojadinović Miša (eds.) *Geopolitical and Security Challenges in Southeastern Europe*, Centar za strateške prognoze, Beograd

²⁴ IPA CBC Bulgaria – Serbia, European Commission 2014-2020, European Commission, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/atlas/programmes/2014-2020/bulgaria/2014tcl6i5cb007, (15.06.2019)

cooperation between Bulgaria and Serbia for the period 2014-2020, the total value of the program was equal to EUR 34 million and the amount of EUR 29 million has been approved. The cross-border region includes the districts of Bor, Zaječar, Nišava, Pirot, Jablanica, Pčinj, Toplica in Serbia and Vidin, Montana, Sofia, Pernik, Vraca and Kyustendil in Bulgaria.²⁵ One of the main reasons which make cross-border cooperation difficult is that from both sides there are underdeveloped regions which are far away from economic centers. 'This remote and mountainous border area has a beautiful landscape, almost virgin nature and offers significant opportunities for the development of tourism in the region. There are many natural parks and protected areas like the Belogradchik Rocks, the Magura Cave, the Rabisha Lake and the thermal springs in Kyustendil, Sapareva Banja, Vurshets or Rudartsi in Bulgaria, or the thermal springs on the Serbian side in Niška Banja, Soko Banja, Vranjska Banja and Zvonačka Banja. Environmental pollution, also a major problem of big towns and industrialized parts, does not exist in these rural areas'²⁶. That is why both countries have to increase their efforts in this direction because this will not only improve economy in this region, but it will also motivate population to stay in their homes.

Another European project that affects both countries is the EU strategy for the Danube region. The Danube region includes 14 countries, among which Bulgaria and Serbia. The Danube Strategy is carried out without allocation of new financial resources from the budget of the EU, without adopting special legislation and creating of new bureaucracy of the EU. It outlines a new form of cooperation between the partners, putting an emphasis on the building of closer synergies between the authorities at all levels and optimizing the activities through coordination of the existing financial instruments and policies.

The key objectives of the strategy are set out by its four pillars: to connect the Danube region, to protect the environment, to strengthen the region and to build prosperity.²⁷ Eleven priority areas are translated into action through over 200 projects. The main idea is that 'each macro region has to be sustainable and has to include projects on a national as well as regional level'. The projects NEWADA, IRIS Europe I and II and FAIRway share a mutual goal for the improvement of the transport capacity of the river Danube and its flows. Despite the transparency of the transnational Danube program, it has been reported that EUR 263 million have been invested in different projects since 2011 up to now. The European Commission does not envisage financing of future projects. It will only support their self-financing and execution after 2020.

²⁵ Milivojević Zoran *et al.* (2018): *Izazovi manjinske politike u bilateralnoj i regionalnoj saradnji*, Forum za etničke odnose, Beograd, 51-62

²⁶ Koroutchev Rossen (2013): "The Bulgarian-Serbian Border Region: Problems and Perspectives", *Klagenfurter Geographische Schriften*, Institut für Geographie und Regionalforschung 29/2013, 128

²⁷ EU Strategy for the Danube Region, European Commission, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/cooperation/macro-regional-strategies/danube/

When the participation of both countries in the Danube strategy is discussed, projects in some very important areas cannot be neglected, for example, those closely connected with the priorities 'Promoting the principles of the sustainable development' and 'Trans-national research initiatives in support of the innovations'. They reflect the overall European concept for sustainable development, the Principles from Gothenburg and the Kyoto Protocol, so they can be easily adapted to the local policies and comprise various measures devoted to the increasing role of education for the promotion of the principles of the sustainable development. Here measures for the promotion of energy diversification and use of renewable energy sources, as well as implementation policies, can also be highly recommended. In this respect we can also add the measures aiming at the intensifying of trans border scientific and academic exchange, development of R&D centers and programs, projects for the support of the cooperation between the universities and the professional schools in European context, improving of the partnership between the educational institutions, the research and innovation centers, creation of partnership networks and stimulating of public private partnerships taking into consideration the heterogeneous character, the needs and the potential of the Danube region at all levels.

Investments have been planned for construction of renewable energy sources (hydroelectric and photovoltaic power plants), but up to now the results are not much obvious. Although the development of the initiatives differs in the separate countries, it is questionable if the Danube strategy is on the way to fulfil its objectives for the implementation of energy efficiency measures up to 2020. The benefits and the value added for Bulgaria and Serbia, and the Danube region will be evident in the increase of the energy independence of the region through construction of new and connection of functional networks for transit of natural gas, increasing the share of the energy produced by water power plants based on the specific potential of the region, building of a common energy market in the Danube region which includes new construction and modernization of existing intersystem connections of the grids of the countries and increasing of energy efficiency and decreasing the energy costs for the citizens and for the production plants.

There are some delicate issues which have to be solved with the EU and the USA in the light of the international sanctions towards Russia. Building the Turkish Stream pipeline on the Russian initiative is one of them. Serbia is one of the most important partners in this project, especially in its implementation from the Bulgarian to the Hungarian border. There is also an idea on behalf of Bulgaria for this project to become a kind of Balkan Stream pipeline which will deliver energy from different sources by construction of gas interconnectors with Turkey and Greece. It makes it an interesting initiative and Bulgaria and Serbia both can benefit from its development to diversify their energy sources²⁸.

²⁸ Данаилов Данаил (2014): *Икономиките на Балканите*, Издателски комплекс – УНСС, София, 77-78

5. Conclusions and Recommendations

Bulgaria and Serbia have opportunities to increase their mutual trade and investments and to deepen their cooperation in tourism, transport, energy, etc. The conclusion drawn from the analysis of the bilateral export and import patterns is that their potential is not fully realized. The exporting capacity needs to be further developed in order to provide better chances for participation in the global sourcing and value chains. The improvement of the overall political and economic relations of the two countries has been a subject of discussion during a joint meeting held in Niš between the deputy prime ministers of Serbia and Bulgaria. Both ministers have agreed to sign an interstate agreement on joint appearance in third markets with the aim of increasing exports of goods from Serbia and Bulgaria. They have expressed satisfaction with the fact that the economic cooperation between Serbia and Bulgaria is getting better and better, since the trade exchange in the previous year has exceeded EUR 1 billion and has a tendency of further growth.²⁹

Foreign trade activities of Serbia are still oriented towards the countries of the Western Balkans and very much dependent on energy sources from Russia. The country can benefit from the economic relations with the rest of the members of the EU, including Bulgaria and to foster the export of innovative products with added value. A favorable opportunity for this is to take advantage of the pre-accession funds of the EU. It can utilize the European funding for building a modern infrastructure connecting all the countries in the Balkans. Stimulating tourism and creating incentives for the family business in tourist services could be a good source of income and contribution to the economic growth.

The analysis of the bilateral FDI flows between Bulgaria and Serbia shows that the scope of interest of the Bulgarian investors involves a limited number of sectors, which does not significantly affect the economic growth of the country. The potential of bilateral investment activities is underestimated. Despite the favorable investment regime in Bulgaria, including low and flat corporate income taxes (Bulgaria has Europe's lowest income and corporate tax, 10 per cent for individuals and businesses), significant challenges remain in attracting foreign direct investment. Rampant corruption at a massive scale³⁰, lack of rule of law and very slow judiciary reform, expropriation and corporate raiding, still a very big share of the 'gray sector' in the economy, low productivity, and the constant changes of laws and regulations continue to hamper the country's investment climate and economic prospects. As far as Serbia is concerned, the

²⁹ Improvement of political, economic relations between Serbia, Bulgaria, The Government of the Republic of Serbia, <https://www.srbija.gov.rs/vest/en/138755/improvement-of-political-economic-relations-between-serbia-bulgaria.php>, (26.09.2019)

³⁰ Corruption is pointed out as one of the most problematic factors for doing business in Bulgaria in The Global Competitiveness Report (2016-2017), WEF, 130

factors favorable to its economic growth include the economic reforms which it is undergoing as part of its EU accession process and IMF agreement, its strategic location, a relatively inexpensive and skilled labor force, and free trade agreements with the Russia, Belarus, Kazakhstan, Turkey and the group of countries that are members of the EU, EFTA and CEFTA. In order to be a reliable partner in the international economic relations and to attract FDI, it has to deal successfully with the bureaucracy and corruption³¹ and strengthen its democracy.

Touristic services between Bulgaria and Serbia are still not very well diversified. The opportunities that the river Danube provides are not used sufficiently. For example, joint cruises on the Danube can be organized, reaching the Black sea resorts of Bulgaria. The big share of the orthodox Christians in both countries creates possibilities for the increase of bilateral religious tours. The geographical proximity and the regular flights Sofia – Belgrade are good incentives for fostering of all the types of mutual tourism. Very closely connected with this issue is the construction of the Pan-European transport corridors which encompass road, rail and waterway routs. Serbia has almost completed the construction of the highway Belgrade-Niš-Dimitrovgrad which is a part of Corridor 10. Bulgaria has not finished its part Sofia-Kalotina, although it has access to European funds. The completion of the entire transport corridor will contribute to the region's connectivity and the development of business and tourism.

Joint efforts of the government, private sector and the academia should be made to develop interpersonal communication networks and to increase mutual awareness between the two countries that will promote trade and investment activities. These steps could involve, on behalf of the government – organization of fairs, exhibitions and more active engagement of embassies, on the behalf of the private sector – joint business initiatives, on the part of the academic circles – joint research of the potential areas of bilateral cooperation, participation in exchange programs not only to share experience, but also to discover a different culture and expand communication, what in its turn could lay grounds for new businesses and more successful economic relations.

³¹ Stankov Biljana, Markov Jasmina, Milošević Ivana (2015): FDI by Economic Activities and Investment Incentives in Bulgaria and Serbia, *Management*, 2015/77, 66, <http://management.fon.bg.ac.rs/index.php/mng/article/view/59/47>

Literature

- "Bilateral Issues with Foreign Countries", Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia, <http://mfa.gov.rs/en/foreign-policy/bilateral-issues/96-bilateral-issues/12249-bulgaria>, (15.06.2019)
- "Bulgarian Tourists in Serbia have Increased Threefold for the Last 10 Years", Novinite, 15.02.2018, <https://www.novinite.com/articles/187964/Bulgarian+Tourists+in+Serbia+have+Increased+Threefold+for+the+Last+10+Years>
- Данаилов Данаил (2014): *Икономиките на Балканите*, Издателски комплекс – УНСС, София, 77-78
- EU Strategy for the Danube Region, European Commission, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/cooperation/macro-regional-strategies/danube/
- Improvement of political, economic relations between Serbia, Bulgaria, The Government of the Republic of Serbia, <https://www.srbija.gov.rs/vest/en/138755/improvement-of-political-economic-relations-between-serbia-bulgaria.php>, (26.10.2019)
- IPA CBC Bulgaria-Serbia, European Commission 2014-2020, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/atlas/programmes/2014-2020/bulgaria/2014tcl6i5cb007 (15.06.2019)
- Koroutchev Rossen (2013): "The Bulgarian-Serbian Border Region: Problems and Perspectives", *Klagenfurter Geographische Schriften*, Institut für Geographie und Regionalforschung 29/2013, 128
- Лисоволик Ярослав, Чимириш Екатерина (2016): *Сербия – ЕАЭС: перспективы интеграции в рамках зоны свободной торговли. Рабочая тетрадь № 37/2016*, Российский совет по международным делам, Москва, 20
- Milivojević Zoran *et al.* (2018): *Izazovi manjinske politike u bilateralnoj i regionalnoj saradnji*, Forum za etničke odnose, Beograd, 51-62
- Stankov Biljana, Markov Jasmina, Milošević Ivana (2015): "FDI by Economic Activities and Investment Incentives in Bulgaria and Serbia", *Management*, 2015/77, 61-77, <http://management.fon.bg.ac.rs/index.php/mng/article/view/59/47>
- Stojadinović Miša, Vassileva Antoaneta (2019): "Overcoming the Balkan Stereotypes towards Regional Cooperation. Lessons Learnt", 9-10, in: Stanar Dragan, Stojadinović Miša (eds.): *Geopolitical and Security Challenges in Southeastern Europe*, Centar za strateške prognoze, Beograd
- "Tenth Meeting of the Accession Conference with Serbia at Ministerial level, Brussels, 27 June 2019", European Council, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/06/27/tenth-meeting-of-the-accession-conference-with-serbia-at-ministerial-level-brussels-27-june-2019/>
- The Global Competitiveness Report (2016-2017), WEF, 130

- The Global Competitiveness Report (2018), WEF, <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2018>
- Vassileva Antoaneta, Talović R.Violeta, Stojadinović Miša (2018): *Geopolitical and Economic Challenges of the Globalized World*, Lambert Academic Publishing, Saarbrücken, 274
- World Investment Report (2018), UNCTAD, https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2018_en.pdf
- Workman Daniel (2019): “Bulgaria’s Top Trading Partners”, <http://www.worldstopexports.com/bulgarias-top-15-import-partners/>, (10.06.2019)
- <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ri.html> , (26.09.2019)
- <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=BG-RS>, (27.09.2019)
- <http://data.worldbank.org>, (26.09.2019)
- <https://tradingeconomics.com/Bulgaria>, (27.09.2019)
- <http://tradingeconomics.com/Serbia>, (27.09.2019)

Antoaneta Vassileva
Mirjana Stevanović
Milica Simić

UDK 339.542(497.11:497.2)

DOI: 10.5937/MegRev2004141V
Pregledni naučni članak
Primljen 03.05.2020.
Odobren 12.07.2020.

EKONOMSKI ODNOSI IZMEĐU BUGARSKE I SRBIJE: TRENUTNO STANJE I MOGUĆNOSTI

Sažetak: Glavni cilj ovog rada je napraviti pregled trenutnog stanja ekonomskih odnosa između Bugarske i Srbije i dati neke preporuke za njihov budući razvoj. Analitički okvir zasnovan je na desk istraživanju ekonomske saradnje obe zemlje i na analizi nekoliko evropskih projekata u kojima učestvuju. Korišćeni su statistički podaci i informacije iz zvaničnih dokumenata vlada Bugarske i Srbije, kao i dokumenata Evropske unije. Autor nema za cilj da napravi samo komparativnu analizu, već da traži presek uzajamnih ekonomskih interesa obe zemlje. Nalazi istraživanja omogućavaju procenu dubine ekonomske saradnje između Bugarske i Srbije i daju osnove za zaključke o budućim izgledima njihovih ekonomskih veza.

Ključne reči: Bugarska, Srbija, ekonomska saradnja, spoljna trgovina, regionalni projekti

SPISAK RECENZENATA / LIST OF REVIEWERS

Prof. dr BABIĆ Blagoje – Srbija
Prof. dr BALTEZAREVIĆ Vesna – Srbija
Prof. dr BAZIĆ Milojko – Srbija
Dr BOGIĆEVIĆ Jasmina, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr BOŠKOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr BOŽOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr CVETKOVSKI Tatjana – Srbija
Prof. dr CVIJANOVIĆ Drago – Srbija
Prof. dr CVIJANOVIĆ Janko – Srbija
Prof. dr ČALOVIĆ Dragan
Prof. dr DAMJANOVIĆ Mijat – Srbija
Prof. dr DAVIDOV Vladimir – Rusija
Prof. dr DE MONSERAT LJAJRO Marija – Argentina
Prof. dr DUGALIĆ Veroljub – Srbija
Prof. dr ĐURĐEVIĆ Dragan – Srbija
Doc. dr ĐURIĆ Zlata – Srbija
Prof. dr ETINSKI Rodoljub – Srbija
Doc. dr GAVRILOVIĆ Ana – Srbija
Prof. dr GRBIĆ Vladimir – Srbija
Prof. dr GRUJIĆ Biljana – Srbija
Prof. dr ILIĆ Radan – Srbija
Prof. dr ISAKOVIĆ Smiljka – Srbija
Prof. dr IVANOVIĆ M. Olja – Srbija
Prof. dr JAKŠIĆ Dejan – Srbija
Prof. dr JEROTIJEVIĆ Zoran – Srbija
Prof. dr JOVANOVIĆ Tomislav – Srbija
Doc. dr JOVIČIĆ Aleksandar – Srbija
Doc. dr JOVIĆ Vojislav – Srbija
Akademik KAMBOVSKI Vlado – Makedonija
Prof. dr KOMARISOV Vladimir S. – Rusija
Prof. dr KOVAČ Oskar – Srbija
Dr LABOVIĆ Dragana, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr LAĐEVAC Ivona – Srbija
Prof. dr LAKIĆ Danijela – Srbija
Dr LANGOVIĆ Zlatko, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr LANGOVIĆ-MILIČEVIĆ Ana – Srbija
Msc LAZAREVIĆ Aleksandra – Srbija
Prof. dr LAZAREVIĆ Žarko – Slovenija

Prof. dr LENGHARTOVA Jana – Slovačka
Prof. dr LESAKOVA Dagmar – Slovačka
Prof. dr LJUBOJEVIĆ Ratko – Srbija
Dr LJUMOVIC Isidora, viši naučni saradnik – Srbija
Doc. dr MANDARIĆ Marija – Srbija
Prof. dr MARINKOVIĆ Darko – Srbija
Prof. dr MILANOVIĆ R. Milan – Srbija
Dr MILIĆEVIĆ Snežana, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr MILISAVLJEVIĆ Momčilo – Srbija
Prof. dr MILIVOJEVIĆ Tatjana – Srbija
Prof. dr MILOVANOVIĆ Goran – Srbija
Prof. dr MILJKOVIĆ D. Strahinja – Srbija
Prof. dr MILJKOVIĆ Dejan – Srbija
Doc. dr MITROVIĆ Ranka – Srbija
Prof. dr NIKODIJEVIĆ Dragan – Srbija
Doc. dr NIKOLIĆ Marija – Srbija
Doc. dr NOVAKOVIĆ Dragana – Srbija
Prof. dr NOVAKOVIĆ Ivan – Srbija
Akademik OČIĆ Časlav – Srbija
Prof. dr OZGERCIN Kevin V. – SAD
Prof. dr PAP Norbert – Mađarska
Prof. dr PARK Sung-Đo – Nemačka
Prof. dr PAUNKOVIĆ Džejn – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Milivoje – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Vladan – Srbija
Prof. dr PERIŠIĆ Saša – Srbija
Doc. dr PETROVIĆ Daliborka – Srbija
Prof. dr PETROVIĆ Marko – Srbija
Prof. dr PETROVIĆ Zdravko – Srbija
Doc. dr POPOV Dejan – Srbija
Prof. dr POPOVIĆ Blaženka – Srbija
Prof. dr PRVULOVIĆ Vladimir – Srbija
Dr RABRENOVIĆ Mihajlo, vanredni profesor – Srbija
Dr RADIČEVIĆ-DRAGIĆEVIĆ Tatjana, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr RADOŠAVLJEVIĆ Ivan – Srbija
Doc. dr RADOŠEVIĆ Igor – Srbija
Doc. dr RADOVIĆ-STOJANOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr RAKAS Smilja – Srbija
Prof. dr RAKIĆ Beba – Srbija
Prof. dr RAKIĆ Mira – Srbija
Prof. dr RISTANOVIĆ Vladimir – Srbija
Prof. dr RISTIĆ Lela – Srbija

Prof. dr RIZNIĆ Dejan – Srbija
Prof. dr SALVATORE Dominik – Italija
Prof. dr SIMIĆ Nataša, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr STEFANOVIĆ Vidoje – Srbija
Prof. dr STEVANOVIĆ Tatjana – Srbija
Prof. dr STOJANOVIĆ Biljana – Srbija
Prof. dr STOJANOVIĆ Vladica – Srbija
Prof. dr ŠANARON Žan Žak – Francuska
Prof. dr ŠARIĆ Branko – Srbija
Prof. dr ŠKULIĆ Milan – Srbija
Prof. dr TANČIĆ Dragan – Srbija
Prof. dr TERZIĆ Aleksandra – Srbija
Prof. dr TODIĆ Dragoljub – Srbija
Prof. dr VELJOVIĆ Alempije – Srbija
Prof. dr VESELINOVIĆ Petar – Srbija
Prof. dr VUJIČIĆ Milan – Srbija
Prof. dr VUKONJANSKI-BOKINČOV Igor – Srbija
Prof. dr VUKOVIĆ Darko – Srbija
Prof. dr VUKSANOVIĆ Emilija – Srbija
Dr ŽUNIĆ Dragiša, vanredni profesor – Srbija

OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU I UPUTSTVO ZA AUTORE

I. OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU

1. Opšte. – „Megatrend revija“ je naučno glasilo Megatrend univerziteta (Megatrend University).

Časopis je, prema klasifikaciji CEON visoko pozicioniran kao vodeći nacionalni naučni časopis u Republici Srbiji (M51) i prema klasifikaciji Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (M52).

„Megatrend revija“ izlazi od 2004. godine, na srpskom i engleskom jeziku. Otvorena je za sve kvalitetne radove i autore iz čitavog sveta. Ima međunarodnu redakciju i međunarodni izdavački savet. Putem razmene i na druge načine, stiže do čitalaca i van granica Srbije.

Časopis „Megatrend revija“ je interdisciplinarni časopis iz oblasti društvenih nauka, u kojem se objavljuju radovi iz sledećih tematskih oblasti:

- Ekonomija
- Pravo
- Politika i bezbednost
- Menadžment i marketing
- Međunarodni odnosi
- Javne politike
- Informaciono društvo

2. Recenzije. - Svaki rad se recenzira od strane dva recenzenta. Radovi su podložni proverbi na plagijat.

Rad koji dobije pozitivnu recenziju oba recenzenta objavljuje se u skladu sa standardnom kategorizacijom radova u naučnim časopisima kao: originalni naučni rad, pregledni naučni članak, stručni članak, saopštenje ili osvrt, prikaz knjige i prevod.

O kategorizaciji rada odlučuju recenzenti i glavni urednik, s tim da se u slučaju sumnje prihvata rešenje koje je povoljnije za autora (ako je jedan recenzent kategorisao rad na jedan, a drugi recenzent na drugi način, prihvatiće se viša kategorizacija).

U slučaju da jedan recenzent predloži da se rad objavi, a drugi da se ne objavi, rad se daje na recenziju trećem recenzentu i njegova odluka je konačna.

3. Anonimnost autora i recenzenata. - Redakcija se strogo drži pravila o međusobnoj anonimnosti autora i recenzenata. Drugim rečima, recenzenti ne znaju ko je i odakle je autor rada, kao što ni autor ne zna imena recenzenata. Pored ostalog, autor koji nije zadovoljan načinom na koji su recenzenti vrednovali njegov rad, ima pravo da dobije na uvid recenzije, ali bez imena recenzenata.

II. ORIGINALNOST RADA I BORBA PROTIV PLAGIJATA

Molimo autore da imaju u vidu sledeće.

1. Pisana potvrda o tome da je rad originalan. - Prilikom dostavljanja rukopisa autor je dužan da u pisanom obliku potvrdi da je njegov rad originalan, tj. da već nije negde drugde objavljen. Radovi koji budu poslani bez pisane potvrde autora o tome da je reč o originalnom delu, neće biti uzimani u obzir.

2. Rad koji je već negde prethodno objavljen. - Ako iz nekog razloga kandiduje rad koji je već negde objavljen (u inostranstvu, na stranom jeziku), autor je dužan da precizno navede gde je rad objavljen (u kom časopisu, kom broju, na kojim stranama) i da priloži pisanu saglasnost redakcije časopisa u kome je rad prvobitno objavljen. Ukoliko su ispunjeni ovi uslovi, a Redakcija „Megatrend revije“ (dalje: „Revija“) zaključi da je rad iz nekog razloga posebno interesantan i da ga treba objaviti, rad će biti objavljen, s tim što će biti naznačeno gde je prvi put objavljen i da se štampa uz odobrenje.

Ukoliko je, međutim, rad već negde objavljen, a predat je za objavljivanje u „Reviji“ bez informacije o tome, rad neće biti objavljen. Uz to, kao sankcija za nekorektan odnos, u prvom narednom broju „Revije“ u posebnoj rubrici biće objavljena informacija o tome da je odnosni autor na nekorektan način pokušao da ponovo objavi isti rad. Takođe, radovi istog autora neće se ubuduće objavljivati u „Reviji“.

3. Plagijat. - U slučaju da redakcija „Revije“ sama ili posredstvom recenzenta otkrije da je rad koji je predat za objavljivanje plagijat, u prvom narednom broju „Revije“ u posebnoj rubrici biće objavljena informacija o tome da je odnosni autor predao rad koji je plagijat, i biće navedeno originalno delo iz kog je plagijat uzet. Takođe, radovi istog autora neće se ubuduće objavljivati u „Reviji“. Po potrebi, biće obavešteni autor čiji je rad prepisan odn. redakcija časopisa u kome je objavljen originalni rad.

III. UPUTSTVO ZA AUTORE

Radove treba pripremiti u skladu sa sledećim uputstvom:

1. Rukopis

Rukopis se predaje u elektronskom obliku (MS Word). Predviđeni format stranice je A4, font Times New Roman (veličina 12 pt za tekst, uključujući i apstrakt, bez proreda). Radovi na srpskom jeziku se dostavljaju u srpskoj latinici. Rad se šalje na e-mail adresu: megatrendrevija@megatrend.edu.rs

Uz rad se obavezno dostavlja i pisana izjava autora o tome da je rad originalno delo (potpisana i skenirana izjava).

Uslov da rad uđe u proceduru recenziranja jeste da u potpunosti zadovoljava tehničke kriterijume koji su propisani ovim uputstvom. Rad mora biti lektorisan, tj. mora da zadovoljava jezičke i pravopisne standarde srpskog odnosno engleskog jezika.

2. Broj autora

Prednost imaju članci koje je napisao samo jedan autor (autor pojedinac), ali redakcija sprovodi aktuelne propise (*Pravilnik o postupku i načinu vrednovanja, i kvantitativnom iskazivanju naučnoistraživačkih rezultata istraživača*, Službeni glasnik RS br. 24/2016 i 21/2017), po kojima se rad prihvata ako nema više od tri koautora.

3. Jezik

Tekst se predaje na srpskom ili engleskom jeziku. Ako bude prihvaćen, biće objavljen na jeziku na kome je predat.

Izuzetno, redakcija ima pravo da zbog posebno opravdanih razloga odluči da se tekst koji je predat na srpskom prevede i objavi na engleskom jeziku, ili obrnuto.

4. Obim

Članak treba da ima približno 30.000 slovnih znakova, računajući i beline (1 autorski tabak). On može da bude i nešto kraći odn. nešto duži, s tim da broj slovnih znakova sa belinama ne bude manji od 20.000 niti veći od 45.000.

Iz naročito opravdanih razloga (poseban društveni značaj teme, koautorstvo nekoliko međunarodno priznatih naučnika i sl.), redakcija izuzetno može dozvoliti i objavljivanje članka većeg obima, ali ne većeg od 2,5 autorska tabaka (75.000 slovnih znakova).

5. Tabele i formule

Tabele praviti isključivo alatom za tabele u programu MS Word. Tabele moraju da imaju naslove i biti numerisane arapskim ciframa.

Formule raditi uz pomoć editora formula u programu MS Word.

6. Grafički prilozi i fotografije

Grafički prilozi mogu se predati nacrtani na papiru ili u elektronskom obliku. Kada se crteži predaju u elektronskom obliku, to treba da je u nekom od sledećih formata: EPS, AI, CDR, TIF ili JPG. Ako autor ne zna ili koristi neki specifičan program, potrebno je da se dogovori o formatu zapisa sa tehničkim urednikom. **Ne treba crtati crteže u programu MS Word!**

Fotografije moraju biti jasne, kontrastne i neoštećene. Autoru se ne preporučuje da slike skenira sam, već da taj osetljivi posao prepusti redakciji.

Ako u verziju na papiru nisu uključeni crteži i fotografije, moraju se jasno obeležiti mesta gde treba da se nalaze. Oznake u tekstu moraju se poklapati sa onima na priloženim slikama (ili fajlovima).

Crteži i fotografije moraju da imaju potpise i da budu numerisani arapskim ciframa.

7. Organizacija rukopisa

Članak mora da sadrži sledeće elemente i to ovim redom:

1. Podatke o autoru. - Ime i prezime, zvanje (titula) autora, naziv institucije u kojoj je autor zaposlen (afilijacija); obavezno navesti e-mail adresu autora.

2. Naslov rada. - Naslov treba da je jasan i precizan.

3. Sažetak (apstrakt). - To je kratak informativni prikaz sadržaja članka, koji sadrži cilj istraživanja, metode, rezultate i zaključak. Treba da je na istom jeziku na kome je napisan i sam rad. U pogledu obima, treba da ima od 100 do 250 reči odn. 4 do 8 rečenica ili od jedne trećine do polovine štampane strane i da stoji između naslova rada i ključnih reči, nakon kojih sledi tekst članka.

4. Ključne reči. - Predstavljaju termine ili fraze koji najbolje opisuju sadržaj članka. Dozvoljeno je navesti do pet reči odn. fraza.

5. Tekst članka. - Centralni deo predstavlja tekst članka u kojem autor uz upotrebu odgovarajuće aparature obrađuje određeni naučni problem.

6. Popis korišćene literature. - Posle teksta članka, daje se popis korišćene literature i to abecednim redom po prezimenima autora.

Popis se daje prema Uputstvu za citiranje, s tim da se godina izdanja stavlja odmah iza imena autora odn. urednika. Na kraju navođenja članka ili rada u zborniku navode se stranice na kojima se nalazi citirani rad.

Primeri:

- Knjiga: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London

- Poglavlje u knjizi više autora: Buchanan Allen (2010): "The Legitimacy of International Law", 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford

- Članak: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502-521

Radovi istog autora navode se hronološkim redom, a ako se navodi više radova istog autora objavljenih u istoj godini, uz godinu izdanja dodaju slova "a", "b", "c" itd.

Primeri:

- Cassese Antonio (1999a): "Ex iniuria ius oritur. Are We Mowing towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community?", *European Journal of International Law*, 1/1999, 23-30

- Cassese Antonio (1999b): "A Follow-Up: Forcible Humanitarian Countermeasures and Opinio Necessitatis", *European Journal of International Law*, 4/1999, 791-799

7. Rezime (Summary). - Na samom kraju daje se rezime tj. sažetak rada, koji može biti isti kao i sažetak (apstrakt), ali može biti i nešto većeg obima, ali ne više od 1 strane. Ako je rad pisan na srpskom jeziku, obavezno se dostavlja rezime na engleskom jeziku.

8. Nivoi naslova. - Zavisno od konkretnog teksta naslovi imaju različite nivoe, s tim da se koristi sledeći metod:

1. Prvi nivo naslova

(sredina, regular, bold, arapski brojevi)

1.1. Drugi nivo naslova

(sredina, italik, arapski brojevi)

1.1.1. Treći nivo naslova

(iznad početka pasusa, italik, arapski brojevi)

Za slučaj da ipak nešto nije jasno, autorima se savetuje da pogledaju prethodne brojeve „Megatrend revije“ ili da se obrate direktno sekretaru ili tehničkom uredniku časopisa.

Redakcija zadržava pravo da, u zavisnosti od specifičnosti teksta, a u cilju njegove bolje preglednosti, uredi naslove na nešto drugačiji način, ostajući u osnovnim okvirima izložene deobe naslova.

9. Citiranje. - Korišćenu literaturu citirati prema niže izloženom uputstvu za citiranje.

10. Adresa redakcije. - Radovi se šalju u elektronskoj formi na sledeću e-mail adresu: **megatrendrevija@megatrend.edu.rs**

Redakcija „Megatrend revije / Megatrend Review“
Megatrend univerzitet
Bulevar maršala Tolbuhina 8
11070 Beograd

Telefon redakcije: 011/220 31 50.

IV. UPUTSTVO ZA CITIRANJE

1. Opšta pravila

1. Ime autora. - Navodi se prvo prezime, pa ime autora. Ako postoji srednje slovo, ono se navodi između prezimena i imena.

Primer: Shaw N. Malcolm

2. Više autora. - Ako postoji više autora rada, razdvajaju se zapetama.

Primer: Simma Bruno, Alston Philip

Ako je više od 3 autora rada, navodi se prezime i ime samo prvog autora i dodaje se kurzivom (italikom) *et al.* (od *et alia*).

Primer: Henkin Louis *et al.* (1993): *International Law: cases and Materials*, St. Paul. Minn.

3. Strane. - Kada se navodi određena strana (knjige, članka), ona se navodi samo brojem bez ikakvih dodataka (s., str., p., pp., стр., S., i sl.).

Primer: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9.

4. Fusnote. - Kada se navodi fusnota, iza broja strane piše se skraćenica „fn“ i onda navodi broj citirane fusnote.

Primer: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9, fn 2.

5. Ponovno citiranje istog rada. - Kada se rad koji je već citiran ponovo navodi, to se vrši tako što se navodi prezime i ime autora, pa iza toga, razdvojeno zapetom, stranica koja se citira. Sve bez korišćenja op. cit., nav. delo i slično.

Primer: Akehurst Michael, 15.

Ako je navedeno nekoliko radova istog autora, navodi se prezime i ime autora, u zagradi godina u kojoj je odnosni rad objavljen i strana.

Primer: Akehurst Michael (1984), 15.

Ako je navedeno nekoliko radova istog autora objavljenih u istoj godini, radovi se u spisku korišćene literature (koji se obavezno daje na kraju rada) iza godine publikovanja dopunski obeležavaju latiničnim slovima „a“, „b“, „c“ itd. i tako navode kod citiranja u fusnotama.

Primer: Akehurst Michael (1984a), 15.

6. Ponovno citiranje prethodno citiranog rada. - Ako se citira podatak sa iste strane istog dela koje je citirano u prethodnoj fusnoti, koristi se samo latinična skraćenica *Ibid.* (od *ibidem*), bez navođenja bilo kakvih drugih podataka.

Primer: *Ibid.*

Ako se citira podatak iz dela koje je citirano u prethodnoj fusnoti, ali sa različite strane, navodi se Ibid, a zatim zapeta i broj strane.

Primer: Ibid, 54.

7. Strana imena. - U radovima koji se predaju na srpskom jeziku, strana imena se transkribuju na srpski jezik, kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo ime i prezime navode se u zagradi u izvornom obliku.

Primer: Tomas Hobs (Thomas Hobbes)

2. Knjige

1. Opšte. - Knjige se navode na sledeći način: 1) prezime autora, 2) njegovo ime, 3) godina izdanja (u zagradi), 4) dve tačke, 5) naziv knjige kurzivom (italikom), 6) mesto izdanja kurentom (obično), 7) strana (bez ikakvih dodataka), 8) fusnota koja se citira.

Ako se navodi i izdavač, piše se kurentom (obično) pre mesta izdanja.

Primer: Scott V. Shirley (2010): International Law in World Politics, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder – London, 71, fn 45.

2. Više izdanja. - Ako knjiga ima više izdanja može se (ne mora) navesti broj izdanja u superskriptu.

Primer: Scott V. Shirley (2010²): International Law in World Politics, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder - London (objašnjenje: 2010² - drugo izdanje, objavljeno 2010)

3. Urednici. - Ako knjiga ima jednog ili više urednika, prvo se navode prezimena i imena urednika, razdvojena zapetama, zatim naznaka „(ur.)“ odnosno „ed.“ ili (ako ih je više) „eds.“, pa godina izdanja u zagradi, dvotačka, naziv knjige kurzivom (italikom), i mesto.

Primer: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.) (2010): The Philosophy of International Law, Oxford.

Ako je broj urednika veći od tri, navode se podaci samo za prvog urednika, zatim se posle zapete navodi „et al.“ i posle toga se navodi „ur.“.

Primer: Hamilton P. et al. (eds.) (1999): The Permanent Court of Arbitration: International Arbitration and Dispute Resolution, Kluwer International, The Hague-London-Boston.

4. Poglavlje u knjizi. - Poglavlje u knjizi koja ima urednika navodi se tako što se: 1) navode prezime i ime autora, 2) godina izdanja u zagradi, 3) dve tačke, 4) naziv poglavlja kurentom (pod navodnicama), 5) zapeta, 6) brojevi strana koje se citiraju, 7) „u“ odn. „in“, 8) prezime i ime urednika, 9) „(ur.)“ odn. „(eds.)“, 10) naziv knjige u kojoj je citirano delo, kurzivom (italikom) i 11) mesto izdanja.

Primer: Buchanan Allen (2010): “The Legitimacy of International Law”, 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): The Philosophy of International Law, Oxford.

3. Članci

1. Opšte. - Članci se navode na sledeći način: 1) prezime autora, 2) ime autora, 3) godina izdanja, 4) dve tačke, 5) naziv članka kurentom (obično) pod navodnicama, 6) naziv časopisa (zbornika i sl.) kurzivom (italikom), 7) broj i godište spojeni kosom crtom, 8) broj strane (bez ikakvih dodataka), 9) broj citirane fusnote.

Primer: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502, fn 1.

2. Skraćenica naziva časopisa. - Ako je naziv časopisa (zbornika i sl.) dug, prilikom prvog citiranja u zagradi sa navodi skraćenica pod kojom će se časopis (zbornik i sl.) nadalje pojavljivati.

Primer: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law (AJIL)* 3/1971, 502-521.

4. Propisi

1. Opšte. - Propisi se navode na sledeći način: 1) naziv propisa se navodi u kurentu (obično), 2) kurzivom (italikom) navodi se glasilo u kojem je propis objavljen, 3) na kraju se navodi broj i godina glasila u kojem je propis objavljen.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

2. Ponovno pominjanje propisa. - Ako se propis pominje kasnije, prilikom njegovog prvog pominjanja navodi se u zagradi njegov skraćeni naziv, s tim da se ispred skraćenog naziva stavlja objašnjenje „u daljem tekstu“.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije (u daljem tekstu: Zakon o službama bezbednosti), *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

3. Izmene i dopune. - Ako je propis naknadno menjan i dopunjavan, navode se jedan za drugim brojevi i godine glasila u kojima su objavljeni izvorni tekst odn. izmene i dopune.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007, 72/2012.

4. Članovi, stavovi i tačke propisa. - Članovi, stavovi, tačke (alineje) itd. propisa navode se kroz kosu crtu, tako što se prvo navodi broj člana, zatim stava, pa alineje itd.

Primer: Konvencija UN o pravu mora (1982) čl. 1/1/5/a/i.

5. Tekstovi sa interneta

Citiranje tekstova sa interneta treba da sadrži: 1) ime autora citiranog teksta (ako je reč o autorskom tekstu), 2) naziv citiranog teksta pod navodnicima, 3) podatke o tome gde je tekst objavljen (ako je objavljen u papirnoj verziji), 4) internet stranicu, 5) datum pristupa stranici.

Primer: Bradley A. Curtis, Gulati Mitu: "Withdrawing from International Custom", *The Yale Law Journal* 2/2010, 233-241, <http://yalelawjournal.org/images/pdfs/912.pdf> (18.11.2012).

GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL AND THE INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

I. GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL

1. General. – “Megatrend Review” is the scientific journal published by Megatrend University (Megatrend univerzitet).

According to the classification of CEON the journal is highly ranked amongst the leading national scientific journals in Serbia (M51) and by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (M52).

“Megatrend Review” journal has been published since 2004 in Serbian and English language. It is open to all high-quality papers and authors from around the world. It has an international Editorial Board and international Publishing Council. Through international exchange it reaches readers beyond the borders of Serbia.

“Megatrend Review” journal is a multidisciplinary journal in the fields of social sciences. Papers on following scientific fields are published:

- Economics
- Law
- Politics and Security
- Management and Marketing
- International Relations
- Public Policies
- Information Society

2. Reviews. – Each paper is reviewed by two reviewers. Paper that has received two positive reviews will be published according to standard categorization of the scientific journals: original scientific paper, review scientific article, expert article, preliminary report or overview, translation and book review..

The categorization of the paper is determined by the reviewers and Editor in chief. If there is any doubt regarding the categorisation, the given higher category will be applied.

In case that one of the reviewers suggests that the paper should be published and the other that it should not, the paper is going to be given to the third reviewer whose decision is final.

3. Anonymity of the authors and reviewers. – Editorial of the “Megatrend review” journal abides by the rule on mutual anonymity between authors and reviewers. Further, if the author is not satisfied with the reviews of the paper, he / she, has the right to receive the reviews.

II. PAPER ORIGINALITY AND FIGHTING AGAINST PLAGIARISM

We kindly ask the authors to take into consideration the following:

1. Written confirmation that the work is original. - When submitting a manuscript the author is required to confirm in writing that his/her paper is original and that it has not been published elsewhere. The paper that is sent without this written confirmation by the author, will not be accepted.

2. The paper that has previously been published elsewhere. - If for any reason the author submits the paper that has already been published elsewhere (abroad, in a foreign language), he/she is obliged to specify where the paper was published (the journal, issue and number, the number of pages) and enclose the written consent of the editorial board of the journal in which the paper was originally published. If these requirements are met, and editors conclude that the paper is for some reason of particular interest and should therefore be published, it will be published with indication where it was published first and that it is republished in "Megatrend Review" with permission.

However, if the paper has already been published elsewhere, and also submitted for publication in "Megatrend Review" with no information about previous publication, the paper will not be published. In addition, as a sanction for unfairness, in the next issue of "Megatrend Review" the information that a particular author has unfairly tried to re-publish the same paper will be published in a special section. Apart from that, the papers by the same author will not be published in "Megatrend Review" in the future.

3. Plagiarism. - Should the editors of "Megatrend Review" journal or through reviewers discover that the paper submitted for publication is plagiarism, in a special section of its next issue the information that a particular author has plagiarized a paper will be published, and the original paper from which the plagiarism is taken will be cited. In addition, the papers by the same author will not be published in "Megatrend Review" in the future. If necessary, the author whose paper has been copied or the editorial board of the journal that has published the original paper will be notified.

III. INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The papers are to be prepared in accordance with the following instructions:

1. The Manuscript

The manuscript is submitted in electronic form (MS Word). Page size: A4, font Times New Roman (size 12 pt for text including abstract, line spacing: single. The

papers written in Serbian language are submitted in Serbian Latin script. The papers are submitted to the following e-mail address: **megatrendrevija@megatrend.edu.rs**

The paper should be accompanied by the written Author's Statement of originality signed by the author (written, signed and scanned).

Precondition for the paper to be accepted for the reviewing procedure is that it fully satisfies technical criteria according to the instructions given here. Also, the paper must meet the criteria regarding the language (Serbian and English) and spelling. The paper has to be proofread before submission

2. Number of authors

As a rule, papers written only by one author are preferable for publication (an author as an individual). However, if consider justified, according to current Rules of Procedure, the Method of Evaluation and Quantitative Expression of Scientific Research Results of the Researchers (*Pravilnik o postupku, načinu vrednovanja i kvantitativnom iskazivanju naučnoistraživačkih rezultata istraživača*, Službeni glasnik RS no. 24/2016 and 21/2017), editors can decide to publish papers written by co-authors, but not more than three.

3. Language

The text is submitted in Serbian or English language. If accepted, it will be published in the language in which it was submitted.

Exceptionally, the editors will decide that the text submitted in Serbian language is to be translated and published in English, or vice versa.

4. Volume

The paper should approximately have 30.000 characters, including spaces (one author's sheet). Alternatively, it could be shorter or longer, the number of characters with spaces not being smaller than 20,000 nor bigger than 45,000.

Due to particularly justified reasons (the special social importance of the topic, the co-authorship of a number of internationally recognized scientists, etc.) the editorial board could exceptionally allow the publication of an article of a larger volume, but not larger than 2.5 author's sheets (75,000 characters).

5. Tables and Formulae

The tables should only be made by means of table tools in MS Word. The tables must have titles and be numbered in Arabic numerals.

The formulae should be written by means of the equation editor in MS Word.

6. Graphs, Figures and Photographs

Graphs and figures can be submitted drawn on paper or in electronic form. When the graphs and figures are submitted in electronic form, they should be in one of the following formats: EPS, AI, EPS, TIF or JPG. If the author uses these or uses a specific program, it is necessary to agree on the format with the technical editor. **Graphs and figures should not be made in MS Word!**

Photographs must be sharp, in good contrast and undamaged. The authors are not advised to scan the images themselves, but to leave this sensitive job to the editorial office.

If the version on the paper does not include graphs, figures and photographs, the spaces must be clearly marked where they should be inserted. The markings in the text must match the ones in the submitted photos (or files).

Graphs, figures and photographs must have the signatures and be numbered in Arabic numerals.

7. Organization of manuscript

The article must contain the following elements, in the following order:

1 Information about the author – Name and surname, title of the author, name of the institution where the author is employed (affiliation) and the author's e-mail address.

2. Title of the paper. – The title should be clear and precise.

3. Abstract. – This is a brief presentation of the article content, which contains the research goal, methods, results, and main conclusions. It should be in the same language in which the paper was written. In terms of volume, it should contain 100 to 250 words or 4 to 8 sentences, or a third to half of the printed page. It stands between the title and keywords, after which the text of the article follows.

4. Key words. – The terms or phrases which best describe the content of the article. It is allowed to write up to five words, i.e. phrases.

5. Text of the article. – The central part is the text of the article in which the author uses appropriate tools while processing the writing of a scientific paper.

6. List of used literature. – After the text of the article, the list of used literature is specified in alphabetical order by authors' last name.

The list is given according to the Citation instructions, with the year of publication coming right after the author's, i.e. editor's name. At the end of the information on an article or a paper in the collection of papers, the pages of the cited paper are given.

Examples:

- A book: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London
- A chapter in the book by several authors: Buchanan Allen (2010): "The Legitimacy of International Law", 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford
- A paper: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502-521

The papers by the same author are specified in chronological order. If several papers have been written by the same author and published in the same year, the year of publication is accompanied by the letters "a", "b", "c" etc.

Examples:

- Cassese Antonio (1999a): "Ex iniuria ius oritur. Are We Mowing towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community?", *European Journal of International Law*, 1/1999, 23-30
- Cassese Antonio (1999b): "A Follow-Up: Forcible Humanitarian Countermeasures and *Opinio Necessitatis*", *European Journal of International Law*, 4/1999, 791-799

7. Summary. – Summary is written at the very end of the text i.e. It can be the same as the abstract, but could also be wider in extent, yet no longer than one page. If the paper is written in Serbian language, the summary in English language should also be submitted.

8. The levels of the titles. - Depending on the text, the titles can have different levels. Therefore the following method is used for marking different title levels:

1. The First Level Title

(centre align, regular, bold, Arabic numerals)

1.1 The second level title

(centre align, italic, Arabic numerals)

1.1.1. The third level title

(Above the beginning of the paragraph, italic, Arabic numerals.)

To achieve complete clarity about the title levels, authors are advised to refer to the past issues of "Megatrend Review" journal available in PDF forms, under Archive, or contact the Editorial secretary via e-mail.

Depending on the specific characteristics of the text, and with the aim of achieving clarity of the paper's structure, the editorial office reserves the right to edit the titles in a slightly different way, leaving the original heading divisions.

9. Citations. – The used literature is to be cited according to the instructions for citations given below.

10. The address of the Editorial Board. – The papers are submitted via e-mail to the following address: **megatrendrevija@megatrend.edu.rs**

Editorial Board
Megatrend Review
Megatrend University / Megatrend univerzitet
Bulevar maršala Tolbuhina 8
11070 Belgrade, Serbia
Telephone: + 381 11 220-31-50

IV. INSTRUCTIONS FOR CITATIONS

1. General rules

1. Name of the author. - In writing author's name, surname is written before the first name. If there is the middle name/letter, it is written between surname and the first name.

Example: Shaw N. Malcolm

2. Several authors. – Names of the several authors are separated by commas.

Example: Simma Bruno, Alston Philip

If there are more than three authors, only the first author's surname and first name are specified, followed by the italicized et al. words (et alia).

Example: Henkin Louis *et. al.* (1993): *International Law: Cases and Materials*, St. Paul. Minn.

3. Pages. – When a particular page is specified (of the book or the paper), it s number is written without any additions (p., pg., p., page, etc.).

Example: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9.

4. Footnotes. – When a footnote is given, after the number of the page, the sign "fn" is written, followed by the number of the footnote.

Example: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9, fn 2.

5. The repeated citation of the same article. – When an article that has been cited before is recited, the author's surname and first name are specified, followed by the cited page, separated by a comma, without using *op. cit.* etc.

Example: Akehurst Michael, 15.

If several papers by the same author are specified, the author's surname and first name are stated, followed by the brackets with the year when the paper has been published and followed by the number of the page.

Example: Akehurst Michael (1984), 15.

When specifying several papers written by the same author, published in the same year, papers are specified in the literature list (which is always given at the end of the paper) by adding Latin letters “a”, “b”, “c”, etc to each paper. They are also stated as such when cited in footnotes.

Example: Akehurst Michael (1984a), 15.

6. Recitation of the previously cited article. - If a piece of data from the same page of the same paper cited in the previous footnote is cited again, only the Latin abbreviation *Ibid.* (from *ibidem*) is used without giving any other data.

Example: *Ibid.*

If a piece of data cited in the previous footnote is cited again, but from a different page, the Latin abbreviation *Ibid.* is used, followed by a comma and the number of the page.

Example: *Ibid.*, 54.

7. Foreign names. – In papers submitted in Serbian language, foreign names are transcribed, i.e. written as they are pronounced in Serbian, and when first mentioned in the text, the author's surname and first name are given in their original form within the brackets.

Example: Tomas Hobs (Thomas Hobbes)

2. Books

1. General. – The books are cited in the following way:

1) author's surname, 2) author's first name, 3) the year of publication in brackets, 4) colon, 5) title of the book in italics, 6) place of the publication in lowercase (ordinary letters), 7) number of the page (without any additions), 8) footnote which is being cited.

If the information on the publisher is given as well, it is written in lowercase (ordinary letters) before the place of the publication.

Example: Scott V. Shirley (2010): *International Law in World Politics*, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder – London, 71, fn 45.

2. Several editions. – If a book has several editions the number of the edition need/need not be specified in the superscript.

Example: Scott V. Shirley (2010²): *International Law in World Politics*, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder - London (explanation: 2010² - second edition, published 2010)

3. Editors. – If a book has one or more editors, the editors' surnames and first names are given first, separated by commas, then the sign “ed”, or “eds” is

written if there are more of them, followed by the title of the book in italics, and finally the place and year of publication.

Example: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.) (2010): *The Philosophy of International Law*, Oxford.

If there are more than three editors, the data only for the first editor is given followed by a comma, then “et al.”, and finally “ed.”.

Example: Hamilton P. et al. (eds.) (1999): *The Permanent Court of Arbitration: International Arbitration and Dispute Resolution*, Kluwer International, The Hague-London-Boston.

4. Chapters in a book. – A chapter in a book with an editor is cited by giving the following: 1) authors surname and name, 2) year of publication in brackets, 3) colon, 4) title of the chapter in lowercase (under inverted commas), 5) comma 6) number of pages that are cited, 7) “in”, 8) editor’s surname and name, 9) “(eds.)”, 10) title of the book in which the cited text is in lowercase (in italics) and 11) place of publication.

Example: Buchanan Allen (2010): “The Legitimacy of International Law”, 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford.

3. Articles

1. General. – The articles are cited in the following way: 1) author’s surname, 2) author’s name, 3) year of publication in brackets, 4) colon, 5) title of the article in lowercase in ordinary letters under inverted commas, 6) title of the journal (book of proceedings, etc.) in italics, 7) issue and year separated by a slash, 8) number of the page (without any additions), 9) number of the cited footnote.

Example: Osakwe Chris (1971): “Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations”, *American Journal of International Law* 3/1971, 502, fn 1.

2. The abbreviation of the journal title. – If the title of the journal (collection of papers etc.) is a long one, when cited for the first time its abbreviation is given in brackets, which is later used when the same journal (book of proceedings, etc.) is cited again.

Example: Osakwe Chris (1971): “Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations”, *American Journal of International Law (AJIL)* 3/1971, 502-521.

4. Regulations

1. General. – Regulations are cited in the following way: 1) title of the regulation is given in lowercase (in general letters), 2) journal/magazine in which the regulation is published is given in italics, 3) number of the issue and the year in which the journal is published are given at the end.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

2. If the regulations are re-mentioned. – If a regulation is mentioned again later in the text, at the place where it appears for the first time its short title is given within the brackets, with the words “hereinafter referred to as” preceding it.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije (u daljem tekstu: Zakon o službama bezbednosti), *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

3. Amendments. – If a regulation has been changed and amended, one by one, the numbers of issues and year of the journals are given in the original text, i.e. amendments were published.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007, 72/2012.

4. Articles, paragraphs and items of regulations. – Articles, paragraphs and items of regulations are written separated by a slash, the number of the article comes first, followed by the number of the paragraph, and finally that of the item, etc.

Example: UN Convention on the Law of the Sea (1982) čl. 1/1/5/a/i.

5. The Internet texts

The citation of the text from the Internet should contain: 1) name of the author of the cited text (if it is the author's text), 2) title of the cited text under inverted commas, 3) data on where the text was published (if it is published in a printed version), 4) internet page, 5) date of the access to the page.

Example: Bradley A. Curtis, Gulati Mitu: “Withdrawing from International Custom”, *The Yale Law Journal* 2/2010, 233-241, <http://yalelawjournal.org/images/pdfs/912.pdf> (18.11.2012).

